

PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

*Humanitar, ictimai və
pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası*

*Series of humanitarian, social,
pedagogical and psychological sciences*

2021, C.69, №1

PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2021, C. 69, № 1

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2021, C. 69, №1

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov

EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), f.e.d., prof. V.H.Əliyev, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, p.e.d., prof. R.L.Hüseynzadə, f.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, f.e.d., prof. N.M.Xudiyev, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.f.d., dos. N.T.Hüseynova, f.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), prof. Dr. V.Q.Aliyev, Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Huseynova, Prof. Dr. M.I.Ilyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. R.L.Huseynzadeh, Prof. Dr. B.A.Khalilov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. N.M.Khudiyev, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd İ.N.Isayev, Ass. prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Phd N.T.Huseynova, Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Zamanov A.D., Əliyev R.İ.

NİZAMİ YARADACILIĞINDA KAMİL İNSAN KONSEPSİYASI 9

Əhmədova S.N.

SƏMƏD MƏNSUR 18

Abbasova R.M.

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINA TOFIQ FİKRƏT VƏ ƏBDÜLHAQ HAMİD
YARADICILIĞININ TƏSİRLƏRİ 29

Quliyeva N.Z.

SƏRDAR ƏSƏDİN YARADICILIĞINDA “QARABAĞ TƏBİƏTİ” MOTİVLƏRİ 40

Nəbiyeva A.V.

“QAÇAQ NƏBİ” DASTANI VƏ BƏHLUL BEHCƏTİN “QAÇAQ NƏBİNİN
TARİXİ” ƏSƏRİ 49

İctimai elmlər

Əhmədova S.Ə.

AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ETNİK-MİLLİ
AZLIQLARIN ROLU 58

Ələsgərova S.T.

ABŞ-da AZƏRBAYCAN LOBBİSİNİN FƏALİYYƏTİ 67

Əyubova S.Ə.

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ
MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU 77

Fərhadov Ə.R.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ XRİSTİAN MISSIONERLİYİ
TARİXİNDƏN 84

Hüseyn Ş.V.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİ İLHAQ ETMƏK
SƏYLƏRİ VƏ BUNLARI GÜCLƏNDİRƏN AMİLLƏR 92

Hüseynov İ.V.

AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN MÜNASİBƏTLƏRİ: TARİXİ, ETNOSİYASI VƏ
POLİTOLOJİ ASPEKTLƏRİN TƏHLİLİ 102

Quliyev F.A.

XALQ POEZİYASININ GENEZİSİ VƏ REKURSİYA PRİNSİPİ 115

Məmmədov T.C.

DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI
PROBLEMİ: NƏZƏRİ-KONSEPTUAL YANAŞMALAR 123

Məmmədov R.G.

“BÖYÜK İPƏK YOLU”NUN MÜASİR AZƏRBAYCANIN XARİCİ ALƏMLƏ
MƏDƏNİ-HUMANİTAR ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU 136

Məmmədova N.V.

AZƏRBAYCAN İNTİBAHI SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ (fransız tədqiqatçıların
materialları əsasında) 147

Rüstəmov L.M.

ENEOLİT DÖVRÜ METAL ƏMƏK ALƏTLƏRİNİN HAZIRLANMA
TEKNOLOGİYASI (Gəncə-Qazax bölgəsinin materialları əsasında) 159

Umudlu V.U.

TÜRK TARİXÇİSİ BETUL ASLANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ “BAKI MÜSƏLMAN XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ”NİN ƏRZURUM ƏHALİSİNƏ YARDIMI MƏSƏLƏLƏRİ	166
---	-----

Pedaqoji-psixoloji elmlər

Cafərov C.M., İsgəndərov İ.İ.

TƏHSİLDƏ NƏ DƏYİŞMƏLİDİR	174
--------------------------------	-----

İmanova S.R.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR TƏLİM METODLARI	182
--	-----

Məmmədzadə M.Ə.

TƏLƏBƏLƏRİN İDARƏETMƏ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	190
---	-----

Mollayeva E.Ə.

ÜMUMİ ORTA TƏHSİL VƏ TAM ORTA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN GENDER MƏNZƏRƏSİ	201
--	-----

Rzayeva F.İ.

PEDAQOJİ REPERTUARDA FİKRƏT ƏMİROVUN KİÇİK FORMALI ƏSƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ	208
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Заманов А.Д., Алиев Р.И.</i> КОНЦЕПЦИЯ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ	9
<i>Ахмедова С.Н.</i> САМЕД МАНСУР	18
<i>Аббасова Р.М.</i> ВЛИЯНИЯ ТВОРЧЕСТВ ТОФИКА ФИКРЕТА И АБДУЛХАКА ХАМИДА НА ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙНА ДЖАВИДА	29
<i>Гулиева Н.З.</i> МОТИВЫ «КАРАБАХСКОЙ ПРИРОДЫ» В ТВОРЧЕСТВЕ САРДАРА АСАДА	40
<i>Набиева А.В.</i> ЭПОС «БЕГЛЕЦ НАБИ» И ПРОИЗВЕДЕНИЕ БАХЛУЛА БЕХДЖАТА «ИСТОРИЯ БЕГЛЕЦА НАБИ»	49

Общественные науки

<i>Ахмедова С.А.</i> РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В РАЗВИТИИ КОВРОВОГО ИСКУССТВА АЗЕРБАЙДЖАНА	58
<i>Алескерова С.Т.</i> ЛОББИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В США	67
<i>Эюбова С.А.</i> РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УКРЕПЛЕНИИ НАШЕЙ СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ	77
<i>Фархадов А.Р.</i> ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ	84
<i>Хусейн Ш.В.</i> УСИЛИЯ АРМЕНИИ ПО АННЕКСИИ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ФАКТОРЫ ИХ УСИЛЕНИЯ	92
<i>Гусейнов И.В.</i> АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ, ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ	102
<i>Кулиев Ф.А.</i> ГЕНЕЗИС НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ И ПРИНЦИП РЕКУРСИИ	115
<i>Мамедов Т.Дж.</i> СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ	123
<i>Мамедов Р.Г.</i> ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА УКРЕПЛЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА	136
<i>Мамедова Н.В.</i> ЭПОХА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РЕНЕССАНСА ПЕРИОДА СЕФЕВИДОВ (по материалам французских исследователей)	147

Рустамова Л.М. ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ОРУДИЙ ТРУДА ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА по материалам Гянджа-Грузинского региона)	159
Умудлу В.У. ВОПРОСЫ ПОМОЩИ «БАКИНСКОГО МУСУЛЬМАНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА» НАСЕЛЕНИЮ ЭРЗУРУМ В РАБОТАХ ТУРЕЦКОГО ИСТОРИКА БЕТУЛА АСЛАНА	166
Педагогико-психологические науки	
Джафаров Дж.М., Искандеров И.И. ЧТО ДОЛЖНО ИЗМЕНИТЬСЯ В ОБРАЗОВАНИИ	174
Иманова С.Р. СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	182
Мамедзаде М.А. ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ	190
Моллаева Э.А. ГЕНДЕРНАЯ КАРТИНА УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО И ПОЛНОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	201
Рзаева Ф.И. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАЛЫХ ФОРМ ФИКРЕТА АМИРОВА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ РЕПЕРТУАРЕ	208

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Zamanov A.D., Aliyev R.I. THE CONCEPT OF PERFECT PERSONALITY IN NIZAMI CREATIVITY	9
Ahmedova S.N. SAMED MANSUR	18
Abbasova R.M. THE INFLUENCE OF THE WORKS OF TOFIK FIKRET AND ABDULHAGH KHAMID TO THE WORKS OF HUSSEIN JAVID	29
Guliyeva N.Z. MOTIVES OF “ KARABAGH NATURE” IN THE LITERARY WORKS OF SARDAR ASAD	40
Nabiyeva A.V. EPOS "FUGITIVE NABI" AND THE PRODUCTION OF BAHLUL BEHJAT "STORY OF THE FUGITIVE NABI"	49

Social sciences

Ahmedova S.A. THE ROLE OF ETHNIC MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF CARPET ART OF AZERBAIJAN	58
Aleskerova S.T. THE LOBBYING ACTIVITIES OF THE AZERBAIJAN IN THE USA	67
Eyubova S.A. THE ROLE OF NATIONAL MORAL VALUES IN THE STRENGTHENING OF OUR MODERN STATEHOOD	77
Farhadov A.R. FROM THE HISTORY OF CHRISTIAN MISSIONERS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY	84
Huseyn Sh.V. ARMENIA'S EFFORTS TO ANNEX THE NAKHCHIVAN REGION OF AZERBAIJAN AND THE FACTORS STRENGTHENING THEM	92
Huseynov I.V. AZERBAIJAN-GREECE RELATIONS: ANALYSIS OF HISTORICAL, ETHNO-POLITICAL AND POLITICAL ASPECTS	102
Guliyev F.A. THE GENESIS OF FOLK POETRY AND THE PRINCIPLE OF RECURSION	115
Mammadov T.J. THE ESSENCE AND THE PROBLEM OF IMPROVING THE QUALITY OF PUBLIC SERVICES: THEORETICAL AND CONCEPTUAL APPROACHES	123
Mammadov R.G. IMPACT OF THE GREAT SILK ROAD IN THE STRENGTHENING OF CULTURAL AND HUMANITARIAN RELATIONS OF MODERN AZERBAIJAN	136
Mamedova N.V. THE AGE OF THE AZERBAIJAN RENAISSANCE OF THE SEPHEVID PERIOD (according to French researchers)	147

<i>Rustamova L.M.</i> MANUFACTURING TECHNOLOGY OF METAL LABOUR TOOLS OF THE CHALCOLITHIC AGE (based on materials of Ganja-Gazakh region)	159
<i>Umudlu V.U.</i> ISSUES OF HELP OF THE "BAKU MUSLIM CHARITY SOCIETY" TO THE POPULATION OF ERZURUM, IN THE WORKS OF THE TURKISH HISTORIAN BETUL ASLAN	166
<i>Pedagogical-psychological sciences</i>	
<i>Jafarov J.M., Iskanderov I.I.</i> WHAT SHOULD CHANGE IN EDUCATION	174
<i>Imanova S.R.</i> MODERN METHODS OF INTERCULTURAL COMPETENCEFORMING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (ELT) IN TERTIARY EDUCATION	182
<i>Mammadzade M.A.</i> THEORETICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF FORMATION OF MANAGEMENT SKILLS OF STUDENTS	190
<i>Mollayeva E.A.</i> GENDER PICTURE OF EDUCATION MANAGEMENT IN GENERAL SECONDARY AND FULL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS	201
<i>Rzayeva F.I.</i> THE USING A MUSICAL COMPOSITIONS OF SMALL FORMS OF FIKRET AMIROV IN THE PEDAGOGICAL REPERTIORE	208

Humanitar elmlər

UOT 82-09

A.D.Zamanov, R.İ.Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
a_zamanov@mail.ru, ramizeliyev1954@mail.ru

NİZAMİ YARADACILIĞINDA KAMİL İNSAN KONSEPSİYASI

Açar sözlər: Nizami, şəxsiyyət, elm, mədəniyyət, dəyər, tərbiyə, özünütərbiyə, özünüdərk

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şəxsiyyət, onun formalaşdırılması, dinamik inkişafı məsələlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının başlıca qayəsi kamil insan obrazı yaratmaqdır. Onun poemalarında qəhrəmanlar tədricən tərbiyə olunmaqla kamil şəxsiyyətə çevrilir. Nizamiyə görə insanın mənəvi və ictimai motivləri onun başlıca prinsipi olmalıdır. Kamil insan yalnız özü, öz mənafeyi yox, xalqının xoşbəxtliyi barədə düşünür.

A.Д.Заманов, Р.И.Алиев

КОНЦЕПЦИЯ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ

Ключевые слова: Низами, личность, наука, культура, ценность, воспитание, самовоспитание, самосознание

В статье рассматриваются вопросы личности, ее становления и динамического развития в творчестве гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Показано, что основная цель творчества Низами Гянджеви – создание образа совершенного человека. В его поэмах герои воспитываясь совершенствуются. По мнению Низами, главным принципом человека должны быть моральные и социальные мотивы. Совершенный человек думает не только о себе и своих интересах, а также о счастье своего народа.

A.D.Zamanov, R.I.Aliyev

THE CONCEPT OF PERFECT PERSONALITY IN NIZAMI CREATIVITY

Keywords: Nizami, personality, science, culture, value, education, self-education, self-esteem

In this article considered the issues of personality, its formation and dynamic development in the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. It is shown that the main goal of Nizami Ganjavi's works is to create a perfect human image. In his

poems, the heroes gradually become perfect by being brought up. According to Nizami, the main principle of person should be moral and social motives. A perfect man thinks not only of himself and his own interests, also of his people happiness.

Nizami göstərir ki, cəmiyyətdə ədalət və sosial bərabərlik olmalıdır. Bunun üçün ədalətli qanunlar qəbul edilməli və sosial mənşəyindən asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında bərabər olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2021-ci il Nizami Gəncəvi ili elan olunmuşdur. Bu, heç də təsadüfi deyil. Bir tərəfdən Prezidentin xalqın tarixinə, yaradıcılığa verdiyi dəyərlə, digər tərəfdən Azərbaycan xalqının, mədəniyyətinin, görkəmli mütəfəkkirlərin, yaradıcı insanların dünyaya tanıtılması ilə bağlıdır. Bu, həm də xalqın tarixinin, mədəniyyətinin dərin köklərinin olduğunu ifadəsidir.

Digər vacib bir cəhət ondan ibarətdir ki, bədnam qonşularımızın bütün vasitələrdən imkan düşdükcə istifadə etməklə özlərininki olmayanı özünüküləşdirmək, onu dünyaya çatdırmaq və təbliğ etməklə bağlıdır. Ermənilər hər bir fürsətdə xalqımız haqqında, onun keçmişi və bu günü haqqında iftiralar uydurub onu dünya ictimaiyyətinin gözündən salmağa çalışırlar. Bizim qarşımızda duran vacib məsələlərdən biri də təbliğatımızı gücləndirmək, həqiqəti çatdırmaq, layiq olduğumuz qiyməti almaqdan ibarətdir.

Bu mənada görülən və görülməli olan işlərdən biri də Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinin, yaradıcılığının həm özümüz tərəfindən yenidən öyrənilməsi, həm də dünyaya çatdırılması zərurətdir.

Nizami yaradıcılığı çoxşaxəli və zəngindir. Dərin fəlsəfi, psixoloji, pedaqoji ideyalarla zəngin olan Nizami yaradıcılığı tarixilik, dövrün ictimai-siyasi, etik hadisələrinin təsviri və dərk olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Nizami yaradıcılığı sadəcə öz dövrü, onun ictimai-siyasi hadisələrinin təsviri ilə məhdudlaşmır. Bu ideyalar, fikirlər müasir dövrümüz, günümüz üçün də vacibdir, əhəmiyyətlidir.

Nizami yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti bir də onunla bağlıdır ki, onun əsərlərində özünə qədərki və özünün yaşadığı dövrdə baş verən ictimai-siyasi, tarixi hadisələr dəqiqliklə təsvir olunur. Digər tərəfdən müasir dövrün hadisələrinin dərk olunması baxımından ona istinad etmək mümkündür.

Nizami özünə qədər məşhur olan Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin əsərləri, ideyaları ilə yaxından tanış olmuş, əsərlərində onlara istinad etmişdir. Bir tərəfdən Platon, Aristotel və digər Avropa filosoflarının, digər tərəfdən Hindistan, Çin, Misir alim və mütəfəkkirlərinin elmi-fəlsəfi əsərlərinə istinad etməsi, onları sintez etməsi, kamil şəxsiyyətin formalaşması baxımından təhlil etməsi insanın mahiyyəti baxımından yeni fikir, ideya yaratmasına imkan vermişdir.

Nizami yaradıcılığının mərkəzində insan və humanizm dayanır. Elə buna görə də o, bir tərəfdən ümumbəşəridirsə, digər tərəfdən millidir.

Bir çox hallarda sübut etməyə çalışırlar ki, Nizaminin poemaları – “Xəmsə” fars dilində yazıldığından milli hesab oluna bilməz. Bu, tamamilə səhv yanaşmadır. Bu əsər fars dilində yazılsa da, türk xarakteri, türk həyat tərzidir. Yəni həm Nizami özü, həm də yaradıcılığı Azərbaycana aiddir.

Nizami Gəncəvi nəinki Azərbaycan, Şərq, eləcə də dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, onun inkişafında müstəsna rol oynayan, adı dünyanın məşhur şairləri, filosofları ilə bir sırada çəkilən və yüksək qiymətləndirilən mütəfəkkirdir. Çünki onun yaradıcılığında həm ümumbəşəri dəyərlər, həm də bütün xalqlar üçün qəbul edilən kamil insan, bütöv şəxsiyyət durur.

Nizami yaradıcılığında insanın keçdiyi həyat yolu mərhələ-mərhələ öyrənilir, hər bir yaşın xüsusiyyətləri məharətlə açılırlar.

İnsanın həyat yolu mərhələlərə ayrılrsa da, onlar bir-biriləri ilə vəhdətdədir, sıx bağlıdır. Onun yaradıcılığında şəxsiyyətin formalaşmasında hər bir yaş dövrünün özünəməxsus rolu və yeri poetik dillə çatdırılır. Psixoloji strategiya olmaqla kamil insanın formalaşması keçilən yolun fasiləsiz, zəncirvari inkişafı ilə bağlı göstərilir. Şəxsiyyətin formalaşmasında keçdiyi həyat yolunun mərhələlərlə verilməsi onun bir bioloji və sosial varlıq kimi təşəkkülünü şərtləndirir.

Nizami yaradıcılığında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ictimai-tarixi proseslərlə yanaşı, insanın özünün aktivliyinin vəhdətdə götürülməsi ilə bağlıdır.

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayıb “İsgəndərnamə”yə qədər insanın inkişaf yolunu, şəxsiyyət kimi formalaşmasını poemadan poemaya yüksək ustalıqla təsvir edir. “İqbalnamə”də qəhrəman “Allahı tapır, ruhən o ali varlığa qovuşur. Bununla da Nizaminin insan fəlsəfəsi bir təlim kimi tamamlanır” (2, s.14).

Başqa sözlə, şəxsiyyət konkret ictimai-tarixi proseslərə qoşulmaqla özünün daxili ziddiyyətlərini, konfliktlərini həll etməyə, özünütəsdiqə çalışır, inkişaf edir və xalqın həyatında vacib rol oynayır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Nizamidən yeddi əsr sonra, XIX əsrdə yaranan psixozanalizdə də bu konsepsiya irəli sürülür.

Nizamiyə görə, bütöv şəxsiyyət cəmiyyətə identifikasiya olunan, psixi sağlam, ictimai əlaqələr qurmağı bacaran, davranışını ona uyğunlaşdıran kamil insandır. Nizami üçün insanın başlıca xüsusiyyəti onun mənəviyyəti ilə bağlıdır. İnsanın dəyərini onun var-dövlətində, mal-mülkündə yox, mənəviyyatında axtarmaq lazımdır. O, insanların fəaliyyət və davranışlarının motivlərini, motivlərin iyerarxiyasını dərk etməyə, başlıca olanı ikinci dərəcəli olanlardan ayırmağa çağırır. Bu, insanın özünüdərkidir. İnsanın özünüdərkli, özünütəbiiyyəti üçün kimsə ona təsir etməli, köməklik göstərilməlidir.

Nizami göstərir ki, insanın mənəvi və ictimai motivləri onun başlıca prinsipi olmalıdır. Bunlar vəhdət təşkil edərək insana güc verir. Göstərir ki, kamil insan, bütöv şəxsiyyət vətəni, xalqı üçün çalışmalıdır:

İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək.
Çalış ki, xalqın işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zər-xara.

Deyildiyi kimi, Nizami şəxsiyyətin formalaşmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Göstərir ki, tərbiyə inteqral xarakter daşımaqla cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və sosial normaların gənclərə ötürülməsidir. Bununla yanaşı, tərbiyə tarixi proses olmaqla fərdin sosial mühitə uyğunlaşması ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi, sosial-mədəni sistemdən asılıdır.

Nizamiyə görə, cəmiyyətin dəyəri iqtisadi, psixoloji və mənəvi olanları vəhdətdə götürməklə gənc nəsli bu ruhda tərbiyə etməkdir.

Nizami öz qəhrəmanlarını tərbiyə edir, inkişaf etdirir, nəhayət, kamil şəxsiyyət kimi formalaşdırır. O, Xosrovu gəncliyində pis vərdişlər, pis əməllər sahibi kimi görür, onu təcridən tərbiyələndirir. Bəhram da pis vərdişlərə sahibdir, eyş-işrətlə məşğuldur. Ölkə başçısıdır, padşahdır, lakin ölkənin idarə olunmasını başlı-başına buraxıb. Hisslərini cilovlaya bilmir, yersiz qəzəblənir. Nizami Bəhramı Fitnənin vasitəsilə tərbiyələndirir.

Göründüyü kimi, Nizami tərbiyənin rolunu xüsusi vurğulayır. Həm də maraqlıdır ki, Nizaminin tərbiyə məktəbində ayrışeçkilik yoxdur. Bəzən tərbiyə edən adi insanlardır. Çoban, kənd, kəpikəsən və s. padşahları tərbiyələndirir. Yəni kimliyindən, sosial statusundan asılı olmayaraq hər kəsin tərbiyəyə, təlimə ehtiyacı var. Nizaminin əsərlərində tərbiyəedici təlim mühüm şərt kimi qoyulur, qəhrəmanlar xüsusi məktəb keçir. Məsələn, İsgəndər Aristoteldən dərs alır.

Nizami yaradıcılığının başlıca qayəsini ədalətli cəmiyyət, insan azadlığı, sosial bərabərlik təşkil edir. Bu ideyalar yalnız Nizamiyə yox, ümumən Şərq və Avropa mütəfəkkirlərinin əksəriyyətinə aiddir. Konfutsi deyirdi: “İnsanları sevmək lazımdır. Həm də hər yerdə və həmişə sevmək lazımdır”. Eramızdan əvvəl başlayıb müasir dövrümüzədək davam edən bu fikir, bu ideya hələ də yaxşı bir arzu olaraq qalır. Yəni insanın mahiyyəti dəyişmir. Nizami sosial bərabərliyi, sosial ədaləti ədalətli şahda tapırdı. Minilliklər keçsə də, sosial ədalət, sosial bərabərlik yox, sosial qeyri-bərabərlik davam edir.

Nizami yazırdı:

Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərlər bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana bir kimsə gülməz.

Vaxtilə F.M.Dostoyevski yazırdı: “Xoşbəxt uşaqlığı olmayan kəs, mənəviyyətli ola bilməz”. Nikolo Makkiavelli isə belə deyirdi: “Mən kasıb ailədə doğulduğumdan həyatı əyləncə kimi deyil, məhrumiyyətlər kimi dərk etdim”.

Deməli, insanların, bütövlükdə cəmiyyətin mübarizəsi, ideali, dini inamı, ümid və təhlükəsizliyi həm də həyatı təminatdan asılıdır.

Bir sıra psixoloqlar göstərilər ki, insanın təbiəti dəyişməzdir. Son otuz min il ərzində insanın təbiəti ya az dəyişib, ya da ümumiyyətlə dəyişməyib. Lakin insanın davranışı, düşüncəsi faktiki olaraq fasiləsiz şəkildə iqtisadi və sosial mühitdən asılı olaraq dəyişir. Bir ictimai quruluşda bir qrup impulslar, digərində isə başqa qrup impluslar üstünlük təşkil edir.

Nizami sosial bərabərliyi arzulayır və onu təsvir edirdi. Lakin XVIII əsrdə elmə sosial qeyri-bərabərlik anlayışı gəldi və müasir dövrdə bu problem öz aktuallığını daha da artırdı.

Vaxtilə J.J.Russo deyirdi: “İnsan azad doğulmuşdur, ona görə də qolları zəncirdədir”. J.J.Russo qeyri-bərabərlik anlayışını iki qrupa ayırır: a) təbiətin özündən gələn; b) siyasi, mədəni qeyri-bərabərlik. “Mən insanlıqda iki qeyri-bərabərlik görürəm. Bunlardan birincisi, təbiidir və yaş, sağlamlıq, əqli və fiziki güc və s. ilə bağlıdır. İkincisi, mühit və siyasi quruluşla bağlıdır. İkincisi insanların özlərinin razılaşdığı, yaratdığı qeyri-bərabərlikdir. Bu isə bəzi insanlara digərləri üzərində ağalığ etmək, varlı olmaq, nüfuz qazanmaq imkanı yaradır” (4, s.41).

Ümumiyyətlə, Şərqi fəlsəfi fikrində mənəviyyat, insani dəyərlər ön plana çəkilir. Avropada isə məsələyə maddiyyat, maddi rifah baxımından yanaşırlar. İkincilərin pragmatizmi daha yaxşı həyat tərzini qurmağa imkan verir. Bu isə ayrımı fərqlərin yaxşı həyat tərzini deməkdir.

Nizami yaradıcılığının başlıca ideyası insandır. Həm də hər insan yox, kamil insan, bütöv şəxsiyyətdir. Nizamiyə görə, insan doğulanda hələ xammaldır, materialdır. Burada isə iki başlıca şərt var: irsiyyət və tərbiyə. Əgər insanın zəti pisdirsə, yəni material xarəbdirsə, ondan pis məhsul (insan) alınacaq.

Qurd olsa bir adam zatında əgər,
Bu qurd o ceyranın qanını tökər.

Ə.Ə.Əlizadə bununla bağlı yazır ki, Nizamiyə görə, “bədğövlərin xəta işlətməkdə xətası olmaz. O, əqrəb kimi zərər yetirər” (2, s.58).

Nizami yaradıcılığında paralellər, müqayisə və qarşılaşdırma var. Xeyir və şər, yaxşı və pis qarşı-qarşıya qoyulur. Sanki oxucuya seçmək imkanı verir. Buyur, seç. Nizami yaradıcılığında kamil insan var, cahil insan var. Kamil insan elm, bilik yolu ilə kamilləşir. Bunların fonunda isə zəhmət dayanır. Müasir psixologiyada bu, fəaliyyət və şəxsiyyətin vəhdəti adlanır. Nizamiyə görə, irsiyyət vacibdir, lakin yetərli deyil. Ağılı, kamalı, mərifəti irsən yox, təlim-tərbiyə yolu ilə əldə etmək olar.

Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.

Nizami göstərir ki, təlim-tərbiyə işində tənbellik etmək olmaz. Hər kəs təlim-tərbiyə sayəsində ucalaraq yüksək mövqeyə çata bilər. Tənbellik edənlər, zəhmətdən qaçanlar heç nə əldə edə bilməzlər.

Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Nizami bütövü, tamı göstərmək üçün müqayisədən, qarşılaşdırmadan ustalıqla istifadə edir. Qeyd etmək istərdik ki, Nizami yaradıcılığının dəyəri bir də ondadır ki, onun əsərlərində heç bir mənfi qadın surəti yoxdur. Halbuki həmin dövrdə ümumən orta əsrlər ədəbiyyatında heç də belə şey yoxdur. Fikrimizcə, qadın psixologiyasını dərk etmək üçün Nizami yaradıcılığı əvəzsiz mənbədir. “Leyli və Məcnun” da bu xüsusiyyətlər xüsusi ustalıqla açılır.

Məcnuna Leylinin ərə getdiyini bir ərəb belə təsvir edir ki, Leyli indi nəşə bağında kef çəkir.

Əhdi vəfa sözü yazıldığı dəm,
Qadınlar adına çəkildi qələm.
Qadın, doğrudan da, səni çox sevir,
Səndən yaxşısını tapana qədər.

“Nizami qadınları vəfasız adlandıran, onları “dünyaya bəla” sayan bu ərəbi “bədşah”, “bədheybət” insan kimi səciyyələndirir” (2, s.68). Nizami “İsgəndərnamə”də Nüşabə surəti ilə qadın aqlını, qadın gözəlliyini, onun mərdliyini verir.

Bil ki, namərd olmaz hər qadın olan,
Dərd çəkməyən kişi pisdür qadından.
Çox gözəl arvad var, mərdlikdə bir şir,
Çox ipək içində şirlər gizlədir.

Nizami yaradıcılığında irsiyyət və tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Mühitin təsirinə isə öləri nəzər salınır. Bu, həmin dövrün ideologiyasından irəli gəlirdi. Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovu tərbiyə etmək üçün “Kəlilə və Dimnə”dən filosof Bozorg Ümidin dilindən 40-a qədər təmsil söyləyir və Xosrovu düz yola qaytarır.

Ehtiyatlı olan uduzmaz, sözsüz,
Necə ki, qorundu aslandan özü.
Boş arzuya uyma, bu çox mahaldır,
Meymun xarrat olmaz, əbəs xəyaldır.

Nizami yaradıcılığında bütöv şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli yeri elm, elmi biliklərə yiyələnmə tutur. Şərq fəlsəfi fikrində, o cümlədən Nizami yaradıcılığında bilik və ləyaqətə şəxsi məsələ kimi yanaşılmır. Göstərilir ki, cəmiyyətin üzvü öz xoşbəxtliyini cəmiyyətdə tapdığı kimi, cəmiyyətə də xeyir verməlidir. Eyni zamanda göstərilir ki, insan özünü sevməlidir ki, başqalarını da sevə bilsin. Nizamiyə görə, biliksiz, elmsiz adam nə özü, nə də cəmiyyət üçün faydalı ola bilməz.

Bilikli adamlar uzağı görər,
Cahilin zəhməti hədədir-hədər.

Nizami özü elm öyrənmək, alim həyatı keçirmək baxımından nümunə olmuşdur. Onun özü barədə dedikləri başqaları üçün də yaxşı nümunədir.

Hər gecə biliyə qapı açmadan,
Başımı yastığa qoymadım bir an.

“Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıcında oğlu Məhəmmədə nəsihətində Nizami elm öyrənməyi həyatın ən zəruri şərti, insani keyfiyyətləri mənimsəməyin ən vacib mənbəyi hesab edir. Nizami göstərir ki, elm yalnız bilik əldə etmək üçün deyil, kamil şəxsiyyət olmaq üçün əsas şərtidir. Bununla belə kamil şəxsiyyətin formalaşması üçün insanın zəti, kökü olmalıdır. İnsanın rəftar və davranışında, düşüncəsindəki yaxşı və ya pis olanların mənbəyini onun zatında axtarmaq lazımdır. Nizami hesab edir ki, yaxşıdan yaxşı, pisdən pis törəyir.

Zatı pis olanı heç yüksəltmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.

Nizami insan həyatı və fəaliyyətindən bəhs edərkən tərbiyə, tərbiyəedici nəsihət və məsləhətlərlə yanaşı, şəxsi təcrübəni də vacib sayırdı. Daha dəqiq desək, sözlə işin vəhdətdə olmasının zəruriliyini əsaslandırırırdı. Göstərirdi ki, bunları başqa heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil. Nəzəri ideyalar o vaxt səmərəli olur ki, nəzəri biliklər praktikada sınaqdan keçirilsin. Təcrübə olmadıqda söz öz təsir gücünü itirir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq o halda mümkün olur ki, insanın özünün şəxsi təcrübəsi də ora əlavə olunur. Yalnız bu halda insan özünə hesabat verir. Maraqlıdır ki, Nizamidən 800 il sonra Amerika hümanist psixologiya məktəbinin görkəmli nümayəndələri A.Maslou, K.Rojers və b. bu mövqeni elmi şəkildə əsaslandırıb. Yəni Nizaminin poetik dillə təsvir etdiyi mənzərəni onlar elmi şəkildə əsaslandırıb.

Nizaminin qəhrəmanları hansısa sosial və fərdi-psixoloji əlamətlərin daşıyıcısı deyil. Bu qəhrəmanların ətraf aləmə, özlərinə xüsusi baxışları var. Onlar

ətrafında olanları, özlərini və başqalarının onları necə qiymətləndirdiklərini dərk etməyə çalışırlar. Yəni onlar üçün başlıca olan “dünya nədir və həyatda onlar kimdir?” – sualına cavab tapmaqdır.

Bütün bunlar qəhrəmanın kimliyinin qavranılması, dərk olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Qəhrəman tədricən, mərhələ-mərhələ inkişaf edir, formalaşır, özünü və dünyanı dərk edir. Onların sonda söylədikləri dünyanın və özünüdərkini simvoluna çevrilir. Qəhrəmanın obrazının ayrı-ayrı keyfiyyət və əlamətləri sonda bütövləşir. Qəhrəmanın obyektiv, davamlı fərdi keyfiyyətləri, sosial mövqeyi, sosioloji və xarakteroloji xüsusiyyətləri, vərdişləri, mənəvi-əxlaqi mənzərəsi, hətta xarici görünüşü, başqa sözlə, onların vəhdəti onun kimliyini müəyyənləşdirir.

“Sirlər xəzinəsi”ndən başlayan xüsusiyyətlər, xarakter, mənəvi-əxlaqi dəyərlər “İsgəndərnamə”də artıq formalaşır, bütövləşir.

Nizami elə ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq qəhrəmanın sadəcə obrazını təsvir etmir, onun şəxsiyyətini, özünüdərkini təqdim edir. Oxucuda Nizami qəhrəmanları haqqında “O kimdir?”- sualı yox, “O, özünü necə dərk edir” - sualı və ona cavab yaranır.

Nizami yaradıcılığının başlıca qayəsi insandır. Başqa sözlə, insana məhəbbətdir, humanizmdir. Nizami saf və xeyrixah hissləri, insan haqlarının qorunmasını, ədaləti tərənnüm edir. Nizaminin poemalarında insan, həm də kamil insan ideal varlıq kimi tərənnüm edilir.

Bu, xeyrin şər üzərində qələbəsidir. Göstərir ki, ölkə ədalət və qanunlarla idarə olunmalıdır. Qanun qarşısında isə hər kəs bərabərdir. Qanunu pozan cəzalandırılmalıdır, hətta doğma övlad olsa belə.

“Xosrov və Şirin” əsərində Hürmüz şah qaydaları pozduğuna görə oğluna şiddətli cəza verir. Nizami bununla göstərir ki, qanunlar hamı üçündür və qanun qarşısında hamı bərabərdir. Bu, ədalətli cəmiyyət ideyasıdır. Lakin təəssüflə bildirir ki, yaşadığı dövrdə sosial ədalət həyata keçmir.

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı
Durub tərəf çıxan bir adam hanı?

Nizami ümumbəşəri, eyni zamanda milli şairdir. O, poemalarını farsca yazıb, lakin bu əsərlərin ruhu türk ruhudur. Nizaminin yaradıcılığının mayası, qayəsi böyük, bütöv insandır. Ona görə, Nizamini hər kəs özününkü hesab edir. Qoy olsun. Amma Nizami azərbaycanlıdır, türkdür. Bizim qürurumuz, fəxrimizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S* Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual, psixoloji problemləri. Bakı: Azər nəşr, 1981, 190 s.
2. *Əlizadə Ə.Ə.* “Xəmsə” də yaş və pədaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: Renessans, 2002, 141 s.
3. *Əliyev R.İ.* Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.
4. *Əliyev R.İ.* Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
5. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983, 378 s.
6. *Nizami Gəncəvi.* Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1981, 371 s.
7. *Nizami Gəncəvi.* İsgəndərnamə. Bakı: Elm, 2011, 662 s.
8. *Крымский А.Е.* Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 486 с.

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2021

UOT 82-09

S.N.Əhmədova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

ehmedova3@mail.ru

SƏMƏD MƏNSUR

Açar sözlər: vətənpərvər, şair, ədəbi mühit, felyeton, poetik lövhələr

Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrindən biri də digər bakılı şairlər kimi türkçülük, turançılıq, islamçılıq ideyaları ilə köklənmiş, bütün yaradıcılığı istiqlal ideyası ilə ehtiva edilmiş Səməd Mənsurdur. “Səfa”, “Nicat”, “Ədəbi yurd” cəmiyyətlərinin bütün işlərində, fəaliyyətlərində yaxından iştirak edən Səməd Mənsur o zamanın çox gərəkli bir mətbəəsi olan “Turan” mətbəəsinin yaradılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Səməd Mənsur klassik sənət ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, Azərbaycan poeziyasına original fikir, ifadə tərzı gətirdi. O, realist mövqeyi ilə seçilərək dövrünün ən aktual məsələlərini poeziyasının mövzusu seçmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində gedən ədəbi prosesdə bir çox sənətkarlar bir sıra ruhanilərin din pərdəsi altında min hoqqadan çıxdığını, avam xalqı aldadaraq riyakarlıqla var-yoxunu taladığını vurğulamışlar. Səməd Mənsur belə sənətkarların ən öndə gedənlərindən idi ki, bir çox əsərlərində münafiq din xadimlərini ifşa edir, bütün eyiblərini bədii priyomlarla açıb göstərir, xalqa daim yalan satdıqlarını kəlmə-kəlmə göz önünə gətirirdi.

C.H.Ахмедова

САМЕД МАНСУР

Ключевые слова: патриот, поэт, литературная среда, фельетон, поэтические доски

Одним из представителей бакинской литературной среды, как и другие бакинские поэты, настроенные на идеях тюркизма, туранизма, исламизма, и все творчество которого воплощено идеей независимости, является Самед Мансур. Он, который активно участвовал во всех мероприятиях и работах обществ «Шафа», «Ниджат» и «Адаби Юрд» (литературный край), оказал неоценимую услугу в создании типографии «Туран», имевшей большое значение в то время.

Продолжая традиции классического искусства, Самед Мансур внес в азербайджанскую поэзию оригинальные идеи и стиль выражения. Он отличался реалистической позицией и в качестве сюжета своих стихов выбирал самые злободневные темы своего времени. Многие знатоки отмечали, что ряд священнослужителей вышли из тысячи уловок под видом религии, обманывая простых людей и лицемерно грабя их богатства, в литературном процессе конца XIX – начала XX веков. Самад Мансур был одним из ведущих творцов, который

во многих своих произведениях разоблачает лицемерных религиозных деятелей, раскрывая все их недостатки с помощью художественных уловок, и всегда показывал как они лгут людям.

S.N.Ahmedova

SAMED MANSUR

Keywords: *patriot, poet, literary environment, feuilleton, poetry plaque*

One of created poets of Baku literary ambiance, like other Baku poets, who based on the ideas of Turkism, Turanism, Islamism, and all of whose work is embodied in the idea of independence, is Samed Mansur. Samed Mansour, who actively participated in all events and the works of societies "Shafa", "Nijat" and "Adabi Yurd" (literary land) rendered invaluable service in the creation of the printing house "Turan", which was of great importance at that time.

Along with continuing the traditions of classical art, Samad Mansur brought original ideas and expressions to Azerbaijani poetry. He was distinguished by his realistic position and chose the most topical issues of his time as the subject of his poetry. Many creators noted, that a number of clergymen came out of a thousand tricks under the guise of religion, deceiving ordinary people and hypocritically plundering their wealth, in the literary process of the late XIX and early XX centuries. Samad Mansour was one of the leading creators, who, in many of his works, exposes hypocritical religious figures, revealing all their shortcomings with the help of artistic tricks, and he always showed to people, that how are these men were lying.

Giriş

Bakı ədəbi mühitinin yetirmələrindən biri də digər bakılı şairlər kimi türkçülük, turançılıq, islamçılıq ideyaları ilə köklənmiş, bütün yaradıcılığı istiqlal ideyası ilə ehtiva edilmiş Səməd Mənsurdur (1879-1927).

Səməd Mənsur 1879-cu ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. O, ali təhsil almasa da, hələ lap gənc yaşlarından klassiklərimizin əsərlərini durmadan mütləq etdiyi üçün bir çox həqiqətlərə vəqif olmuşdur ki, bu da onu alimlik dərəcəsinə yüksəltmişdir. “Səfa”, “Nicat”, “Ədəbi yurd” cəmiyyətlərinin bütün işlərində, fəaliyyətlərində yaxından iştirak eləyən Səməd Mənsur o zamanın çox gərəklili bir mətbəəsi olan “Turan” mətbəəsinin yaradılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Onun gənc vaxtlarında, yəni XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində savadsızlıqdan əziyyət çəkən, böyük bir qisminin hərfləri belə tanımadıqlarından ötrü dünyadan xəbərsizlikdən gözlərini duman örtmüş xalqın, millətin inkişafını təhsil almaqda, savadlanmaqda, dərs oxumaqda görən sənətkar bir çox əsərlərində bunu şeir dili ilə, olduqca zəngin şəkildə, poetik lövhələrlə bəyan etmişdir:

Yatma dəxi, göz aç oyan, getdi hamu izzətimiz,
Gülşənimiz oldi xəzan, oldi füzun möhnətimiz.
Yandı vətən cəhl oduna, bir oyanmaz millətimiz.

Dərs oxuyub alim olan görməz dünyada zillət,
Cahil olub dərsi atan görər eldən məzəmmət.
Dərsə çalış, huşilə bax, olsun zari qəflətimiz.

Başqaları elm oxuyub oldu dünyada sərvər,
Bizlər isə cəhlə uyub, məhv etdik şani yeksər.
Haydı gedək, dərs oxuyaq, xoşbəxt olsun millətimiz.

Ay atalar, bir ayılın, bu günlərdə yatmamalı,
Bizlər üçün gün qayıruz, elmə cəhlə satmamalı.
Bax gününə, yaxşı düşün, gör varmıdır qeyrətimiz [3, s.91].

Şeir elə bir gül çələngidir ki, Xaqani, Nizami, Hafiz, Sədi, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Mövlanə Füzuli, Şah Xətai, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Mehmed Akif Ərsoy, Şəhriyar şeiri kimi ətri qiyamətə qədər bütün dünyaya ətir saçacaq və şeir xiridarı olan insanlar bu ətrin təsiri ilə həyatlarını gözəlləşdirəcəklər.

Şeir sözün qiymətini, dəyərini bəyan etməklə yanaşı, onu zinətləndirən bir məfhumdur. Şeir gözəl, təsirli, mənalı, məntiqli söz ilə hasilə gəlir. Lakin əfsuslar olsun ki, istər XIX əsrin ikinci yarısında, istər XX əsrin əvvəllərində və sonrakı illərdə də Azərbaycan şeir gülüstanında əlaq otları da bitirdi və bunların kökləri də çayır kimi elə dərinə işləmişdi ki, hələ indinin özündə də bu çayır köklərini qoparıb atmaq mümkün deyil. O zamanlar Bakı ədəbi mühitinin sənətkarları belə irticaçı şairlərə və onları müdafiə edənlərə qarşı həcv xarakterli şeirlər yazırdılar. Məsələn, Səməd Mənsur yaxın dostu Həşim Saqibə göndərdiyi şeirdə belə şairləri güclü satira atəsinə tuturdu:

Birdən-birə İslam əcəb bəxtəvər oldu!
Şam idi günü yazığın, indi səhər oldu!
Yağmışımı maarif yağışı şəhrə və kəndə,
Kim, xalq hamı əzaridə sahibi-hünər oldu.
Min-min qələm əhli törənib çapuklu çalak
Kim istədisə esahibi-tabu gəsər oldu.
Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı bu gün sövdəgər oldu.
Yazdı kimi millət, kimi elmi, kimi ədyan,

Mövşüfi necə şairin öncə kəmər oldu.
 Əmma biri var fəlsəfəvü hikmətə dara,
 Hətta sözü'nün mətləi "Şəqqül-qəmər" oldu.
 Bəsdir, ayıl ey milləti-nadan, bilə Saqib
 Düşdü nəzərindən səbəbi, bədnəzər oldu [2, s.205-206].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində gedən ədəbi prosesdə bir çox sənətkarlar bir sıra ruhanilərin din pərdəsi altında min hoqqadan çıxdığını, avam xalqı aldadaraq riyakarlıqla var-yoxunu taladığını vurğulamışlar. Səməd Mənsur belə sənətkarların ən öndə gedənlərindən idi ki, bir çox əsərlərində münafiq din xadimlərini ifşa edir, bütün eyiblərini bədii priyomlarla açıb göstərir, xalq daim yalan satdıqlarını kəlmə-kəlmə göz önünə gətirirdi. Lakin hər zaman olduğu kimi, bütün din xadimləri yalançı və şarlatan deyildi. Onların arasında 80 ilahiyyat elminin hamısına bələd olan, elmin, savadın peyğəmbərlərdən, imamlardan qalmış bir miras olduğunu bilən və insanları elm, təhsil almağa dəvət edən savadlı axundlar, əməlisaleh din xadimləri də var idi.

Təbii ki, Səməd Mənsur bütün bunlardan xəbərdar idi, çünki onun ən yaxın dostlarından Məşədi Azər, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Haşım bəy Saqib ilahiyyat elmlərinə olduqca mükəmməl bələd olan, müqəddəs Qurani-Kərimi oxumaqda hafiz insanlar idilər və hüzürlü məclislərində din xadimləri kimi çıxış etməsələr də, öz kəramətləri ilə iştirak etdikləri hər bir yas mərasimində savadsız mollaları elə utandırırdılar ki, mollalar, necə deyərlər, başlarını soxmağa dəlik axtarırdılar. Məhz bu səbəbdən də Səməd Mənsur ehsan yeməkdən ötrü xalqın kütləvi şəkildə qırılmağını istəyən saxtakar din xadimlərini nəzərdə tuturdu və onların iç üzünü məharətlə açıb göstərərək xalqı ayılmağa çalışırdı:

Xəstəlik aləmi dutmuş, bir də bu müjdə əvət,
 Xəlq ölər, süfreyi-ehsan düzələr, süfrədə ət.
 Ağ plov, turşu badımcan, cücə, büryan, şərbət,
 Yeyərəm, məst olaram, bixəbər, inşəallah!
 Onda mən də olaram bəxtəvər, inşəallah! [3, s.229]

Çoxuna məlumdur ki, istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Bakının ən varlı kəndi Balaxanı kəndi idi və təbii ki, bunun əsas səbəblərindən biri Balaxanıda neftli torpağın başqa kəndlərdən daha çox olması idi. 1870-ci ildən etibarən çar Aleksandrın torpaq mülkiyyəti qanunu qüvvəyə minəndən sonra Balaxanı camaatı bu kənddə çoxlu neft quyuları qazıtıraraq neftdən gələn gəlirlə həddindən çox varlanmışdılar. Bu vulkan püskürməsinə bənzəyən varlanmaq şübhəsiz ki, balaxanlı kişilərin bir qismini meşşana

döndərmişdi. Bu səbəbdən də buna çox tənqidi yanaşan Səməd Mənsur mənəm-mənəm deyən, lovğa, gündə bir məşuqə dəyişən balaxanlı kişiləri güclü satira atəşinə tuturdu:

Atdı kəməndi-əşqini tazə nigarə, parçanım,
Xeyli məsafə yan verir köhnə nigarə, parçanım.

Madmazael almaq ay canım, layiq olarmı heç sənə,
Həştada çatmışan, gözün on beşə dikmişən yenə.
Get burax evdəkini sən, axtar özünə bir nənə,
Ver günə, söykət özini köhnə divarə parçanım.

Neyləyəcəkdi “bez”ləri, Balaxanın cəməəti,
Sat pulun at cibişdanə, qoy eləsün qənaəti.
Bilməyəcək ki, fabrikant böylə fəna qəbahəti,
Tay elə zorba qəddini cümlə kübarə parçanım [5].

1915-ci ildən etibarən mövcud təlatümlü, fırtınalı hadisələrlə bağlı bir qədər üslublarını dəyişmiş, dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ifadə etmişlər. 1915-ci ildə çar Rusiyasının ruslardan və ermənilərdən ibarət neofaşist ordusu Türkiyənin Qars vilayətində insanlığa sığmayan vəhşiliklər törətmiş, minlərlə türk-müsəlmanı ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmiş, evləri-obaları yandırmış, hər tərəfi xarabazara çevirmişdilər. Bakı ədəbi mühitinin ən fəal şairlərindən biri Səməd Mənsur bu yırtıcılığı, eyni zamanda ruhanilərin bu qətlə biganəliklərini canlı poetik lövhələrlə belə ifadə etmişdi:

Ey tuği-zalim ilə o Qars doğrayanları,
Vey ac, susuz, himayəsiz, evsiz qalanları.
Fəryadsız yetərsə fələklər qulağına,
Odları yaxsa, ahınızın asimanları.
Qafqazlılar qulağına yetməz fəğanınız,
Bikar bizdə kimdir eşitsin fəğanları.
Hər millətin həyatına baxsan olub onun,
Ruhani, əğriya, ürafa pasibanları.
Ruhlarımız qüsəlovü heyzü cənabətə,
Sərgərmdir, daha nə deyim rövzəxanları.
Meydan ki, boşdu, yabların quyruğun eşin,
Ey mərd millətin canalan pəhləvanları [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ərəfədə çar Nikolay azğınlaşmış və quduzlaşmışdı. Bir müddət əvvəl müsəlmanların müqəddəs şəhərləri Kərbəlaya,

Məşhədə top mərmiləri atdıran bu cəlladruhlı insan, 1915-ci ildə Qarsa, Ərdəhana, Ərzuruma, Sarıqamışa 500 minlik qoşun göndərmiş və yüz minlərlə günahsız insana qarşı qətləmə törətdirmişdi. 1918-ci ildə isə hamıya məlum olduğu kimi, ruslar, ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı tarixdə misli görünməmiş soyqırımını törədilmişdir. Təbii ki, bu acınacaqlı hadisə bir çoxları kimi Səməd Mənsuru da olduqca pərişan etmişdi. Lakin müzəffər Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ermənilərin, rusların, ermənilərin fitvası ilə Bakıya soxulmuş ingilislərin kürkünə birə salmış və əksəriyyəti türk əsgərləri ilə açıq-aşkar savaşa girə bilmədiklərindən qorxaraq savaş meydanından qaçmışdılar. Odur ki, vətənpərvər şair daim zəfərlə bitən türkün savaşını bədii nidalarla bu şəkildə ifadə edirdi:

Top nərəsi, qurşun səsi, at kişnəməsindən,
 Köylər dağılar, evlər uçar qülqüləsindən,
 Türk ordusu buysa ki, onun nərə səsindən
 Aləm dağılar, vaz keç hökumət həvəsindən,
 Qaçmaq günüdür, ingilis! Osman gəliyor. Arş!
 Qaçmaqda Mıkırtıç sənə, Hartun sənə yoldaş.

Əvvəl Bakıya gəlcək, a kirvə, havalandın,
 Xülyalara, royalara əzbəs ki, inandım.
 Hər yerdə soxuldun işə qızdın, havalandın,
 Top nərəsini lapdan eşitdin də, oyandın,
 Qaçmaq günüdür, ingilis! Osman gəliyor. Arş!
 Qaçmaqda Mıkırtıç sənə, Hartun sənə yoldaş [4, s.41-42].

Səməd Mənsurun bədii irsində satira özünəməxsus yer tutur ki, Məmmədəli Sidqinin baş redaktoru olduğu, 1918-1919-cu illərdə buraxılan “Şeypur” adlı satirik jurnalın nəşiri olmuşdur. Jurnal 14 nömrə buraxılmışdır və jurnalda bir neçə satirik şairlərlə yanaşı, öz şeirlərini də dərc etdirmişdir. Çoxuna məlumdur ki, o zamanlarda əksər kişilər bir balaca varlanan kimi meşşanlaşır, C.Cabbarlının “Sevil” pyesindəki mənəviyyatını tamamilə itirmiş Balaşa bənzəməyə başlayırdılar. Yəni öz təmiz, pak övrətlərini ayaqlar altına ataraq, necə deyərlər, xəmiri tərbiyəsizliklə yoğrulmuş erməni arvadlardan yapışır, hər şeylərini onlara qurban verməyə hazır olurdular. Lakin sonda erməni fahişələri tərəfindən aldadılaraq var-yoxları əldən çıxır, malları-mülkləri talan edilir, özləri isə qaranlıq həbsxana divarları arasına salınırdılar. Səməd Mənsur “Şeypur” jurnalının 1-ci sayında “Yaflım” imzası ilə məhz bu çox ağır problemə toxunaraq bu tipli “kişiləri” öldürücü satira atəşinə tutmuşdur:

Marqo, gözəlīm, qurban olum ol gözə-qaşa,
Lənətlər ola Fatmadakı sirkəli başa!
Sənsiz nəyə lazım bir bu qədər səyü təlaşa,
Gündüz mana zindan, gecə niran olacaqmış,
Ya Rəbb, nə bilim bir belə dövran olacaqmış [6, s.25].

Şeirin sonunda şair riyakar və qaniçən Stepan Şaumyanın necə bir dəhşətli cinayətkar olduğunu həmin satira atəşinə tutduğu mənfi obrazın dili ilə göz önünə gətirir və həmin mənfi tipin elədiyi əməllərdən nə qədər peşman olduğunu göstərir:

Axıtdığın ay bolşevik, al qan səni boğsun!
Pulsuz-pinəsiz içdiyin şampan səni boğsun!
Pislik niyə etdin a Şaumyan, səni boğsun!
İndi ki, yuvan xak ilə yeksan olacaqmış,
Ya Rəbb, nə bilim, bir belə dövran olacaqmış [6, s.25].

Səməd Mənsur yaradıcılığı boyu publisistik əsərlər yaratmaqla yanaşı, Füzulinin sənət bulağından su içmişdi və bu səbəbdən də Füzuliyə çoxlu nəzirələr yazmış və “Söz” rədifli bu şah əsərə özünəməxsus rəng vermiş:

Bir sədəfdir qəlbi-danişvər, düri-şəhvəri söz,
Əqlidir xurşidi-rəxşan, pərdövi-ənvar söz.

Sözdürür zi nəfs üçün əsbabni sülh, alati-jəng,
Qəlbi-məjruhun səfası, tiği gövhərbar söz.

Rəhməti-Xəllaqə nail söz qananlardır fəqət,
Əql olan başlardı cənnət, təhtəhəl ənhar söz [2, s.204].

Səməd Mənsur dövrü mətbuatda, o cümlədən “Bəsirət” qəzetində də Azərbaycan xalqına qarşı daşnakların, bolşeviklərin törətdikləri qətlialmlara, eyni zamanda Azərbaycan firqələrinin düşməne qarşı birləşməməsinə öz etirazını güclü fəlsəfi, bədii tutuma malik ifadə vasitələri ilə bəyan edirdi:

Yenə də idareyi-məmləkət belə getsə ki, maddi-nəzərdədir,
Düzələr demə işimiz bizim görünür ki, eyni xətdədir.
Yenə Zəngəzur ara erməni kəsiyor da ümum cəmaəti,
Yenə düşmənin topu ev yıxır, yenə güllələr bu ciyərdədir.
Hələ də ayılmadı firqələr, bir olub da dəf edə düşməni
Biri portfel arayır fəqət, biri türki-sim ilə zərdədir.

Biri bolşevik, biri menşevik, biri eser, o biri bitərəf,
Nə var ehtikarə mübarizə, nə alındı qabağı bahalığın,
Necə fırtına, necə pis hava, su çıxıb indi kəmərdədir [1].

Əfsuslar olsun ki, xalqa yağlı vədlər verən bolşeviklər ikinci dəfə hakimiyyətə gələn ərəfədə, daha doğrusu, Leninin tapşırığı ilə 11-ci qırmızı ordu Azərbaycanı işğal eləyən gündən tarixi abidələrimizi, səcdəgahlarımızı, ibadətgahlarımızı dağıtmağa başladığı kimi, milli məfkurəmizə qarşı mübarizə aparmağa başladı. Cümhuriyyət zamanında ruslara, ermənilərə yaltaq mövqedə olduqları üçün ədəbiyyat meydanından kənarlaşdırılan vətən xainləri üzdənirəq Şura hökuməti hakimiyyəti ələ alandan sonra bu kompaniyalarda canla-başla iştirak etməyə, eyni zamanda Azərbaycana istiqlal bəxş eləyən insanlardan qisas almağa başladılar. Bundan sonra isə ədəbiyyatımız ateizm ideologiyasının öldürücü zəhərinin təsiri ilə rəngdən-rəngə, şəkildən-şəklə düşməyə başladı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəlməmişdən qabaq xalqa yağlı vədlər verib xoşbəxt edəcəklərinə inandırmışdılar. Lakin 1920-ci ilin aprel ayının sonunda, yəni artıq Azərbaycan bolşevik ordusu 11-ci qırmızı ordu tərəfindən işğal edilən zaman yerli bolşeviklərin də iç üzü dərhal meydana çıxdı. Hələ gəncliyindən bəri istiqlal arzusu ilə alışıb-yanan, bütün yaradıcılığı boyu bu müəzzəm ideyanın daşıyıcısı olan və 1918-ci ildə bu arzusuna qovuşan Səməd Mənsur cəmisini bir il on bir ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra çox pərişan olmuş, odur ki, 1926-cı ildə qələmə aldığı “Həpsi rəngidir” şeiri bolşevik donuna girmiş şeytanların iç üzünü zəngin poetik lövhələrlə, sözlətlə ifadələrlə, mətnəlti gedişlərlə, olduqca peşəkarcasına vücuda gətirmişdir:

Uyma ey dil, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngdir,
Məscidi-meyxanə rəng, eyşü-ibadət rəngdir.
Mey riya, məşuqə gəş, hüsnü-vəcahət rəngdir,
Rəngdir hər dürlü matəm, hər məsərrət rəngdir,
Anla ey əbnayi-xilqət, cümlə-xilqət rəngdir.
Görmədim bir zərri-xalis bütəyi-nasütdə,
Bigərəz insan olur görmək tabutdə,
Builməzəm varımı sədaqət aləmi-lahutdə,
Azma fikrim, cümlə-ecazü kəramət rəngdir [3, s.111-112].

(835 şifrəli, 284 şifrəli, 293 şifrəli qovluqlarda, B3552 şifrəli üç şagird dəftəri həcmində avtoqraf, C348 şifrəli qovluqda Ə.Müzənbibin xətti ilə yazılmış əsərlər və S.Mənsur haqqında qısa məlumat vardır).

Səməd Mənsur olduqca qüdrətli bir şair olmaqla yanaşı, heyrət ediləcək dərəcədə maarifçi-publisist, iti qələmini neştərə çevirib hər niqablanmış ünsürün məsləyini dələcək dərəcədə peşəkar bir jurnalist idi. Onun istər

bolşeviklər hakimiyyətə gələnə qədər, istərsə də sonra “İqbal”, “Səda”, “Bəsirət”, “Molla Nəsrəddin”, “Tuti”, “Zənbür”, “Ədəbi parçalar” və s. kimi qəzet və jurnallarda bir çox problemləri əhatə eləyən, xalqın ağrı-acısını göstərən şeirləri çap olunmuşdu. Lakin cəmisi bir il üç ay ömrü olmasına baxmayaraq çox bağlı qıfilları açmış, bir çox gizlinlərə aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda öz zamanında xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuş “Şeypur” jurnalı Səməd Mənsurun istedadının və vətənpərvərliyinin parıltısını çox gözəl şəkildə bəyan etmişdir.

1918-ci il 5 oktyabrdan Bakıda “Molla Nəsrəddin”, “Tazə həyat”, “İqbal”, “Bəsirət”, “Tuti”, “Zənbür” və s. kimi mətbuat orqanlarında çıxış edərək zəngin təcrübə yığmış Məhəmməd Tağı Sidqinin redaktorluğu ilə “Şeypur” satirik jurnalı fəaliyyətə başlamış və 1919-cu ilin yanvar ayının 18-də sonuncu, on dördüncü nömrəsi çıxandan sonra bağlanmışdır. Jurnal bilavasitə xalqın problemlərini açıb göstərməyinə, neqativ qüvvələrin xalqa qarşı törətdikləri riyakarlıqdan, şarlatanlıqdan, möhtəkirlikdən, fırıldaqçılıqdan, eyni zamanda özlərini intelligent hesab edən əbləhlərdən, mənfur ermənilərin həyasızlıqları, tamahkarlıqları, sırtıqlılıqları, bir şeytan vəsvəsesi olduqlarından satira gücü ilə söhbət açmasına baxmayaraq sovetlər dönəmində fəaliyyəti işıqlandırılmamış, məhz ermənilərə qarşı satira vasitəsilə sərt mövqe tutduğuna görə “əksinqilabçı mahiyyət daşıyan”, “türkçülüüyü” müdafiə edən bir orqan kimi Azərbaycan mətbuatı sıralarına daxil edilməmişdir:

“Jurnaldakı materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra deyə bilərik ki, “Şeypur”a uzun illər birtərəfli, laqeyd münasibət bilavasitə onun mövzu-ideya mündəricəsi, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafeələrin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edir, bu yolda heç nədən çəkinmir, qətiyyətli mövqe ortaya qoyurdu.

Xüsusən Azərbaycanın yenidən işğalına can atan rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, ölkəmizə əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar “Şeypur” jurnalının səhifələrində tutarlı faktlar, əhatəli təhlillər vasitəsilə gah ciddi, gah da satirik tərzdə öz ifadəsini tapırdı” [4, s.12].

Səməd Mənsur jurnalın fəal üzvü olmuş və hər nömrəsində “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzaları ilə çıxış etmişdir. Sənətkarın jurnalda “Ziyalılar” başlığı ilə dərc etdirdiyi silsilə felyetonlarda özlərini intelligent saydıqları üçün doğma dillərini qoyub rus dilində danışmaq istəyən, lakin rus dilində də axsadıqlarına görə yarı rusca, yarı azərbaycanca danışan “Əliağa Muradəliyeviç”lə “Daşdəmiroviç”in dialoqu vasitəsilə S.Mənsur həm onları bir satirik obraz kimi gülüş obyektinə çevirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının düşmənlərinin riyakarlığını satirik nüanslarla göz önünə gətirir. Şairliyi

qədər publisistikası da dərin mənə daşıyan sənətkar “Ziyalılarımız” başlığı altındakı felyetonlardan birində Azərbaycan xalqına zətən qənim kəsilmiş ermənilərin tamahkarlığından, haqsızlığından, saxtakarlığından və şeytanlığından söhbət açır.

Tədqiqatçı Sona Xəyal şair haqqında bəhs edərək yazırdı: “Səməd Mənsurun əsərləri oxuculara ilk əvvəl “Deyilən söz yadigardır” və “Azərbaycan qəzəlləri” toplularından məlum olmuşdur. Sonralar isə xalq yazıçısı Anar şairin “Həpsi rəngidir” adlı şeirlər kitabını tərtib edib çap etdirmişdir. F.e.d. Nazif Ələkbərov Səməd Mənsur haqqında “Bir ömrün rəngləri” adlı monoqrafıya yazmışdır. Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları da şairin əsərlərini toplayıb çap etdirmək istəmişlər. Lakin hələ də kitab işıq üzü görməmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda Maş -137 şifri altında şairin makinada latın və kiril qrafikalı əlifbada yazılmış bir qovluq şeiri vardır, amma o da sovet dövründə toplandığından əsas şeirlər ora daxil edilməmişdir. Amma Müznibin əlyazması olan s-348-dəki əsərləri tranfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayırdıq, yaxın vaxtlarda oxuculara təqdim etmək fikrindəyik” [4, s.48-49].

Onu da qeyd edək ki, Sona Xəyal verdiyi vədə rəğmən Səməd Mənsurun 2008-ci ildə “Əsərlər” kitabını, 2019-cu ildə isə Seyyid Əsri ilə birlikdə “Şeirlər, felyetonlar, pyeslər” kitabını nəşr etdirmişdir.

Bundan əlavə filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli Səməd Mənsurun “Turan” mətbəəsində nəşr olunan, eyni zamanda naşiri də Səməd Mənsur olduğu “Şeypur” jurnalını 2014-cü ildə çap etdirmiş, 2017-ci ildə isə bu jurnal haqqında “Şeypur” jurnalı və ədəbi-tarixi həqiqətlər monoqrafıyasını oxuculara təqdim etmişdir. Onu da qeyd edək ki, hər iki kitab istər ədəbiyyatımız, istər publisistikamız və jurnalistikamız üçün olduqca əhəmiyyətli və vacib sənədlərdir. Belə ki, Azərbaycan oxucusu Hüseyn Həşimlinin ifadəsinə rəğmən sovetlər dönəmində xalqdan gizlədilmiş “Ədəbi-tarixi həqiqətlər”i bu sənədlərdən ətraflı şəkildə öyrənə bilər.

Səməd Mənsur Azərbaycan qəzəlinə yeniliklər gətirmiş, ən rəvan, sadə, anlaşılıqlı şəkildə onu xalqa təqdim etmiş və bu səbəbdən də Azərbaycan xanəndələrinin repertuarında geniş yer tutmuş Əliağa Vahidin ustadlarından biridir. Belə ki, Vahid onun qəzəllərinə nəzirələr yazmışdır və Azərbaycanın çox görkəmli xanəndəsi Əlibaba Məmmədovun “Şur” muğamı üstündə ifa etdiyi:

Yansın dilim ağzımda desəm nazını az et,
Naz et mənə ey sevgili canan, mənə naz et!

ələri də Səməd Mənsurun:

Ey rəhmli canan, eləmə ülfətə adət,
Nazınla vüqarın verər ətvarinə zinət.
Bihudə gülümsünmə, vüsalında nə ləzzət,
Sıx qəlbimi, yansın cigərim, qanımlı qəynət.

Cövrünlə dəri-sirri nihani bənə baz et!

Naz et bənə, ey sevgili yarım, bənə naz et.! [3, s.348]

əsərinə nəzirədir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın məşhur ədəbiyyatşünas alimi və yazıçısı Mir Cəlal Paşayev (1908-1978) “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” adlı əsərində Cənnətidən söz açaraq geniş məlumat vermişdir. O, özünün doktorluq dissertasiyasında ədəbi məktəblərdən danışarkən bakılı şairlərdən Əbdülxalıq Cənnətiyə və Səməd Mənsura xüsusi yer ayırmış, Səməd Mənsurun ədəbi fəaliyyəti və həyatı haqqında bəhs açmışdır.

Səməd Mənsur böyük mütəfəkkir, qüdrətli şair, fitri istedadla malik bir mühərriir idi. İnanırıq ki, o, yenə də tədqiq olunacaq, onun haqqında yeni monoqrafiyalar yazılacaq və bu dahi sənətkar müstəqil Azərbaycanın ədəbi xəzinəsində öz layiqli qiymətini alaraq oxucuların sevimlisinə çevriləcəkdir.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan şeirinin görkəmli simalarından olan Səməd Mənsurun həyat və fəaliyyətinin qısa icmalı verilərək şairin yaradıcılığı boyu toxunduğu mövzu və problemlərə ekskurs edilmişdir. Müasiri olduğu dövrün ən qabarıq cizgilərini satirik fonda qələmə almaqla yansidan şairin ədəbi irsinə baxış etibarilə məqalə aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Səməd Mənsurun ədəbi fəaliyyətinin konkret nümunələr, qısa tezislər şəklində şərh edilməsi və ədibin həyat və yaradıcılığının tədqiqatlar fonunda araşdırılması onun geniş aspektdə öyrənilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Səməd Mənsur*. Şeirləri / “Bəsirət” qəz., №268, 7 fevral 1920
2. Deyilən söz yadigardır / AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu / Toplayan: Cəfər Rəmzi. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Sona Xəyal. Bakı: Yazıçı, 2019, 206 s.
3. Səməd Mənsur. Şeirlər, Felyetonlar, Pyeslər / Transfoneliterasiya və redaktə edib nəşrə hazırlayanlar: Sona Xəyal, Seyyid Əsri. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 91 s.
4. *Sona Xəyal*. Əliabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında. Bakı: Nurlan, 2003, 80 s.
5. *Hüseyn Həşimli*. Səməd Mənsurun poeziyası // Şeypur, №14, Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.41-42
6. *Səməd Mənsur*. Şeirləri // Tuti, №6, 31 yanvar 1915

Redaksiyaya daxil olub 26.02.2021

UOT 82-09

R.M.Abbasova
AMEA Folklor İnstitutu
aydin_k@mail.ru

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINA TOFIQ FIKRƏT VƏ ƏBDÜLHAQ HAMİD YARADICILIĞININ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Tofiq Fikrət, Əbdülhaq Hamid, romantizm, realizm, ədəbi əlaqələr, ədəbi təsir

Müşahidələr göstərir ki, Cavid yaradıcılığının ilkin mərhələsində daha çox türk şairi Tofiq Fikrətin yaradıcılığının təsiri altında olmuş və Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” şeir toplularında nəşr olunan şeirlərinin əksəriyyəti realist üslubda yazılan şeirlərdir. Bu şeirlərdə eynən Fikrət yaradıcılığında müşahidə olunan realist üslub müşahidə edilməkdədir. Bu şeirlərdə Cavid də eynən Fikrət kimi həyatda hakim mövqedə olan və məzmluları əzən qüvvələrin əleyhinə çıxış edir. Cavid yaradıcılığının sonrakı dönmə mərhələsində, dram yaradıcılığı mərhələsində Hamid kimi tarixi mənzum faciələr yazmış, Hamiddə olduğu kimi, Cavidin bütün faciələri romantikdir. Bu faciələrdə qaibənə səslər eşidilir, ruhlar səhnəyə gəlir, çılğın ehtiraslar toqquşur. Hamiddə olduğu kimi, Cavid yaradıcılığında da böyük vüsət, əzəmət duyulur, təkcə bir xalqın, bir millətin taleyi deyil, bütün bəşəriyyətin taleyi düşünülür. Bu iki şair bədii yaradıcılıqda ədəbi metod, üslub xüsusiyyətləri, mövzu genişliyi, fəlsəfi-estetik düşüncələrə qüvvətli meyil və s. cəhətcə bir-birilərinə çox bənzəyirlər.

Р.М.Аббасова

ВЛИЯНИЯ ТВОРЧЕСТВ ТОФИКА ФИКРЕТА И АБДУЛХАКА ХАМИДА НА ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Ключевые слова: Хусейн Джавид, Тофик Фикрет, Абдулхак Хамид, романтизм, реализм, литературные связи, литературное влияние

Исследования показывают, что ранняя стадия творчества Г.Джавида формировалась под влиянием произведений турецкого поэта Тофика Фикрета. Потому и большинство его стихотворений, опубликованные в сборниках «Прошлые дни» и «Весенние розы», написаны в реалистическом стиле, как в творчестве Т.Фикрета. В этих стихотворениях как и в творчестве Фикрета прослеживается реалистический стиль. В этих стихах Джавид так же как Т.Фикрет выступает против сил, господствующих в обществе и угнетающих масс. В следующем этапе творчества, где великий поэт вступает как драматург, его творчество соответствует А.Хамиду, автору романтических трагедий в турецкой литературе. Так же, как Хамид, он в своих романтических драмах отражает исторические события и личности. У них стиль и творческая манера соответствуют. В этих произведениях, написанных в трагическом стиле, слышны

небесные голоса, оживаются неземные духи, беспощадно и непримиримо сталкиваются безумные страсти. Эти два поэта по своему художественному творчеству похожи друг на друга с точки зрения литературного метода, стилистических особенностей, широтой тем, сильной склонностью к философским и эстетическим идеям и т. д.

R.M.Abbasova

THE INFLUENCE OF THE WORKS OF TOFIK FIKRET AND ABDULHAGH KHAMID TO THE WORKS OF HUSSEIN JAVID

Keywords: *Hussein Javid, Tofiq Fikret, Abdulhaq Hamid, romance, realism, literary connections, literary influence*

Observations show that Javid is more in the early stages of his career was influenced by the works of the Turkish poet Tofiq Fikret. Javid's "Past days", most of his poems published in the collections of poems "Spring Dew" are poems written in a realistic style. In these poems, the same is true of Fikret's work the observed realist style is observed. Javid in these poems opposes the forces that dominate life and oppress the oppressed, just like Fikret. In all this type of work, Javid is a realist artist, exactly like Fikret. In the next stage of Javid's work, drama stage, he wrote historical verse tragedies like Hamid. All of Javid's tragedies are romantic. In these tragedies, voices are heard in absentia, spirits come on stage, crazy passions collide. There is a greatness and grandeur in Javid 's work, as in Hamid. He thinks of the fate of all mankind. These two poets are very similar to each other in terms of literary in their artistic creation method, stylistic features, breadth of subject, strong in philosophical-aesthetic thinking inclination and so on.

Problemin qoyuluşu. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin banisi olan Hüseyn Cavid ədəbiyyat tariximizdə həmçinin romantizm ədəbi cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. H.Cavidin yaradıcılığı forma və məzmun cəhətdən xeyli zəngin və rəngarəngdir. Yaradıcılığında dərin məna və məzmunə malik olan lirik şeir və epik poemaların mövcudluğuna baxmayaraq o, daha çox dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. "Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları üslub, yazı ədası, forma yeniliyi baxımından Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdığı kimi, milli teatr mədəniyyətinin inkişafına da qüvvətli təsir göstərmiş, "Cavid teatri" kimi səciyyələndirilmişdir. Dramaturgiyasında dövrün ümumbəşəri, böyük ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik problemləri əksini tapmışdır. Yaradıcılığında mühüm yer tutan "İblis" (1918) mənzum faciəsində yazıçı müharibələri pisləyir, müharibənin ağır nəticələrini açıb göstərir. 20-30-cu illərdə Hüseyn Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. "Peyğəmbər" (1922) və "Topal Teymur" (1925) əsərlərindən sonra yazdığı "Səyavuş" (1933),

“Xəyyam” (1935) tarixi dramları Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi dönüş oldu” [19].

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Hüseyn Cavid yaradıcılığına Tofiq Fikrət və Əbdülhaq Hamid yaradıcılığının təsirlərini araşdırmaqdır.

H.Cavidin yaradıcılığını araşdırarkən qarşımıza onun yaradıcılığının Türkiyə ədəbiyyatından qaynaqlandığı barədə bir sıra fikirlər çıxdı. Eyni zamanda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri o oldu ki, bir sıra tədqiqatçılar H.Cavid yaradıcılığının əsasən Tofiq Fikrət və Əbdülhaq Hamid yaradıcılığından bəhrələndiyinə dair mülahizələr söyləmişlər. Burada diqqətimizi çəkən məqam o oldu ki, Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbdülhaq Hamid romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi olduğu halda, Tofiq Fikrət Türkiyədə heç də romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi kimi tanınmır.

Türkiyə ədəbiyyatında Tofiq Fikrətin *parnasizm* ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi olduğu qeyd olunur.

Nədir parnasizm cərəyanı? *Realizmin şeirdəki inikası olaraq adlandırılan parnasizm XIX yüzillikdə Fransada şeirdəki romantizmə etiraz olaraq meydana çıxmış ədəbi cərəyandır.*

Bu cərəyan öz adını ilk nömrəsi 1860-cı ildə çıxan “Modern Parnas” dərgisindən almışdır. Realizmdə olduğu kimi, parnasizmdə də “Sənət sənət üçündür” anlayışı hakim mövqedə olmuşdur. Xüsusən Emil Zolyanın başladığı realizmdən təsirlənən bu cərəyan xəyalçılığa və yuxu simvollarına qarşı çıxmışdır. Bu cərəyana mənsub olan şairlərin üslubu lirik deyil, realistdir. Bu cərəyanının ən önəmli xüsusiyyətlərindən bir də metafizik və dini varlıqları da rədd etməsidir [20].

Parnasizmin Fransada meydana gəldiyi illər Osmanlı dövlətində “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatının varlığını davam etdirdiyi illərdir. “Sərvəti-Fünun” sənətçilərinin isə bağlı olduğu ədəbi metod realizmdir. Bu səbəbdən onların şeirdəki realizm olan parnasizmi mənimsəmələri asan olmuşdur.

Göründüyü kimi, Türkiyə ədəbiyyatında parnasizm, başqa sözlə, şeir sənətində realizm metodu və həmin metodla bağlı cərəyanının ən önəmli və ilk təmsilçilərindən biri Tofiq Fikrətdir. Parnasizm Tofiq Fikrətin bir çox şeirlərində özünü göstərir. Buna misal olaraq şairin məşhur “Yağmur” və “Sis” şeirlərini göstərmək olar Burada parnasizm daha aşkar şəkildə özünü göstərir [20].

“Yağmur” şeirində yağmurun yağışını təsvir edən Tofiq Fikrət onu o qədər gerçəkçi təsvir etməyə çalışır ki, şerdə istifadə olunan sözləri eşidən dinləyici sanki real olaraq yağışın səsini eşidir və yağışı seyr edir:

Sokaklarda seylabələr ağlaşır,
Üfük yaklaşır, yaklaşır, yaklaşır [20].

Şair misralarda “şır” səsini təkrarlayaraq sanki yağmurun səsini təqlid etməyə çalışır. Bu səslər parnasizm cərəyanının musiqiyə verdiyi önəmində bir göstəricidir.

T.Fikrətin parnasizm cərəyanı üslubunu özündə əks etdirən daha bir şeirini nümunə olaraq təqdim edə bilərik. Tofiq Fikrət “Sis” şeirində hər nə qədər üstüörtülü olaraq Bab-Aliyi, yəni padşaha olan düşmənliyi ifadə etməyə çalışsa da, bunu İstanbul üzərindən etmiş və sislər altında qalan İstanbulu realist, yəni parnasyon bir tərzdə təsvir etmişdir.

Ey qarına qul olub vicdanı unudanlar,
Zilləti, rəzaləti ləzzət ilə udanlar!
Təbii nemətlərin əsl sahibi ikən,
Ey ac, işsiz və aciz qalıb, hər şeyi göydən
Dilənən: azadəlik, fəzilət, kərəm uman,
Təvəkkül və zəlillik... Tamamən saxta – yalan!... [9, s.71].

Göründüyü kimi, Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan T.Fikrət əslində parnasizm (yəni şeirdə realizm) ədəbi cərəyanının və onun əsasında duran realizm metodunun aparıcı nümayəndəsi olmuşdur. Belə olduğu halda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavidin Tofiq Fikrətdən bəhrələnməsi, lakin romantik ədəbiyyatın nümayəndəsi hesab edilməsini necə anlamaq olar?! Bu tədqiqatda sözügedən məsələyə də aydınlıq gətirməyə çalışılacaqdır.

Akademik H.Araslı Tofiq Fikrətin yaradıcılığını təhlil edərkən bu fikirləri qeyd edirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir romantik şair və istedadlı dramaturq kimi daxil olmuş Hüseyn Cavid yaradıcılığının hələ ilk dövrlərində Fikrəti dərin məhəbbətlə sevmiş, dil, üslub və ifadə özəllikləri ilə Fikrətə yaxınlaşmışdır” [2, s.10].

H.Araslı daha sonra H.Cavidin “Məzlumlar üçün” şeirindən misal gətirərək burada Fikrətin təsirinin qabarıq şəkildə əks olunduğunu qeyd edirdi. Xatırladaq ki, şeirdə Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən məzlumların başına gətirilən müsibətə şairin münasibəti, etirazı, fəryadı öz əksini tapmışdır:

Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir.
Əvət, acizlərin cəzası budur,
Kim ki, məzlum olursa, zalım odur! [4, s.88].

Göründüyü kimi, görkəmli ədəbiyyatşünas H.Araslı H.Cavid və T.Fikrət, yaradıcılıqları arasındakı ideya yaxınlıqlarını, bədii-üslubi oxşarlıqları təsadüfən müşahidə etməmişdir. Müqayisə üçün verdiyimiz şeir parçalarında bu yaxınlıq özünü bədii mətnin poetik parametrlərinin aşağıdakı səviyyələrində büruzə verir:

a) İdeya səviyyəsi: zülmə, haqsızlığa etiraz;

b) Obraz səviyyəsi: ideyanın haqq-nahaq, zülm-zalım, qorxu-qəzəb kimi mənə qarşıdurmalarını əks etdirən obrazlar (*qüvvət, zillət, acizlik, məzlum, zalım, qul, vicdan, rəzalət, azadlıq, fəzilət, təvəkkül, yalan və s.*).

H.Cavid yaradıcılığına T.Fikrət yaradıcılığının təsiri barədə fikir yürüdən müəlliflərdən biri də Əmin Abid olmuşdur. O, bunu H.Cavidin iki il müddətində İstanbulda təhsil alması və elə o zamanlarda yaradıcılığının təsir altına düşməsi ilə əlaqələndirərək yazırdı: “Cavid ilk əsərlərini İstanbulda ikən yazmışdır. Onun İstanbulda yaşadığı əsnada Ədəbiyyat-ı Cədidə parlaq dövrünü yaşayırdı. İlk əsərləri nəinki üslub və ifadə cəhətdən, hətta mövzuları baxımından Ədəbiyyat-ı Cədidənin qüvvətli təsiri altında qələmə alınmışdı” [1, s.234].

Ə.Abid H.Cavidin İstanbuldan qardaşına yazdığı cavab məktubundakı “Elmi-bəşər” şeirini misal gətirərək bu şeirdə Cavidin üslub, ifadə, təfəkkür və müşahidə baxımından Fikrətə nə qədər uyğun gəldiyini söyləyir. Daha sonra Ə.Abid Tofiq Fikrətin bütün əsərlərində izlədiyi əsas fikirlərlə Hüseyn Cavidin şeirlərindəki fikirlərin üst-üstə düşdüyünü qeyd edir və öz fikirlərini bir neçə misal ilə təsdiqləyir:

“Tofiq Fikrətdən misallar:

Adem evladı bıkmamış cidden
Ne ezilmek, ne hakkı ezmekten
Duymamış hiç bir işte yorgunluk
Bir teşekki, heman tokat, yumruk...

Hüseyn Caviddən misallar:

Yığın-yığın beşəriyyət ölümle pençeleşir,
Feda-yı nefes ederek hak için koşar, gülesir,
Yakar, yıkar, ezilir, mah volur, basar basılır.
Vatan yolunda ölür, tildürür, asar asılır,
O top, tüfenk, o kılıçlar, zehirli kumbaralar
Ne ister ah niçin böyle gürleyip parlar!”... [1, s.236-238].

Əmin Abid, göründüyü kimi, hər iki ədibin yaradıcılığından gətirdiyi misallarla Hüseyn Cavidin fikir, məzmun və üslub baxımından Tofiq Fikrətə nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, bu iki sənətkar arasında oxşarlıqlar, yaxınlıqlar H.Cavidin T.Fikrəti heç də təkrarlaması mənasına gəlmir. Bu, yuxarıda verilmiş nümunələrdən də görünür. Hər iki nümunədə insan həyatında sosial-mənəvi dinamikanın sürəkliliyi, özü-özünü təkrar etməsi oxşar motiv olaraq ortaya çıxır. Ancaq bu oxşarlıq şeir parçalarından da göründüyü kimi, H.Cavidin T.Fikrətin təkrarçısına çevirmir. Hər iki sənətkar xeyirlə şər arasında gedən mübarizənin əbədiyyətinə işarə edirlərsə də, T.Fikrət burada zalımın zülm etməkdən yorulmamasını, H.Cavid isə insanın zülmə etiraz etməkdən yorulmamasını qabardır. Hər iki şair bəşər həyatında sosial-mənəvi problemlərin dinamikasının əbədiyyətini təsvir edirlərsə

də, bu təsvirlər gerçəkliyə fərqli planlardan yanaşmaları əks etdirir. Beləliklə, H.Cavidin T.Fikrətdən təsirlənməsi təkrarçılıq kimi yox, orijinal yanaşma kimi təzahür edir.

Qeyd edək ki, Cavid yaradıcılığının həm Fikrət, həm də Hamid yaradıcılığından bəhrələndiyini Əmin Abid çox orijinal şəkildə ifadə etmişdir. Əmin Abid Hüseyn Cavidə “Əbdülhaq Hamidi çox oxuyan Tofiq Fikrətin tələbəsi” hesab etmişdir. Bu təyinatın çox sərrast, dəqiq olması bir də onunla bağlıdır ki, həqiqətən də H.Cavidin Tofiq Fikrət yaradıcılığından bəhrələnmə dönəmi məhz onun tələbəlik və ya yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdəki yaradıcılığında müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Cavid yaradıcılığının Fikrətlə səsleşən poeziya nümunələrinə nəzər salanda onların Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” adlı şeir toplularında olduğunu müşahidə edirik. Bu toplular isə H.Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olan şeirləri özündə əks etdirməkdədir.

Məlumdur ki, Cavidin yaradıcılığının kamil dövrləri onun dram əsərlərini yazdığı dövrlər hesab edilir. “Cavidin ən qüvvətli əsərləri pyesləridir. “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Peyğəmbər”, “Uçurum”, “İblis”, “Afət” adlı səkkiz pyesi və “Keçmiş günlər” ilə “Bahar şəbnəmləri” adlı da iki məcmuəsi vardır. Bunların içində ən müvəffəqiyyətli əsəri “İblis”dir”[1, s.245]. “20-30-cu illərdə Hüseyn Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. “Peyğəmbər” (1922) və “Topal Teymur” (1925) əsərlərindən sonra yazdığı “Səyavuş” (1933), “Xəyyam” (1935) tarixi dramları Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi dönüş oldu” [19].

H.Cavidin pyes yaradıcılığında Hamiddən bəhrələndiyini də bir çox tədqiqatçılar qeyd etməkdədir. Təbii ki, Hamidin XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatında dramaturgiya sahəsində çox tanınmış və sevilən simalardan biri olduğu da məlum faktdır. Xatırlayaq ki, Əmin Abid də Cavidə “Hamidi çox oxuyan Fikrət tələbəsi” adlandırması da təsadüfi deyildi. Sözügedən mövzu ilə bağlı Əmin Abid yazırdı: “Əbdülhak Hamid manzum piyeslərində üslup itibariylə qüvvətli şəxsiyyətdir. Bütün eserlərində kendisi mevcuttur. Lisanı da, ilhamı da, üslubu da Hamiddir. Hüseyn Cavid’in, ifadə də Hamidi fəzla taklit edışı bilhassa piyeslərində nazara çarpar, bu da, insanda, Cavid, dramlarını yazırkən Hamidi çox zəhabını hasil ediyor” (zəhabını hasil etmək – yəni zehni olaraq bir yola doğru istiqamətlənmək, bir fikrə uymaq, və s.) [1, s.249].

Ə.Abidin bu fikrindən müqayisəli baxımdan aşağıdakılar aydın olur:

a) Cavidin dramaturgiyasında Hamidin təsiri əsasən ideya planındadır;

b) Ə.Hamidin dramaturji yaradıcılığı onun yaratdığı bədii mətnlərin bütün poetik struktur göstəriciləri (dil, ilham, üslub...) səviyyəsində müəllifin yaradıcı düşüncəsinin orijinallığını ifadə etdiyi kimi, eyni mənşərə Cavid yaradıcılığında da müşahidə olunur.

Əslində Ə.Abidin fikrindən zahirən elə bir təəssürat yaranır ki, Cavid sanki Hamidi mexaniki təkrarlayır. Ancaq müəllif bu fikirdə deyildir. O, Cavidin Hamid dramaturgiyasından təsirlənmiş orijinal dramaturq hesab edir.

A.Şaiq də Cavidin dram yaradıcılığına müraciət etməsində və bu istiqamətdə qazandığı uğurlarda Hamidin rolunu dolayısı ilə bildirmişdir. A.Şaiq türk ədəbiyyatının XX əsrin əvvəllərindəki dövrünü nəzərdə tutaraq yazırdı: “Vaxtilə ədəbiyyatda hakim olan hissiyyun (sentimentalizm) ədəbi məsləkini indi romantizm və realizm məsləki əvəz edirdi. Romantizm ədəbi məsləkini davam etdirən bir çox tarixi faciələri ilə şöhrət qazanmış Əbdülhəq Hamid idi. Gənc Hüseyn ən çox Əbdülhəq Hamidi bəyənmiş olduğundan onun əsərlərini daha çox oxuyurdu...” [16, s.202].

Qeyd edək ki, A.Şaiqın bu fikrində bir maraqlı metodoloji məqam müşahidə olunur. Ədibin fikrindən məlum olur ki, romantizm və realizm yaradıcılıq metodlarına qədər ədəbiyyatda sentimentalizm hakim olmuşdur. Burada diqqətçəkən əsas məqam “sentimentalizm” termininin “hissiyyun” kəlməsi ilə verilməsidir. Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində sentimentalizm mənasında “hissiyyun” istilahından istifadə olunmur. Hissiyyun – ərəbcə olub, hisslər mənasındadır və sentimentalizm termininin məna sahəsini dəqiq şəkildə ifadə edir.

Allahşükür Qurbanov da Cavid yaradıcılığında Hamidin yaradıcılığının danılmaz təsirləri olduğunu öz tədqiqatında qeyd edir: “Hamid yaradıcılığı ilə Azərbaycan şairləri arasındakı münasibətdən danışanda birinci növbədə böyük Hüseyn Cavidin Hamid irsi ilə əlaqəsindən danışmaq lazımdır...” [12, s.491].

Bu fikirdən aydın olur ki, həm də o məna hasil olur ki, əslində Cavid yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə Ə.Hamid yaradıcılığı arasında, bir növ, körpü rolunu oynamışdır. Ə.Hamidin zəngin dramaturgiya yaradıcılığı Cavidin ilhamlandırdığı kimi, eyni zamanda Caviddən keçməklə digər Azərbaycan ədiblərinin də yaradıcılığına müəyyən təsirlər göstərmişdir.

Ə.Nazim də H.Cavidin “İblis” pyesi haqqında fikir söyləyərkən Cavid üzərində Əbdülhəq Hamid fəlsəfəsinin böyük təsiri və nüfuzu olduğunu qeyd etmişdir: “İddia edilə bilər ki, Cavid kəndi əsərlərini, Hamidin “Ölü”, “Məqbər”, “Ruhlar” kimi əsərlərini oxuduqdan sonra yazmışdır. Zətən Hamidin də fəlsəfəsi müəlləq degilmidir. Cavidin ilham mənbələri də öylə. İştə Peyğəmbər!.. Əcəba ondan istər Allah, istər peyğəmbər, istər qadınlıq, istər din haqqında mühərririn müəyyən fikrinə təsadüf edilə biliyormu?” [14, s.169].

Müəllifin bu fikrində həm H.Cavid, həm də Ə.Hamid üçün xarakterik olan ortaqlıq obraz və motivlər vurğulanmışdır. Doğrudan da hər iki sənətkarın yaradıcılığında o dövrün romantizm metodu ilə yazılmış dramaturgiyası üçün xarakterik olan obraz, motiv və ideyalar bir-biri ilə kifayət qədər yaxından səsləşir.

Məmməd Cəfər “H.Cavidin sənəti haqqında qeydlər” adlı məqaləsində

Cavidin Türkiyədə klassik qəzəl və məsnəvi dili üslubunda yazdığı şeirlərin dili və üslubundan bəhs edərkən: "...heç şübhəsiz ki, o zamankı türk ədəbiyyatının Əbdülhəq Hamid, Cənab Şəhabəddin şerinin dil və üslubuna yaxın idi" – deyə fikir söyləmişdi [5, s.313].

Bu fikirdən iki əsas məqam hasil olur:

Birincisi, Cavid yaradıcılığının Ə.Hamid yaradıcılığı ilə səsleşməsi təkcə dram janrı ilə məhdudlaşmayıb, digər janrları da əhatə edir.

İkincisi, Cavid yaradıcılığı bədii-poetik quruluşu, ideya-məzmun xüsusiyyətləri baxımından Türkiyə ədəbi mühiti ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd edək ki, Əziz Şərif Hüseyn Cavid haqqında xatirələrindən bəhs edərkən onun türk yazıçılarından "hamıdan artıq Əbdülhəq Hamidi sevməsindən" danışmış [17, s.32], eləcə də Nəsim Əfəndiyev öz məktəb xatirələrində müəllimi Hüseyn Cavidin dərslərdə Şekspirdən, Füzulidən, Hamiddən danışmasından bəhs etmiş [6, s.371], Adil İsgəndərov Hüseyn Cavidin Əbdülhəq Hamidin həyat və yaradıcılığını çox yaxşı bildiyini qeyd etmiş [11, s. 75], Mehdi Məmmədov Cavidin öz fikirlərində Şekspirə, Füzuliyə, Tolstoya, Dostoyevskiyə, Tofiq Fikrətə, Əbdülhəq Hamidə müraciət etməsini göstərmiş [13, s.110], Rəfiq Zəka Xəndan H.Cavidin yaradıcılığında Əbdülhəq Hamidin üslub əlamətlərinin olduğundan bəhs etmiş [10, s.8], Fazil Rəhmanzadə Hüseyn Cavidin dramaturq kimi yerli və xarici ədiblərdən, eyni zamanda Hamiddən də faydalandığını vurğulamışdır [15, s.97].

Cavid yaradıcılığında Türkiyə ədəbiyyatının, eləcə də Əbdülhəq Hamid yaradıcılığının təsiri olduğu üçün və hətta Cavidin bu təsirdən yaxa qurtara bilmədiyi üçün onu qınayan tədqiqatçı-ədiblərimiz də olmuşdur. Cəfər Cabbarlı "Ədəbi mübahisələr" məqaləsində yazır: "Burada deyə bilərlər və deyirlər də ki, pəki Cavid Azərbaycan məişətini yazmayıb, İstanbul həyatını təsvir edir. "Uçurum" və sairədəki vəqərlər də İstanbulda cərəyan edir. Bəlkə də oranın bəyani hali keyfiyyətidir. İştə ən mühüm məsələ də burasıdır. Cavid kəndisi azərbaycanlı ikən, Azərbaycanda yaşayırkən, burada təsvir üçün bir həyat, ya bir tip bulmayırmı? Azərbaycan həyatından bir mövzu götürə bilmirmi? Nə-hayət, Azərbaycanda həyat yoxmudur. Bizcə, bunların heç birisi deyildir. Cavidin Azərbaycanda oturub "İstanbuldan yazıyoram" deməsinə iki səbəb ola bilər. Ya Cavid həyatı olduğu kimi götürəmiyor və ya da bütün əsərlərini bir fikir, bir fəlsəfə xatirəsi üçün quraşdırıyor ki, yaradacağı süni həyat üzərinə "azərbaycanlılar Türkiyəni bilmiyorlar, bəlkə də orada həyat belədir" – deyə susacaqları fikrilə mən Türkiyədən yazıram deyə, bizdə belə həyat yoxdur, deyən xalqdan yaxa qurtarmaq istəyir və yaxud İstanbulda oturub da dövrəsindəki həyata göz yumub "Düxtəri-hindu", "Atilla" və sairə əsərləri ilə Hindistanı, Avstriyanı, daha bilməm nərələri təsvir edən yazıçılara təqlid etmək, ediyor və hələ də onların təsirindən yaxa qurtara bilməmişdir... Biz Cavidin kəndisində bulunduğuna şübhə etmədiyimiz istedad dənizlərinin

dərinliklərindən yeni qüvvət alıb hücum edəcək və xalqımıza mühit və həyatımızın qoynundan doğmuş bir dilbəri-ədəbi təqdim edəcəyini ümid və arzu edirik” [3, s.103-115].

Göründüyü kimi, burada Cəfər Cabbarlı Cavidin Azərbaycan həyatından deyil, Türkiyə həyatından mövzu götürdüyünü, eyni zamanda Türkiyəli ədibləri, həmçinin Əbdülhəq Hamidi (“Düxtəri-hindu” Hamidin dram əsəridir) təqlid etdiyini təəssüflə söyləyir.

Əlbəttə, bu kimi fikirlərə münasibət bildirərkən onların yazıldığı dövrün reallıqlarını nəzərə almamaq olmaz. C.Cabbarlının bu fikri öz dövrünün vulqar sosioloji baxışlarından heç nə ilə fərqlənmir. Lakin belə hesab edirik ki, bu fikirlər keçən əsrin 30-cu illərinin qanlı repressiyalarının ədəbiyyatşünaslıqdakı təzahürüdür. Stalinizm sovet cəmiyyətində elə bir psixoz yaratmışdı ki, insanlar, o cümlədən ədiblər öz canlarını qorumaq, sağ qalmaq instinktinin təsiri ilə bu gün biz ağlasığmaz gələn yazılar da yazmışlar. Təbii ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini alqışlamış, Müsavat partiyasının ideyalarını tərənnüm etmiş C.Cabbarlı Cavid yaradıcılığının əsil mahiyyətini anlamamış deyildi. Ancaq nə yazıq ki, o da bu faciələrin içərisindən keçməyə məcbur olmuşdur.

Eyni vulqar sosioloji yanaşma kontekstində Hənəfi Zeynalli, C.Əfəndizadə, M.K.Ələkbərli Hüseyn Cavid Osmanlı romantiklərinin, eləcə də Əbdülhəq Hamid və başqalarının yaradıcılıqlarının əsiri olmaqda qınamışlar [7, s.427; 8, s.123; 18, s.255].

Yekun etibarilə Cavid haqqında olan qənaətləri ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığına həm Tofiq Fikrətin, həm də Əbdülhəq Hamidin ədəbi təsirlərinin olması danılmazdır. A.Qurbanov doğru ifadə edirdi ki, “üslub etibarilə Tofiq Fikrətin təsirində qalan və onun davamçısı sayılan H.Cavid mənzum teatrlarının ədası və ümumi havası baxımından Əbdülhəq Hamiddən də xeyli təsirlənmişdir. O, bu iki şairin sintezi olaraq qəbul edilə bilər. Hüseyn Cavidin T.Fikrətdən və Ə.Həmidən faydalandığı həqiqətdir. Lakin onu yalnız Fikrət və Hamidin “sintezi” kimi qəbul etmək, şübhəsiz, düzgün deyildir. Cavid irsinin ümumbəşəri pafosunu, özünəməxsus milli xüsusiyyətlərini, böyük siyasi-ictimai hadisələrə ümumtürk mövqeyindən yanaşmasını və şairin Hamid və Fikrətlə müqayisədə daha parlaq poetik istedadını o şairlərin kölgəsi altında saxlamaq yanlışdır” [12, s.492].

Cəfər Cabbarlı isə sanki bütün bu fikirləri ümumiləşdirə bilən belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O, gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir. Fəqət Cavid kim olursa, hankı məktəbə mənsub bulunursa həmin məktəblər üsulu ilə yazdıqlarına müvəffəq olmuşsa-olmamışsa fərq etməz, şimdiki Cavid var, yazıyor [3, s.113].

Əlbəttə, ədibin bu fikri də öz dövrünün acı sosioloji reallıqlarını əks etdirir. Təbii ki, Cavidin necə bir nəhəng sənətkar olduğunu bilən C.Cabbarlı onu tənqid etməyə məcbur olmuşsa da, bu fikri ilə açıq şəkildə göründüyü kimi,

sənətkarı həm də qorumağa, müdafiə etməyə çalışmışdır.

İşin elmi nəticə və yenilikləri. Cavid haqqında bütün bu tədqiqatlara nəzər saldıqda onun nə qədər romantik Azərbaycan ədəbi cərəyanının nümayəndəsi hesab edildiyi kimi, həmçinin o qədər də realist ədəbi cərəyana aid yaradıcılıq nümunələrinin müəllifi olduğuna şahid oluruq. Müşahidələr göstərir ki, Cavid yaradıcılığının ilkin mərhələsində daha çox türk şairi Tofiq Fikrətin yaradıcılığının təsiri altında olmuş və Cavidin “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri” şeir toplularında nəşr olunan şeirlərinin əksəriyyəti realist üslubda yazılan şeirlərdir. Bu şeirlərdə eynən Fikrət yaradıcılığında müşahidə olunan realist üslub müşahidə edilməkdədir. Bu şeirlərində Cavid də eynən Fikrət kimi həyatda hakim mövqedə olan və məzlumları əzən qüvvələrin əleyhinə çıxış edir. Həqiqətin daim zəfər çalmasını istəyir, belə olmadıqda isə təəssüflənir. Bəzən isə qələbə çalmaq üçün güclü olmağın da lazım olduğunu təbliğ edərək “əzməyən əzilir” deyir, eynən Fikrət kimi. Cavid də dünyada qan axıdılmasının, müharibələrin əleyhinə çıxış edir, bəşərin dost, qardaş olmasını tərənnüm edir, həyatın mənasını məhəbbətlə, sevgi ilə yaşamaqda görür, eynən Fikrət kimi. Bütün bu tip yaradıcılığında Cavid realist bir sənətkardır, eynən Fikrət kimi.

Cavid yaradıcılığının sonrakı dönm mərhələsində, dram yaradıcılığı mərhələsində Hamid kimi tarixi mənzum faciələr yazmış, Hamiddə olduğu kimi, Cavidin bütün faciələri romantikdir.

Göründüyü kimi, əslində Cavidin yaradıcılığı iki dövrə bölünməkdədir: birinci dövrə realist üslubda yazılan şeir yaradıcılığını əhatə edən dövr, ikinci dövr isə romantik üslubda yazılan mənzum dramları əhatə edən dövr.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən problemlə bağlı başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə folklor və yazılı ədəbiyyat mövzusunun tədrisi zamanı praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abid (Əhmədov) Ə.* Azəri ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 303 s.
2. *Araslı H.* Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı. Tofiq Fikrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
3. *Cabbarlı C.* Ədəbi mübahisələr. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cildə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 97-117
4. *Cavid H.* Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
5. *Cəfər M.* H.Cavidin sənəti haqqında qeydlər. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: : 10 cildə, II c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 307-369
6. *Əfəndiyev N.* Məktəb illəri. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cildə, IV c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.369-373

7. *Əfəndizadə C.* Aprel və ədəbiyyat. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.422-440
8. *Ələkbərli M.K.* Azərbaycan ədəbiyyatı. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, II c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.123-126
9. *Fikrət T.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
10. *Xəndan R.Z.* Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981, 237 s.
11. *İsgəndərov A.* Sənət və ədəbiyyat vurğunu. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, V c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.69-81
12. *Qurbanov A.* “Füyuzat”ın işığında istiqlala çağırış. Bakı: Nurlar, 2018, 504 s.
13. *Məmmədov M.* Böyük diləklər, böyük ümidlər. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, V c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.101-117
14. *Nazim Ə.* “İblis” haqqında. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.164-173
15. *Rəhmanzadə F.* Ad günün mübarək, Cavid! Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, IX c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.94-102
16. *Şaiq A.* Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973, 362 s.
17. *Şərif Ə.* Hüseyn Cavid. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, IV c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.7-91
18. *Zeynallı H.* Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu: 10 cilddə, I c. / Tərt. ed.: G.Babaxanlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.248-296
19. https://az.wikipedia.org/wiki/Hüseyn_Cavid
20. <https://munseat.com/parnasizm-nedir-parnasizm-siir-ornekləri/>

Redaksiyaya daxil olub 23.02.2021

UOT 82-09

N.Z.Quliyeva
Bakı Avrasiya Universiteti
n.zakirli@gmail.com

SƏRDAR ƏSƏDİN YARADICILIĞINDA “QARABAĞ TƏBİƏTİ” MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan poeziyası, XX Azərbaycan poeziyası, Sərdar Əsəd, Qarabağ, təbiət motivləri*

XX əsrin 60-cı illərindən elə bir şairimiz və yaradıcı şəxslərimiz olmayıb ki, Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağın əsrarəngiz təbiətindən təsirlənməsin. S.Əsədin yaradıcılığında təbiətin tərənnümü aydın şəkildə motivlənən poetik xətt kimi təzahür edir. O, ümumilikdə Azərbaycan, o cümlədən, Qarabağ təbiətini böyük bir sevgi ilə tərənnüm etmişdir. Təbiət Qarabağdan heç bir gözəlliyi əsirgəməyib. Bu baxımdan tədqiqat göstərir ki, S.Əsədin yaradıcılığında Qarabağın təbiət obrazları onun bütöv Azərbaycan sevgisinin poetik yaşantılar qaynaqlarından biridir.

Н.З.Гулиева

МОТИВЫ «КАРАБАХСКОЙ ПРИРОДЫ» В ТВОРЧЕСТВЕ САРДАРА АСАДА

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, Азербайджанская поэзия, Азербайджанская поэзия XX века, Сардар Асад, Карабах, мотивы природы*

Начиная с 60-х годов 20 века у нас не было такого поэта или творческой личности, кто бы не был очарован великолепной природой Карабаха, который является райским уголком Азербайджана. В творчестве С.Асада воспевание природы звучит как ясно мотивирующая поэтическая линия. Он с большой любовью воспевал природу Азербайджана, в том числе Карабаха. Природа не обделила красотой Карабах. С этой точки зрения исследование показывает, что в творчестве С.Асада образы природы Карабаха – один из источников поэтических переживаний любви ко всему Азербайджану в целом.

N.Z.Guliyeva

MOTIVES OF “ KARABAGH NATURE” IN THE LITERARY WORKS OF SARDAR ASAD

Keywords: *Azerbaijan literature, Azerbaijan poetry, Azerbaijan poetry of the XX century, Sardar Asad, Garabagh, nature motives*

Since the 1960s of XX century, there has not lived a single poet or creative man

who has not been amazed by the mysterious nature of Karabakh, a charming part of Azerbaijan. In S. Asad's work, the hymn of Karabakh's nature has clearly been manifested in a motivated poetic line. He hymned the nature of Azerbaijan, particularly Karabakh with great love. Nature has not spared any beauty from Karabakh. From this point of view, the research shows that the images of nature in Karabakh portrayed in the works of S. Asad are one of the sources of poetic experiences of his deep love to Azerbaijan as a whole.

Sərdar Əsəd (1929-1975) XX əsr Azərbaycan poeziyasının sayılıb-seçilən nümayəndələrindən olmuş, yaradıcılığı öz dövrünün yenilikçi ədəbiyyatı kimi qiymətləndirilmişdir. Əslən Qarabağdan (Cəbrayıl rayonu) olan sənətkarın yaradıcılığında (3; 4; 5; 6) doğma yurdun təbiəti də tərənnüm olunmuşdur. S.Əsədin bu şeirləri Qarabağın azadlığı uğrunda gedən Vətən savaşı fonunda xüsusi aktualıq kəsb edir. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Sərdar Əsədin yaradıcılığında Qarabağın təbiəti ilə bağlı şeirlərin məzmun və ifadə xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Adətən gənc şairlərin yaradıcılığında sevgi motivləri geniş yer tutur. Bu, eynilə Sərdar Əsəd yaradıcılığına da aiddir. Onun dərin məzmun və forma gözəlliyinə malik sevgi şeirləri vardır. Lakin sənətkarın 28 yaşında (1957-ci ilə) çap olunmuş “Gənclik illəri” adlanan kitabındakı şeirlərə nəzər saldıqda görürük ki, S.Əsədin sevgisi öz poetik coğrafiyası etibarilə məhəbbət motivlərindən böyük hadisədir. Onun sevgisi təkə insana yox, vətənə, torpağa, ana yurda da yönəlmişdir.

S.Əsədin vətən, yurd sevgisi Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qarabağdakı kəndindən – Soltanlıdan başlanır. Sənətkarın “Kəndimizdə” şeirindəki yurd sevgisi diqqəti ilk növbədə özünün real təsvir cizgiləri ilə cəlb edir:

Göyün üzü buludsuz,
Yaz havası tər-təmiz.
Yavaş-yavaş oyanır
Yuxusundan kəndimiz.
Baharın sərin mehi
Düzlərdən axıb keçir,
Çəmənlərin ətrini
Kəndə buraxıb keçir (3, s.5).

Şair kənddə səhərin açılmasını o qədər real təsvir etmişdir ki, insan özünü bir anlığa həmin səhər ovqatında hiss edir. Sənətkar özü həmin havanı udub, həmin səhər ovqatını yaşamış bir insan kimi oxucularını da həmin səhərin zaman ovqatına kökləməyi bacarır.

Yaradılmış bədii lövhə *insan-təbiət* münasibətlərinin bütün poetik

semantikasını özündə inikas edir. Şeir bədii mətn hadisəsi kimi *müəllif-mətn-gerçəklik* qapalı sisteminin ən mühüm üsürü kimi çıxış edir. Sistemi təşkil edən elementlərin heç biri digər elementlər üzərində dominantlıq etmir. Çünki bu qapalı sistemdəki elementlərin hər birinin mövcudluğu digərlərindən asılıdır.

Burada

müəllif – yaradıcı subyekt;

mətn – gerçəkliyin bədii söz kodu ilə ifadəsi;

gerçəklik – müəllif və mətnin özü də daxil olmaqla obyektiv aləmdir.

Gerçəklik müəllifin şüurundan keçməklə mətn hadisəsinə çevrilir. Bu halda bədii mətn obyektiv gerçəklik və müəllif elementlərinin ifadəsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, *müəllif-mətn-gerçəklik* trixotomik sistemində bir elementin funksionallaşması digər elementlərə bağlıdır. Belə ki:

Müəllif – gerçəkliyi bədiiləşdirir: gerçəklik olmasa, müəllif də olmaz. Çünki müəllif özü də obyektiv gerçəkliyin bir üsürüdür.

Mətn – bədii reallıqdır. Onun mövcudluğu bilavasitə müəllif subyektindən asılıdır. Müəllif bu halda gerçəkliklə mətnin arasında durur. Çünki gerçəklik müəllif təxəyyülündən keçməklə mətnə çevrilir.

Gerçəklik – öz-özlüyündə obyektiv reallıq olsa da, o, müəllif və mətn vasitəsilə bədii reallığa (gerçəkliyə) çevrilir.

Burada diqqətçəkən ən mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, müəllif, mətn və gerçəklik elementləri arasındakı münasibətlər təkcə *bədii əlaqə* hadisəsi deyildir. Gerçəkliyin müəllif tərəfindən bədiiləşdirilməsi məsələnin *üzdə* olan tərəfidir. Məsələnin *görünməyən* tərəfi *müəllif-mətn-gerçəklik* münasibətlər sisteminin dialektik əlaqəsini ifadə edir. Bu, ilahi dialektikadır. Belə ki, istedadı, bədii duyumu, gerçəkliyə bədii münasibəti heç bir müəllif özü-özündə yarada bilməz. Çünki:

Şairlik – vergidir: o, ilahi mahiyyətə malikdir. Şairlik vergisi olmasa, şeir yaranmaz.

Şeir – bütün hallarda bədii söz hadisəsidir. Söz – informasiyadır. O da ilahi mahiyyətlidir. Bütün səmavi kitablar təsdiq edir ki, Uca Yaradan varlıq aləmini sözdən yaratmışdır.

Gerçəklik – bütün hallarda yaradılış hadisəsidir. İnsan şüurunun “sonsuzluq” adı altında qavradığı dünya, kainat Uca Allahın yaradılış sirridir.

Bütün bunlar bizə onu deməyə əsas verir ki, həqiqi istedadın məhsulu olan şeir semantik strukturun ən dərin qatlarında ilahi dialektikanı ifadə edir. Bu deyilənlər S.Əsədin “Kəndimizdə” şeirinə də eyni dərəcədə aiddir. Səhərin ilahi gözəlliyi şairin ruhunu yerindən oynatmış, ilahi gözəllik onun ilhamını vəcdə gətirmişdir.

Bu məqamda bir zəruri haşiyə çıxmaq istərdim.

S.Əsəd bu şeiri 1952-ci ildə yazmışdır. “Qarabağda açılan səhər” ovqatını təsvir edən bu şeir 90-cı illərin əvvəllərinə qədər şairin təbiətlə ünsiyyətindən

doğan yaşantılarının emosional təsviri kimi qəbul olunurdu. Lakin 90-cı illərdə erməni faşistləri Qarabağı, o cümlədən S.Əsədin doğulduğu kəndi işğal etdilər. Bu kənd aşağı-yuxarı 30 il işğal altında qaldı. Üç onilliyi əhatə edən işğal dövründə, bizcə, S.Əsədin Qarabağla bağlı şeirlərinin emosional-bədii təsir gücü dəyişdi. Bu şeirlər “yurd həsrəti” poeziyasına çevrildi. Şanlı Azərbaycan ordusunun apardığı haqq savaşı ilə Qarabağ işğaldan azad olundu. Bu da öz növbəsində S.Əsədin Qarabağ motivli şeirlərinin oxucularda yaratdığı poetik ovqatı yenidən dəyişdi. İndi bu şeirlər artıq zəfər nəğməsinə və Azərbaycan insanının Qarabağa canla, qanla, ruhla bağlılığının ifadəsinə çevrilmişdir.

Şeirdə təsvir olunur ki, səhərin bu ecazkar ovqatına bir traktorun səsi qatılır:

Səhər-səhər gələn səs
Traktorun səsidir.
Bu səs elin, obanın,
Traktorun üstündə
Oturan bir cavanın
Əmək təranəsidir.
Kotanın ağ dişləri
Çevirdikcə torpağı,
Artır çöldə yan-yana,
Yerin qara zolağı (3, s.5).

Traktorun səhərin gözəl ovqatına qatılan gurultulu səsi şairi narahat etmir, əksinə, bu səs onun ruhunu oxşayır. Lirik qəhrəman bilir ki, çöllərə hay-küy salan, yaz səhərinin ovqatını öz gurultusuna “kökləyən” bu səs adi bir səs yox, əmək təranəsidir.

Qeyd edək ki, şeirdəki “əmək təranəsi” obrazı diqqətimizi xüsusi cəlb edir. Şairin traktorun səhərin gözəl ovqatını dəyişən gurultusunu bir gözəl musiqi səsi, insana zövq verən nəğmə kimi qəbul etməsi, bizcə, dərin məzmununa malik obraz olub Qarabağ insanının etnopsixoloji ovqatını əks etdirir. Zəhmətkeş ailəsində böyüyən, əməyə, zəhmətə, alın təri ilə qazanılan çörəyə halal nemət kimi yanaşılan bir mühitdə boy atan lirik qəhrəman üçün traktorun səsi elin firavanlığının, əmin-amanlığının səsi idi. Bu səs hər bir Qarabağ insanı üçün doğma səs idi. Çünki Qarabağ insanı öz torpağına bütün varlığı ilə bağlı olan, nemətləri ilə yaşadığı torpağa qiymət verən, onun qədrini bilən, onu “ana torpaq” adlandıran insandır. Hər bir azərbaycanlı kimi, Qarabağ insanı da “torpaqdan yarandığını” bütün mənası ilə dərk etdiyi üçün torpağı nəinki əkib-becərir, eyni zamanda onu müqəddəs ana qucağı sayırdı. Heç şübhəsiz ki, lirik qəhrəman meşşan, ərköyün bir mühitdə böyüsəydi, traktorun səsi onun şirin yuxusuna haram qatardı. Lakin lirik qəhrəman traktorun səsndən məmnunluq duyur: çünki o, yatmayıb traktoru sürən gənc kimi oyaqdır:

O gənc kimi yuxudan
Mən də erkən durmuşam.
Traktorda onunla
Sanki bir oturmuşam (3, s.5).

Göründüyü kimi, lirik qəhrəman nəinki traktorun səsini məmnunluqla eşidir, o,, hətta özünü həmin gəncə bir yerdə traktorun sükanı arxasında görür.

Lakin şeirin poetik məzmunu təkcə bu lirik lövhə ilə məhdudlaşmır. Şair poetik mənzərəni yeni “təfərrüatlarla” daha maraqla və cazibədar edir:

Həmin traktorçunun
Kənddə illər uzununu
Çox vaxt ayrı qaldığı,
Xəyalında hər zaman
Anıb yada saldığı
Bir qız bu gün məktəbi
Bitirib gəlmiş kəndə:
Yenilik də gətirmiş
O, özüylə gələndə;
Gəlişilə mən onun
Görürəm tarlalarda
Papaq-papaq pambığın
Ağ lifləri sallanır.
Dolandıqca tarlanı
O aqronom qızın da
Günəş alta qızarmış
Yanağı gün tək yanır (3, s.6).

S.Əsəd şeirdə mürəkkəb poetik mənzərə qurmuşdur:

a) Səhər erkən yuxudan oyanmış bir gənc yer şumlayan traktorun səsini eşitdikcə məmnunluq halı keçirir: özünü o gənc traktorçunun yanında hiss edir.

b) Gənc traktorçu böyük bir şövqlə yer şumlayır. Onun traktorunun səsi aləmə yayılmışdır. Lakin məlum olur ki, o, bu səsi bir nəfərə – ali məktəbi təzəcə bitirib kəndinə qayıtmış sevgilisinə eşitdirmək istəyir.

c) Gənc aqronom qız da oğlanı sevir. Traktorçu öz sevgisini qara yerin üzərində şumla yazdığı kimi, aqronom qız da bu sevgiyə yetişdirdiyi ağ pambıqla cavab verir.

ç) Şeirdə qara şumla ağ pambıq birləşərək dünyanın sevgiyə əsaslanan mahiyyətini əks etdirir.

d) Lirik qəhrəmanın bu sevgi təranəsini böyük eşqlə dinləməsi Qarabağ insanının yaşadığı dünyaya olan böyük məhəbbətindən soraq verir.

Hələ 22 yaşında qələmə aldığı “Kəndimizdə” poeması (onun əsasında 1956-cı ildə “Topçağa su gəlir” poemasını işləmişdir) onun ilk iri həcmli əsəri idi. Poema S.Vurğunun “Muğan” və “Aygün” poemaları ruhunda yazılmışdır,

dahi ədibimizin təhkiyə və şeir üslubunun bir sıra xüsusiyyətləri də poemada nəzərə çarpmalıdır. Topçaq düzü Sərdarın doğulduğu Soltanlı kəndinin günbatan səmtində yerləşmiş böyük bir düzənlikdir. 1960-cı illərə qədər o düz kənd camaatı üçün yalnız kəndin mal-qarasının, qoyun sürülərinin, at ilxıllarının otlaq yeri idi. Bu əraziyə su 1960-cı illərdə çəkildi, burada geniş üzüm plantasiyaları meydana gəldi. Sərdar hələ gənc yaşlarında anlamışdı ki, su qıtlığı aradan qaldırıldırsa, bu geniş düzü əkin-biçin sahəsinə çevirmək mümkün olardı. Ona görə də bu yerləri güclü təsərrüfat sahələrinə çevirmək üçün Araz çayından kanal çəkilməsini zərurət kimi irəli sürmüşdür. Poema gənc şairin müharibədən sonrakı möhtəşəm quruculuq işlərinə, yeniliyə meylini, münasibətini əks etdirir. İlk təcrübə olsa da, həcm etibarilə xeyli böyük olub şairin bir sənətkar kimi yetişdiyini, söz demək qüdrətinə malik olduğunu göstərir (9).

S.Əsədin 1965-ci ildə çap olunmuş “Cərrah ürəyi” kitabındakı “Dağlarda” şeiri Qarabağ insanının təbiət sevgisinin qəhrəmanlıq ruhu ilə bağlı olduğunu ortaya qoyur:

Xanımlar isindi evdə, otaqda,
Ağalar atlanıb qəsdə getdilər,
Qovdular Nəbini qayada, dağda,
Qaçaq tək qovdular, qaçaq etdilər.

Bir yol qoymadılar rahat yatmağa,
Nə evi, nə də ki övladı qaldı:
Əsrdən-əsrə uçub çatmağa
İldırım qanadlı mərd adı qaldı.

Döyüşdən döyüşə atdı özünü,
Xalqa qəsd edəndə o can vermədi.
Nərəsi atəşə qatdı özünü,
Qan içən yağya aman vermədi.

Daşlar qalxan edib öz sinəsini,
“Qoçağı itirmək, – dedi, – hayıfdir”.
Keçmişin zədəli xatirəsini
Nəbinin gülləsi yaralayıbdir.

Fəsilələr baharı, qışı sükutda
Kitab tək hey açır, bağlayır indi.
Yağışlar ələyən tutqun buludda
Həcərin gözüdür, ağlayır indi... (4, s.8-9).

Şeir Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi haqqındadır. Şeir in poetik əsasında “İgid ölər – adı qalar” ideyası durur. Xalq onun üçün vuruşmuş qəhrəmanları heç vaxt unutmur. Bu cəhətdən “Dağlarda” şeiri də qəhrəmanlığa qoyulmuş bir abidədir.

Şeirdə bir neçə cəhət diqqəti cəlb edir:

1. Dağlar burada təkcə relyef işarəsi kimi deyil, xüsusi mənaya malik obraz kimi çıxış edir. Diqqətlə fikir versək, görürük ki, şeirdə dağlardan, demək olar ki, bəhs edilmir. Lakin buna baxmayaraq şeir yenə də “Dağlarda” adlanır. Bu, zahiri planda Qaçaq Nəbinin dağlarda özünə yurd salması ilə bağlıdır. Lakin hesab edirik ki, bunun daha dərin mənası var. Dağ türk mifologiyasında igidlik, ucalıq rəmzidir. Şeirdə insanların yaddaşında Qaçaq Nəbinin “mərd adının” qalmasının vurğulanması gəlişi gözəl işarə deyildir. Nəbi haqq uğrunda apardığı mübarizədə uca dağlara sığınır. Dağlar elin bu mərd oğlunu öz qoynuna alaraq onun mərd adını öz ucalığında əbədiləşdirir. Buradan aydın olur ki, ta qədimlərdən Qarabağ dağları igidliyin, qəhrəmanlığın, haqq uğrunda mübarizənin rəmzi olmuşdur. Necə ki, də bu gün Azərbaycan əsgərləri bu həqiqəti bütün dünyaya sübut etdilər.

2. Şeirdə “qaçaq” və “qoçaq” sözlərinin vəhdətindən ibarət gözəl bir obraz yaradılmışdır: “**Qaçaq** tək qovdular, **qoçaq** etdilər”. Hər iki söz millidir. Azərbaycan dilində “Mərdi qova-qova namərd etmək” haqqında atalar sözü də var. Lakin S.Əsəd in “**Qaçaq** tək qovdular, **qoçaq** etdilər” kəlamı göstərir ki, əsil mərd qaça da, heç vaxt namərd olmaz. O mərd qaça-qaça namərdə çevrilər ki, onun zatında namərdlik var. Qaçaq Nəbi bir Qarabağ insanı kimi zətə saf, əsil adam idi. Ona görə də “qovula-qovula”, “qaça-qaça” namərdə yox, mərdə çevrildi.

3. Belə hesab edirik ki, şeirin dördüncü bəndindəki “Keçmişin zədəli xatirəsini // Nəbinin gülləsi yaralayıbdır” misraları ilə şair rus-erməni namərddiyinə işarə etmişdir. Əlbəttə, S.Əsəd keçən əsrin 60-cı illərində yazdığı şeirdə bu məsələdən açıq şəkildə danışa bilməzdi. Lakin o, bir Qarabağlı kimi Qaçaq Nəbi haqqında xatirələrlə böyümüşdü və yaxşı bilirdi ki, Qaçaq Nəbi rus zülmünə, erməni xəyanətinə və milli satqınların zülmünə qarşı mübarizə aparmışdır.

Şairin 1974-cü ildə çap olunmuş “Yer ulduzu” kitabında da Qarabağ təbiəti haqqında gözəl şeirləri var. S.Əsəd “Arazın lil suları” şeirində deyir:

Arxdan-arxa axandır,
Bağçalardan baxandır!
Bir gül olub yaxanda,
Gedər xoş görkəminlə
Görüşlərə sən inlə!

S.Əsəd Qarabağda, Arazın qırağında, Cənubu Azərbaycanla sərhəd bölgədə böyümüşdür. Ona görə də belə hesab edirik ki, şeirdəki “Gedər xoş

gölkəminlə // Görüşlərə sənirlə!” misraları mətnaltında vətənin o tayı ilə bu tayının görüş həsrətini ifadə edir. Bu cəhətdən şair Araz çayını Azərbaycanın işıqlı gələcəyi kimi tərənnüm edir:

Araz – köhlən Arazdır!
Nur tökülən Arazdır! (5, s.27).

Şairin 1977-ci ildə çap olunmuş “Dağları aşdı sellər” kitabı Qarabağ təbiətinin, doğulduğu Cəbrayıl rayonunun simvolu olan çinarların tərənnümü ilə başlayır. O, “Çinarım” şeirində deyir:

Əyri gördün öz kökündən sərpxəni,
Səmələri geyinirsən, çinarım.
Bir sərpxənin qanadında tərpxəni,
Bir ürəkdə döyünürsən, çinarım (6, s.3).

Şeirdə Qarabağ çinarının “öz kökündən“ ayrı düşənlərə tərs baxması dərin məzmununa malik obrazdır. Burada ilk növbədə vətəni, onun dəyərlərini satanlara işarə olunmuşdur. S.Əsədın 1972-ci ildə yazdığı şeirdə bu məsələyə işarə olunması təsadüfi deyildir. Çünki ermənilərin Qarabağ istəhası son onilliklərin söhbəti deyildir. Onlar XX əsrin əvvəllərindən bu niyyətlərini ortaya qoymuş və bütöv XX əsr ərzində bu çirkin niyyətlərini reallaşdırmağa çalışmışlar. S.Əsəd də bu niyyətlərdən xəbərdar idi və buna görə də belə hesab edirik ki, şeirdə “Əyri gördün öz kökündən sərpxəni” misrasında bu məsələyə işarə olunmuş, milli satqınların olduğu göstərilmişdir.

Qarabağın təbiət gözəllikləri ömrü boyu Sərdarı heyran etmişdir. Bu təbii gözəlliyin hüsnünün təsvirinə onlarca şeir həsr etmişdir. Bu şeirlərin bir çoxu nəğmə, mahnı üçün hazır mətnidir. Göy gölə həsr etdiyi şeirlərinin ritmikliyi öz-özlüyündə elə musiqidir:

Lalələrdən sularda od qalandı,
Körpü salan qövsi-quzeh uzandı.
Qəriblikdə qanad çalıb oyandı
Yaşılbaşı səsimizə Göy gölün.
 (“Dinlə bir də, Göy göl, məni”, 1970)

“Bizim dağlar” şeirində “Ana təbiətin qoyduğu xına // Durur qayaların daş dırnağında” kimi misralarda şairdə doğan təəssürat nə qədər obrazlı deyilmişdirsə, onun doğma təbiətin hər cür havasının aşiqi olduğu da bir o qədər metaforik formada ifadə edilmişdir:

Sənin çiçəyini mən çox dərmişəm,
Yolumu azmışam tufanında da.
Gəlsin, gecikməsin – görüş vermişəm,
Sənin çovğununla, boranınla da (1957) (9).

Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, S.Əsədın yaradıcılığında “Qarabağ təbiəti” motivləri sənətkarın təkcə vətənə, doğma yurda olan səmimi məhəbbətini əks etdirmir. Bu şeirlərin həm də milli-siyasi məzmununa malik alt

qatı var. Qarabağda erməni-rus zülmü haqqında xatirələrlə böyümüş S.Əsəd öz şeirlərində düşmənin məkrli niyyətinin altdan-altdan, gizlin şəkildə həyata keçirilməsinə işarə etməklə xalqı ayıq-sayıq olmağa çağırmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu məqalədən S.Əsədin yaradıcılığı ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə bu işdən ali məktəblərdə müasir poeziyanın tədrisi prosesində əlavə vəsait kimi istifadə imkanları ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Balabəyli T.* "46 yaşında intihar edən şairin qəmli hekayəsi..." (az). *VIRTUAL AZƏRBAYCAN*. virtualaz.org. (29 avqust)
2. *Cavanşir C.* "46 yaşında intihar edən azərbaycanlı şair – ARAŞDIRMA" (az). *KULIS*. kulis.az. İstifadə tarixi: 2014-07-24
3. *Əsədov S.* Gənclik illəri. Bakı: Azərneşr, 1957, 62 s.
4. *Əsəd S.* Cərrah ürəyi. Bakı: Azərneşr, 1965, 116 s.
5. *Əsəd S.* Yer ulduzu. Bakı: Gənclik, 1974, 175 s.
6. *Əsəd S.* Dağları aşdı sellər. Bakı: Gənclik, 1977, 127 s.
7. *Fərəcov S.* Şair ürəyinin çırpıntıları // "Mədəniyyət" qəz., 2010, 2 iyul
8. *Xəlilzadə F.* "Sərdar Əsəd intihar edəndən sonra Məmməd Araz özünə gələ bilmirdi" (az). *KASPI*. kaspi.az. 13.07.2013
9. *Kazımov Q.* Sərdar Əsəd kifayət qədər bədii irs qoyub gedib / "Xalq cəbhəsi" qəz., 2011, 18 iyun
10. *Yusifli V.* Sərdar Əsəd. Sevgidən intihara // Ulduz, 2012, № 3

Redaksiyaya daxil olub 04.11.2020

UOT 398

A.V.Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nebiyeva_almara@mail.ru

“QAÇAQ NƏBİ” DASTANI VƏ BƏHLUL BEHCƏTİN “QAÇAQ NƏBİNİN TARİXİ” ƏSƏRİ

Açar sözlər: *“Qaçaq Nəbi”, qaçaq dastanları, dastan variantları, Bəhlul Behcət, Qarabağ dastan mühiti*

Qəhrəmanlıq dastanları sırasında mühüm yer tutan “Qaçaq Nəbi” xalqın qəhrəmanlıq salnaməsidir. Qarabağ aşiq mühitinin zənginliyində formalaşan dastanlar silsiləsinə aid olub əhvalat, hadisə, rəvayətdən dastanlaşmaya doğru geniş bir inkişaf yolu keçmişdir. “Qaçaq Nəbi”nin Ə.Tahirov, H.Qasimov, Ə.Axundov, A.Nəbiyev variantları tipoloji yanaşmalarda ciddi bir mükəmməlliklə səciyyələnir. Görkəmli folklorşünas B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri isə bir başqa istiqamətdə həmin qəhrəmanlığın tarixini təhlil etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həm dastan variantları, həm də xalq arasında dolaşan əhvalatlar, eləcə də Qaçaq Nəbiyə, Həcər xanıma həsr olunmuş mahnılar uzun zamanlar xalqın mənəvi tərbiyə örnəyi kimi uca tutulmuşdur. B.Behcət isə bütün olanları bir araya gətirərək o qəhrəmanlığın tarixini qaçaqlıq hərəkəti baxımından təhlil etmişdir. Bütün bunlar Qaçaq Nəbi timsalında xalqın qəhrəmanlıq tarixini və dastan yaradıcılığının mahiyyətini bir bütöv olaraq diqqət önünə gətirməklə, həm də prosesin gedişi haqqında təsəvvür formalaşdırır.

A.B.Набиева

ЭПОС «БЕГЛЕЦ НАБИ» И ПРОИЗВЕДЕНИЕ БАХЛУЛА БЕХДЖАТА «ИСТОРИЯ БЕГЛЕЦА НАБИ»

Ключевые слова: *«Беглец Наби», эпосы о беглецах, варианты эпосов, Бахлул Бехджат, литературная среда карабахских эпосов*

«Беглец Наби», занимающий важное место среди героических эпосов, является героической летописью народа. Этот эпос принадлежит к серии эпосов, сформированных в богатой Карабахской ашугской среде, и претерпевших широкое развитие от рассказа, события и легенды до эпоса. Варианты «Беглеца Наби», рассмотренные А.Тахировым, Г.Гасымовым, А.Ахундовым, А.Набиевым, характеризуются серьезным анализом типологических подходов. Исследование выдающегося фольклориста Б.Бехджата «История Беглеца Наби» важно с точки зрения анализа истории этого героизма на другом уровне. И варианты эпоса, и повествования, ходящие в народе, а также песни, посвященные беглецам Наби и Хаджар ханум, издавна почитались как образец духовного воспитания народа. Б.Бехджат собрал все направления повествований и проанализировал историю

этого героизма с точки зрения народного сопротивления. Все это на примере Беглеца Наби выдвигает на первый план героическую историю народа и процесс создания эпоса в целом. Здесь также формируется представление об указанном процессе.

A.V.Nəbiyeva

EPOS "FUGITIVE NABI" AND THE PRODUCTION OF BAHLUL BEHJAT "STORY OF THE FUGITIVE NABI"

Keywords: *"Fugitive Nabi", epics about fugitives, versions of epics, Bahlul Behjat, literary environment of Karabakh epics*

The Fugitive Nabi, which occupies an important place among the heroic epics, is the heroic chronicle of the people. This epic belongs to a series of epics formed in the rich Karabakh ashug environment, and has undergone a wide development from a story, an event and a legend to an epic. Variants of "Nabi Runaway", considered by A.Takhirova, G.Gasimov, A.Akhundov, A.Nabiev are characterized by a serious analysis of typological approaches. The study of the outstanding folklorist B.Behjat "The Story of the Fugitive Nabi" is important from the point of view of analyzing the history of this heroism on a different level. Both the versions of the epic, and the narratives circulating among the people, as well as songs dedicated to the fugitives of Nabi and Hajar Khanum, have long been revered as an example of the spiritual education of the people. B.Behjat collected all directions of narration and analyzed the history of this heroism from the point of view of popular resistance. All this, using the example of the Fugitive Nabi, highlights the heroic history of the people and the process of creating the epic as a whole. It also forms an idea of the specified process.

Giriş

"Qaçaq Nəbi" dastanı Azərbaycan xalqının yaxın dövrdəki qəhrəmanlıq salnaməsidir. Zəngin dastan ənənəsi üzərində formalaşan abidə əhvalat, hadisə, rəvayət olmadan dastanlaşmaya doğru mükəmməl bir inkişaf yolu keçmişdir. Xalq arasından toplanan ayrı-ayrı variantları el qəhrəmanının mübarizəsini, onun göstərdiyi igidlikləri, istək və arzularını, azadlıq mücadiləsini və düşmən qarşısında cəsurluğunu aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər zənginliklə səciyyələnilir. Qarabağ aşiq mühitinin məhsulu olan bu dastan struktur, hadisələrin ümumi təhkiyə axarı, formulların mükəmməlliyi baxımından xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Qaçaq dastanlar silsiləsində mühüm yer tutan "Qaçaq Nəbi" yaddaş hadisəsidir. "Qaçaq Kərəm", "Dəli Alı", "Qaçaq İsmayıl", "Molla Nur", "Qandal Nağı", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq İsxan" və s. kimi dastan örnəkləri ilə eyni zaman çevrəsini özündə əhatələyən "Qaçaq Nəbi" geniş ümumiləşdirmələr və həm də dövrün ictimai-siyasi, tarixi mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından da əvəzsiz qaynaqdır. Ümumiyyətlə, qaçaq

dastanları ümumi məzmunu, mahiyyəti ilə XIX əsrdə baş verənləri, çarizmin Azərbaycanı işğalından sonrakı vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün geniş imkanlarla səciyyələnir. El qəhrəmanlarının bir növ həyat hekayəsidir. Onun bütün məzmun və mündəricəsi xalqın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirmək, vətənpərvərlik düşüncəsinin nələrlə səciyyələnməsini ortaya qoymaq amalına hesablanmışdır. Qaçaq Nəbinin, Həcərin, Mehдинin və başqalarının şəxsinə olanlar bunun bariz örneğidir.

“Qaçaq Nəbi”nin dastan variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri

Dastanın Ə.Tahirov (8), H.Qasimov (9), Ə.Axundov (11), A.Nəbiyev variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri, eləcə də xalq arasında dolayan əhvalat və hekayələr xalqın el qəhrəmanına olan rəğbət və sevgisindən yaranmışdır. Ə.Tahirov “Qaçaq Nəbi” dastanını 1938-ci ildə toplayıb nəşr etdirmişdir. “Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.Axundov variantı müxtəlif illərdə (1941, 1961) nəşr olunaraq geniş ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Dastanın H.Qasimov variantı 1960-cı ildə, A.Nəbiyev variantı isə 1977-ci ildə işıq üzünə çıxmışdır. Folklorşünaslıq A.Nəbiyev variantını dastanın daha fərqli və müasir variantı kimi diqqət önünə gətirilir. Folklorşünas İ.Abbaslı vurğulayır ki, “Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.H.Tahirov nəşri iki baxımdan diqqəti çəkir: öncə o, adını daşdığı qəhrəmanın mübarizə apardığı tarixi kəsimə, nisbətən yaxın bir dövrdə ifaçı auditoriyasında aşiq söyləyicilərdən toplanmışdır; ikincisi isə “Koroğlu” eposu motivləri ilə səsləşən (xüsusilə nəğmələri) bu toplama – tərtib işi ənənəvi dastan quruluşunda (şəklində) təqdim olunmuşdur. Dastanın sonrakı nəşrlərindən fərqlənən Ə.H.Tahirov variantında o, ictimai-siyasi ədalətsizliyə, sosial zülmə, istismara qarşı ardıcıl mübarizə aparan el qəhrəmanı kimi obrazlaşdırılmışdır” (8, 10.). B.Behcət (5), V.Vəliyev (18), S.Paşayev (16), R.Rüstəmzadə (17), A.Nəbiyev (15), İ.Abbaslı (1), A.Həsənqızı (6), M.Allahmanlı (2) və başqaları qaçaq dastanları, ümumiyyətlə dastan yaradıcılığının müxtəlif problemləri kontekstində gərəqli mülahizələr yürütmüşlər. Onların səciyyələndirdiyi mahiyyət bir istiqamətdə dastançılığa bağlanırsa, digər xətdə qəhrəmanların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı bilgiləri təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Qarabağ folklor mühiti bütün aspektləri ilə ciddi yanaşmalara şərait yaradır. Aşiq yaradıcılığı səviyyəsində olan zənginliklər də bunun mühüm bir tərəfi olaraq diqqət önünə gəlir. Qurbani, Sarı Aşiq, Lələ, Aşiq Səməd, Aşiq Valeh, Aşiq Qənbər, Aşiq Abbasqulu, Aşiq Əhməd, Ağdabanlı Qurban, Aşiq Şəmşir və s. kimi sənətkarların sənət ənənəsi möhtəşəm bir mükəmməlliklə fəlakətləşir. Məhz “Qaçaq Nəbi” dastanı və Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığı da belə bir düşüncə və mənəviyyət zənginliyində tarixi-mədəni axarı diqqət önünə gətirir.

B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri (5) XIX əsrin ümumi tarixi mənzərəsini və qaçaqlıq hərəkatının mahiyyətini, Qaçaq Nəbi ilə bağlı məlumatları, faktları, rəvayət və hadisələri daha real məzmununda əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, reperssiya qurbanı olan bu folklorşünas alimin əsəri zamanında çap olunmamışdır. Mövcud zaman kəsiyində Qaçaq Nəbi ilə bağlı mübahisəli fikir və qənaətləri aydınlaşdırmaq baxımından daha əsaslı mənbədir. Tarixi faktlar, arxiv sənədləri və həm də el ağsaqqallarının söyləmələri, Nəbinin silahdaşları və bağlantıları olduğu adamların danışmaları əsasında işlənməsi bu əsərə əlavə dəyər gətirir. B.Behcətın özünün də həmin regionda dünyaya gəlməsi və Zəngəzurun qazisi vəzifəsini daşması da bu əsərin real faktlara bağlanmasına öz təsirini göstərmişdir. “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri 2011-ci ildə geniş ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. 55 başlıq altında təsvirini tapan problemlər ictimai-siyasi və tarixi-sosial səviyyədə dövrü və mühiti əks etdirməyə hesablanmışdır. 290 səhifədən ibarət olan əsərin Qaçaq Nəbiyə aid olan hissəsi 141-ci səhifədən başlayır. Ayrı-ayrı başlıqlarda (“Azərbaycan məmləkətində torpaq xüsusiyyətləri olubmu?”, “Xanlığın zühuru”, “Xan olmaq uğrunda cinayətlər”, “Qarabağ xanlığının mənşəyi və təşkili”, “Ağalar, bəylər və bu kimilərin zühuru”, “Qaçaq Nəbinin yurdu”, “Ümumi yoxsulluq və təbəqələşmə mübarizəsi”, “Vergilər və təhkim üsulu”, “Qaçaqqlıq və onun ümumi səbəbləri”, “Xalq Qaçaq Nəbiyə və ümumi qaçaqlara nə fikirlə baxırdı?”) geniş təhlilini tapan problemlər dövrün sosial, ictimai, siyasi mənzərəsini əhatələmək baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Görkəmli folklorşünas B.Behcətın apardığı təhlillər tarixi, etnoqrafik və mədəni mənzərənin ifadəsi müstəvisində də ciddi bir özünəməxsusluqla səciyyələnir. Çarizmin Azərbaycanı işğalı və xalqa qarşı yeritdiyi siyasət, əhalinin onsuz da çətin olan güzəranının daha da çətinləşməsi, vergilərin çoxalması, məmurların davranış və hərəkatlarındakı amansız münasibət və s. məsələlər o dövrün ümumi vəziyyəti haqqında bütöv bir təsəvvür formalaşdırır. Qaçaqqlığın mahiyyəti, bir hərəkat olaraq ortaya qoyduğu mənzərə, yaranması və mücadilə konsepsiyası haqqında ciddi bilgi verir. Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda qaçaq hərəkatı Azərbaycan və Qafqaz xalqlarının şərəfli tarixidir. Folklorşünas B.Behcət də məhz Qaçaq Nəbinin timsalında bu mübarizənin mahiyyətini təhlilə gətirmişdir. “Qaçaq Nəbi və onun ailə vəziyyəti”, “Qaçaq Nəbinin qaçaqçılıqdan qabaqkı həyat şəraiti”, “Nökərçilik”, “Nəbinin birinci dəfə tutulması”, “Nəbinin ikinci dəfə tutulması səbəbləri və qaçaq olması”, “Həcərin birinci dəfə tutulması”, “Qaçaq Nəbinin birinci dəfə İrana getməsi və Həcərin tutub gətirilməsi” və s. adlar həm də dastanlaşma prosesinin gedişini, qəhrəmanın həyat hekayəsinin nələrdən ibarət olmasını diqqət önünə gətirir.

Qaçaq Nəbi xalq qəhrəmanıdır. Qaçaq Nəbi xalq qəhrəmanıdır və xalqın haqq bağıran səsidir. Onun haqqında yaranan əhvalatlar, eləcə də

fəaliyyətinin ayrı-ayrı epizodları bunun göstəricisidir. Məsələn, “Nəbinin Ərzə qayası” adlı rəvayətində o, qadınlara qarşı namuslu və xüsusi hörməti ilə seçilən qaçaqlar kimi təqdim edilib. “Kəlbəcərin Qaraçanlı dağlarında bir qaya var ki, onu “Ərzə qayası”, “Hərzə qayası” adlandırırlar.

“Qaçaq Nəbi xanımı Həcər və başının dəstəsi ilə ara-sıra bu qayanın yanına gəlib, ətraf kəndlərin şikayətini qəbul edirmiş. O, camaatın şikayəti əsasında kəndlilərə zülm edən bəyləri, kəndxudaları, qoluzorluları, quldurları cəzalandırmış.

Bir gün Nəbi öz dəstəsi ilə həmin yerdə kəndlilərin şikayətini dinləyərkən bir kişinin kənarda başını aşağı dikib durduğunu görür. Onu yaxına çağırıb dindirəndə kişi bildirir ki, kəndxuda ilə qonşudur, hər gün arvadı onun çəpərinin yanından keçib su gətirməyə gedəndə o, “sən gərək bu gözəllikdə kəndxuda arvadı olaydın” deyərək tənqə gətirib. Onu öldürməkdən başqa çarəsi yoxdur.

Nəbi kəndxudaya “sən bu kişinin arvadına kəndxuda arvadı olmağı məsləhət görürsən. Bu gündən o, sənin yerində kəndxudadır” deyərək cəza olaraq bığlarını kəsir. Bu cəza ilə yeni kəndxudaya xəbərdarlıq edir” (18, s.236). Etnik dəyərlərin uca tutulması, əxlaq, mənəviyyat, mənlik məsələləri qaçaqların fəaliyyət və davranışlarında da kutsal səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Xalqın içərisindən çıxmış bu qəhrəmanlar həm də xalqın böyük ümid yeri olmuş və onların istək və arzularının carçısı olaraq gərəkli təsəvvür formalaşdırmışlar. Qaçaq Kərəm, Qandal Nağı, Qara Tanrıverdi, Qaçaq Mahmud, Qaçaq İsmayıl, Qaçaq İsxan, Dəli Alı, Qaçaq Quşdanvə s. kimi qəhrəmanlar haqqında yaranmış nəgmə və rəvayətlərin qaynağında xalq məhəbbəti dayanır.

“Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.Axundov variantında Nəbinin yoxsulları müdafiə etmək səbəbindən qaçaq düşməsi vurğulanır. “Salamat qal, ay el! Mən gərək zalımlardan bütün yazıq-yuzuqların intiqamını alam! Daha mənim oylağım dağlar, dərələrdi. Yatanda döşəyim göy ot, yorğanım bulud, yastığım da qayalardı” (11; 14). Bütünlükdə qaçaqlığı və qaçaq hərəkətinin məzmunu Nəbinin bu sözlərində özünün ifadəsini tapır. Xalq arasında “qaçağı el saxlar” ifadəsi işlənir. Sıldırım qayalar, əzəmətli dağlar, sıx meşələr, ormanlar qaçaqların mübarizəsi üçün bir səngər idisə, ümid yeri xalq idi. Mərd, cəsur el qəhrəmanları xalqın ağır həyat tərzini, məmur və çinovniklərin özbaşınalığı ilə barışmayıb silaha sarılmışlar. Qaçaq Nəbi ilə bağlı yaranmış bütün dastan variantlarında qəhrəmanın bacarığı, qabiliyyəti və çevikliyi, ailə münasibətləri və s. baxımından diqqət önünə gətirilir. “Bəylərin fürsət axtardıqlarını Nəbi də hiss edir, bir müddət onlardan uzaq gəzir, konfliktə girmək istəmir. Lakin atası Alı kişini xəstə yatdığı yerdə döyən Mahmud bəyin ədalətsizliyinə Nəbi göz yuma bilmir, onları şil-küt edib əzişdirir” (18, s.63). Qaçaq hərəkətinin meydana gəlməsinin mahiyyətində sosial nizamın pozulması dayanır.

Bütünlükdə qaçaq dastanlarının hamısında da bu əsas olan kimi diqqət önünə gəlir. Gənc, bacarıqlı Nəbi də məhz baş verənlər timsalında atasına qarşı edilən ədalətsizliklə barışmayıb onu cəzalandırmaqla qaçaq ömrü yaşamaq məcburiyyətində qalır.

Dastan bir forma olaraq geniş mahiyyətliyi və imkan göstəriciləri ilə xüsusi önəm daşıyır. Onun əhatələdiyi məzmun bütün parametrlərdə xalqın sosial-siyasi, tarixi-mədəni, bədii-estetik təsəvvürlərinə bağlanır. Formalaşması prosesi isə tədrici xarakterliliyi ilə spesifiklik qazanır. “Bütün qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, “Qaçaq Nəbi” dastanı da ilk dəfə ayrı-ayrı qoşmalardan ibarət olmuş, sonra bu qoşmalar rəvayətlərlə birləşərək dastan şəklinə düşmüşdür. Təbii ki, bu nəğmələrin mühüm bir hissəsi Nəbinin adı ilə bağlı olanlardı. Xalq sevgisinin ifadəsi olaraq bütünlükdə Azərbaycanı dolaşırdı. İndi də həmin nəğmələr əvəzsiz nümunə kimi dillərdə dolaşmaqdadır. Hətta inqilabdan əvvəl bu qoşmalar “Nəbi” havasında ifa edilərək geniş yayılmışdır” (2, s.201).

Qarabağ folklor mühitinin zənginliyində formalaşan dastan örnəkləri uzun zamanlar ustad sənətkarların repertuarında yaşamış və elat məclislərində müxtəlif səviyyələrdə söylənmişdir. Digər janrları da əhatələmək gücü ilə səciyyələnən dastan bir forma olaraq etnosun həm də əxlaq mənəviyyət örnəyi olaraq da geniş məzmun daşımışdır. Qurbani, Sarı Aşıq, Lələ, Aşıq Səməd, Aşıq Valeh, Aşıq Cünun, Aşıq Güllü, Aşıq Bəsti, Aşıq Pəri, Aşıq Qənbər, Aşıq Xaspolad, Aşıq Şəmşir, Aşıq Xosrov və s. kimi ustadların zəngin yaradıcılıq ənənələrinə köklənən dastan örnəkləri həm də regionun mədəniyyət təsəvvürlərini özündə ehtiva etmək gücü ilə fəlakətləşir. Məsələn, “Qaçaq Nəbi” dastanında qəhrəmanlığın yaşarılığını baxımından tipik olan bir epizoda diqqət yetirək. Orada Nəbi vurğulayır: “Mənə nə olub ki, bu qədər qəmlisiniz? Ayıbdı, ayıbdı, özünüzü ələ alın! Heç olmasa, Koroğlunun sözlərini yadınıza salın!...

– Aşıq, sən mənim canım, Koroğlunun o “Talanmaq gərək” sözünü oxu” (11, s.233). Ayağından yaralanan Nəbi üzünü yoldaşlarına tutaraq “rəhmətlik Koroğlu deyib: igidin çarığının içi qanla dolsa da, uf deməməlidi, – deyə gülümsündü” (11, s.285). Ümumiyyətlə, qaçaq hərəkəti, qaçaqlarla bağlı yaranan dastan nümunələri, folklor örnəkləri ictimai-siyasi, tarixi-mədəni hərəkətin bir hissəsi olub onu əhatələmək gücü ilə səciyyələnir.

B.Behcət, M.Ə.Rəsulzadə, H.Baykara, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu və s. kimi müəlliflərin müxtəlif səpkili yazıları bu hərəkətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi daşımışdır. “Azər türk”, “Azərbaycan Yurd bilgisi”, “Yeni Qafqaziyyə”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” və başqa qəzet, jurnallarda Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığına həsr olunmuş məqalələr xalqın yaxın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirmək məqsədindən qaynaqlanır. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, H.Baykara “Azərbaycanda yenilənmə hərəkəti”, “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi”, M.B.Məmmədzadə “Milli Azərbaycan

hərəkatı” və s. kitablarında qaçaq hərəkatı ilə bağlı yürüdülmüş fikir və mülahizələr bütün fakturası ilə xalqın qəhrəmanlıq tarixinə həssaslığın örnəyidir. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadənin “Azərbaycanda köylü hərəkatı” əsəri “Bildiriş” qəzetinin 13 sayında yayımlanmaqla bütünlükdə prosesin dinmamikasını və xalqın bu hərəkata münasibətinə ifadə olaraq diqqət önünə gəlir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının əldə olan variantları çeşidliliyi və rəngarəng hadisə və faktları özündə əks etdirmək xüsusiyyətləri ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Tipoloji təhlillərdə bunlar sistemli yanaşmalar və həm də mahiyyətin aydınlığı üçün səciyyəvilik qazanır. Məsələn, H.Qasımov variantında dastanın başlanğıc epizodunu Alı kişi ilə Mahmud bəy arasında münaqişə təşkil etməsi vurğulanır. “Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi haqqında qoca babalarımız belə nağıl edirlər:

1854-cü il yay fəslinin axırları idi. Təxminən sentyabr ayının əvvəllərində Zəngəzur mahalının naçalniki Səlimbəy əmr verir ki, Goruşdan Qafana yol çəkmək üçün kəndlilər 15 gün biyara çıxarılsın” (12, s.5). Qaçaq Nəbinin atası çətinliklə ailəni dolandırır və onun muzdurluğu buraxıb biyara çıxması uşaqların aclıq çəkməsi demək idi. Alı kişi vəziyyəti Mahmud yüzbaşıya danışib onu yola gətirmək istəsə də, bu mümkün olmur. Yüzbaşı Alı kişiye qəzəblənir və alçaldıcı sözlər söyləmək azmış kimi, həm də onu həbs etdirir. Ə.Tahirov variantında da təxminən eyni səciyyəli epizodla qarşılaşırıq. Hadisələrin təsviri, məkan və zaman baxımından sərgilədiyi məzmun tarixi mənzərəni fətləşdirir.

Bütün dastan variantlarında Mahmud bəyin adı keçir və o da aydınlaşır ki, Nəbinin ailəsi ilə Mahmud bəyin münasibətindəki soyuqluğun tarixi xeyli əvvələ gedir. Sonrakı vaxtlarda bu, Nəbi ilə də davam etdirilir. “Qaçaq Nəbi” dastanının A.Nəbiyev, Ə.Axundov və digər variantlarında müəyyən epizodik fərqlərə baxmayaraq mahiyyət qorunur. A.Nəbiyev variantında Mahmud bəylə Alı kişi arasındakı soyuqluq bütünlükdə yüzbaşının amansızlığını göstərən məsələ kimi diqqət önünə gəlir. Yüzbaşı Mahmud bəy Alı kişini və Həcərin atasını döyür və “tez Nəbiyə xəbər göndərdilər ki, nə durmusan, tez özünü evə yetir, qocalar əldən getdi” (3, s.53). Ə.Axundov variantında Mahmud bəy bütün qəddarlığı ilə təsvirini tapmışdır. El ağsaqqallarından olan Alı kişi qızdırmadan od içində yanır. Mahmud bəy onu yanına çağırırsa da, lakin getmək imkanında olmur. Yüzbaşı bundan qəzəblənir və Alını təhqir edərək döydükdə: “Alı yalvarmağa başladı:

– Ay bəy, başın üçün, qızdırmanın içindəyəm, bu dəfə məndən keç, yaxşı olanda ikiqat işlərəm.

Mahmud bəy onun qarnına iki-üç təpik vurub dedi:

– Dərisi bir qəpiyə dəyməyən bir itdən ötrü burada bir saat çənə vuruşduraçağam?! Dur ayağa, körək!” (11, s.11). Ə.Tahirov variantında adıkeçən Mahmud bəy haqqında Ə.Axundov variantında bir qədər də təfəsilatla

varılır: “Xatirəçilərdən bəzilərinin dediklərinə görə, bu kovxa xocikli Ala Mahmud bəydir. Bəziləri də başqa yerdən gəlmiş Mahmud bəy adlı bir hampa olduğunu söyləyirlər” (11, s.11). Ümumiyyətlə, aşıq təhkiyəsində söyləyicilik ənənəsindən irəli gələn müəyyən kiçik fərqlər, epizodik əlavələrin və qısaltmaların olması həmişə özünü göstərmişdir. “Qaçaq Nəbi” dastanında da bu hal özünə yer alır. Məsələn, Ə.Tahirov variantında Alamahmud ilə Nəbi arasındakı gərginliyin başlanğıcının Alı kişinin vəfatından sonra baş verməsi göstərilir. H.Qasimov variantında “Nəbi qardaşı Mehdi ilə Yuxarı Mollu kəndinə işləməyə gedirdilər. Yüzbaşı Alamahmud bəy Nəbinin qabağına çıxıb bağırır:

- Ə, hansı cəhənnəmə gedirsən? Məyər bilməyirsən ki, Aşağı Mollu kəndliləri bəylik biyarına getməlidirlər?

Nəbi:

- Nə olsun ki?

- Necə nə olsun ki, ... Xalq necə, sən də elə! Düş, qoşul camaata.

Nəbi:

- Xalq bəlkə özünü Araza atacaq, mən də gedim atım? Qoymazsınız gedək fəhləliyimizə?” (8, 9). Bütün bunlar kiçik epizodik fərqliliklər səviyyəsində özünə yer alsada, mahiyyəti ehtiva etməsi baxımından xarakterikdir. Daha doğrusu, əhalinin ağır güzəranı, rejimin amansızlığı və qaçaqlığı doğuran səbəblər haqqında təfəsilatı sərgiləyir. Ə.Axundovun variantında hadisələr 26 qol səviyyəsində ümumiləşdirilir. “Nəbinin qaçaq düşməsi”, “Həcərin həbs edilməsi”, “Həcərin qardaşlarının sürgün edilməsi”, “Nəbinin həbs edilməsi və qazamatdan buraxılması”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Nəbi Zəngəzurda”, “Nəbi Sisyan dağlarında”, “Nəbi Həkəri oymaqlarında”, “Palantökən vuruşması”, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”, “Hacısamlı səfəri”, “Bərşad döyüşləri”, “Arazın o tayına səfər”, “Niftalı bəyin və Əsəd yüzbaşının öldürülməsi”, “Ərikli vuruşması”, “Qocanın öldürülməsi”, “Mehdinin öldürülməsi”, “Zindan əzabı”, “Naxçıvan səfəri”, “Uzaq ölkələrə səfər”, “Nəbinin üzə çıxarılması”, “Səlim bəyin Zəngəzura naçalnik göndərilməsi”, “Gorusa qoşun gəlməsi”, “Qars və Ağrı dağı səfəri”, “Pəriçinqılı və bir neçə dağ vuruşması”, “İgid ölür, adı qalar”. Bütün bunlar el qəhrəmanına xalq sevgisinin örnəyi olaraq ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, qaçaq dastanları bir istiqamətdə xalqın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirməsi səciyyəsi ilə diqqət önünə gəlsə, digər kontekstdə dastançılıq ənənəsinin inkişaf dinamikasını ehtiva etməsi ilə funksional mahiyyət kəsb edir.

Nəticə

Qaçaq Nəbi ilə bağlı xalq arasında söylənən əhvalat və hekayətlər, eləcə də aşıqların repertuarında özünə yer alan mahnılar bütün aspektləri ilə el qəhrəmanına olan sevginin ifadəsidir. Məhz xalq arasında geniş yayılan bu

örneklər son olaraq el qəhrəmanının haqqında olan “Qaçaq Nəbi” dastanının yaranması ilə nəticələnmişdir. Dastanın ayrı-ayrı variantları və B.Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsəri özlüyündə həmin hərəkətin mahiyyətini, xalqın ağır həyat şəraitini, məmurların yerlərdə insanlara yaşatdığı acıları öyrənmək baxımından ciddi faktura ilə səciyyələnilir. “Qaçaq Nəbi” Qarabağ dastan mühitinin ən maraqlı örnəyi kimi uzun zamanlar ustadların repertuarında söylənməklə mükəmməllik qazanmışdır. Tipoloji yanaşmalarda onun ortaya qoyduğu mənzərə tarixi-mədəni prosesin axarını daha təfəsilatlı izləmək üçün geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbaslı İ.* Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
2. *Allahmanlı M.* “Qaçaq Nəbi” dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində. “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 220 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi: 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 669 s.
4. *Baykara H.* Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərənəsr, 1992, 276 s.
5. *Behcət B.* Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: Çıraq, 2011, 288 s.
6. *Həsənqızı A.* Mühacirətdə folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 252 s.
7. Koroğlu / tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
8. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni Ə.Tahirov. Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, 1938, 49 s.
9. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni H.Qasımov. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1960, 75 s.
10. Qaçaq Nəbi / tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Lider, 2005, 96 s.
11. Qaçaq Nəbi / toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Nurlan, 2008, 432 s.
12. *Namazov Q.* Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
13. *Namazov Q.* Xalq qəhrəmanının şöhrəti. Bakı: Orxan, 2005, 298 s.
14. *Nəbiyev A.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cildə, I c., Bakı: Apostroff, 2014, 592 s.
15. *Nəbiyev A.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2 cildə, II c., Bakı: Apostroff, 2014, 660 s.
16. *Pirsultanlı S.P.* Qaçaq Gülsüm. Bakı: Ünsiyyət, 2012, 273 s.
17. *Rüstəmzadə R.* Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Poliqrəfiya, 1998, 292 s.
18. *Vəliyev V.* Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Redaksiyaya daxil olub 29.01.2021

İctimai elmlər

UOT 39

S.Ə.Əhmədova

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
saraahmad0289@gmail.com*

AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ETNİK-MİLLİ AZLIQLARIN ROLU

Açar sözlər: xalçaçılıq, qədim sənətlər, etnik qruplar, azsaylı xalqlar, mədəniyyətlər

Xalqların mədəniyyət tarixində onların zəngin mənəvi aləmini əks etdirən, xarakteri, dünyagörüşü, intellekti, estetikası və həyat fəlsəfəsinə xas olan köklü xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirən sənət sahələri vardır. Azərbaycan türkləri, eləcə də, onun ərazisində yaşayan xalqlar üçün belə sənət növü xalçaçılıq olmuşdur. Burada Azərbaycan xalqı dedikdə, müxtəlif zamanlarda onun ərazisində məskunlaşan, din və dil müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bütün azsaylı xalqlar və etnik qrupları nəzərdə tutulur. Odur ki, araşdırmada xalçaçılığın bir sənət sahəsi kimi Azərbaycanda yaşayan etnik qruplar və azsaylı xalqların həyatındakı rolu və mövqeyi tədqiq edilmişdir. Məqalənin yazılmasında mövcud elmi ədəbiyyatlardan, eləcə də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında olan materiallardan istifadə olunmuşdur.

С.А.Ахмедова

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В РАЗВИТИИ КОВРОВЫХ ИСКУССТВА АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: ковроткачество, древние искусства, этнические группы, национальные меньшинства, общие культуры

В культурной истории народов существуют такие области искусства, которые отражают их богатый духовный мир, характер, интеллект, мировоззрение, эстетику и философию жизни. Ковроткачество было этим видом искусства для азербайджанских тюрков, а также этнических групп и национальных меньшинств, проживающих на его территории. Азербайджанский народ охватывает все национальные меньшинства и этнические группы, входящие в его состав, независимо от языка и религии. Таким образом, в исследовании рассматривается важная роль и место искусства ковроткачества в жизни некоторых этнических групп и меньшинств, проживающих в Азербайджане. В статье использована существующая научная литература, а также материалы фондов Национального музея истории Азербайджана.

S.A.Ahmedova

THE ROLE OF ETHNIC MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF CARPET ART OF AZERBAIJAN

Keywords: *carpet weaving, ancient arts, ethnic groups, national minorities, common cultures*

There are such fields of art in the cultural history of nations which reflect their rich spiritual world, character, intellect, worldview, esthetics and philosophy of life. Carpet weaving was this type of art for the Azerbaijani Turks, as well as ethnic groups and national minorities living in its territory. The people of Azerbaijan cover all the national minorities and ethnic groups that are part of it, regardless of language or religion. The important role and position of the art of carpet weaving in the lives of some ethnic groups and minorities living in Azerbaijan was carried out in the article. Existing scientific literatures, as well as the materials of the funds of the National Museum of History of Azerbaijan were used in the article.

Məlum olduğu kimi, xalçaçılıq ən qədim və geniş yayılmış sənət növlərindən biridir. Bu qədim sənət sahəsi dünyanın bir çox ölkələrində – Türkiyə, Hindistan Misir, İran, İraq, Əfqanıstan, Çin, Orta Asiya, Qafqaz və eləcə də Azərbaycanda yaşayan əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Hər bir xalq yaratdığı xalça nümunələrinə öz dünyagörüşü və təxəyyülünü həkk etmiş, arzu və istəklərini xalçalar üzərində canlandırmağa çalışmışlar. Xalçaçılıq və toxuculuq qədim zamanlardan xalqların həyatının bir parçası, harmoniyası və ritmi olmuş, zamanla milli-mənəvi dəyərləri özündə hərtərəfli əks etdirərək mühüm bir həqiqi sənət sahəsi kimi tarixdə yerini almışdır. Sıx meşə örtüyü, fərqli iqlim tipləri, zəngin flora və faunaya malik olması Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar arasında toxuculuq və xalçaçılıq sənətinin yaranmasına və inkişafına şərait yaratmışdır.

Toxuculuq sənəti Qafqaz və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycanda ən qədim zamanlardan geniş yayılmışdır. Belə ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən materiallar, qədim yazılı mənbələr bu torpaqlarda xalçaçılıq sənətinin izlərinin çox qədimlərə getdiyini bir daha sübut etmiş olur. Toxuculuğun ilk rüşeymləri hörmə sahəsində yaranmış bəsit texniki vərdişlərlə üzvi surətdə bağlı olub hələ Mezolit dövründə izlənilir. Qobustanda "Firuz" yaşayış düşərgəsindən Son Mezolit dövrünə aid hörmə işində istifadə edilən 8 ədəd iti uclu sümük alət tapılmışdır [1, s.426]. Neolit dövründən başlayaraq sadə-ibtidai toxuma istehsalına keçilmişdir. Buna səbəb isə zamanla hörmə işinin inkişafı nəticəsində yeni texniki vərdişlərin yaranması olmuşdur. Toxuculuq sahəsini araşdırarkən ayırmə məşğuliyyətini də öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Eneolit dövr abidələrinin əksəriyyətindən müxtəlif tipli əyircəklər tapılmışdır. Tarixi inkişafın sonrakı

prosesində onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Tunc və Dəmir dövrü abidələrində bu müxtəliflik daha çox diqqətimizi cəlb edir. Daha sonra Mingəçevir ərazisindən tapılmış hana hissələri, xalça və palaz qalıqları ilk orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının məişətində xalçaçılığın mühüm yer tutduğunu göstərir [1, s.445]. Odur ki, xalça istehsalı eramızdan xeyli əvvəllər başlansa da, xalçaçılığın müstəqil sənət sahəsi kimi inkişafı ilk orta əsrlərə təsadüf edir. Yüksək dekorativ məziyyəti və texniki keyfiyyəti ilə seçilən Azərbaycan xalçaları təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq ticarətdə ən rəvac sənət məhsulu kimi yüksək tutulurdu [1, s.446].

Məişətin ən mühüm elementlərindən biri olan xalçalar hər bir dövrdə təkcə evlərin daxili sahmanı üçün deyil, müxtəlif ictimai binaların, orta əsrlərdə sarayların, məscid, mədrəsə, karvansara və ibadət evlərinin divarları və döşəməsinin bəzədilməsində yüzilliklər boyu başlıca yer tutmuşdur. Vaxtilə Azərbaycana səfər etmiş bir sıra səyyah və tacirlərin də bu haqda müxtəlif məlumatları vardır. 1582-ci ildə Şirvanda olan ingilis səyyahı Antoni Cenkinson Şirvan bəylərbəyinin evində olarkən orada onun evinin gözəl xalılar ilə bəzədildiyini qeyd etmişdir. Tarixin keçmişində baş vermiş qəbul mərasimini əbədiləşdirmək və yaddaşlarda həkk etmək üçün rəssam O.Sadıqzadə tərəfindən “Abdulla xanın Ustaclı ingilis səyyahı Antoni Cenkinsonun qəbulu” adlı tablo hazırlamışdır. Tablonu nəzərdən keçirdikdə qəbul zamanı yerə sərilmiş xalıların orada böyük bir ustalıqla əks olunduğunu görmüş oluruq. İngilis səyyahı içəri girəndə onun üçün son dərəcə maraqlı olan bir mənzərə ilə rastlaşır: xan ipək və qızılı işləməli zəngin, bəzəkli xalçalarla döşənmiş çadırda, mirvarilərlə, daş-qaşlarla bəzədilmiş libasda onu gözləyirdi [7, s.121]. Səyyah daha sonra xanın gümüş və qızıldan bəzədilmiş kvadratşəkilli xalça üzərində əyləşdiyini qeyd etmişdir. Doğurdan da, artıq orta əsrlərdə Azərbaycan xalçaları Avropa missionerləri və səyyahlarının diqqətini cəlb edə bilmişdi. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan xalçaları Avropa, Rusiya və Amerikada məşhurlaşmışdır.

Məlum olduğu üzrə, XIX əsrin I rübündə tarixi Azərbaycan torpaqlarının şimal hissəsi çar Rusiyasının tərkibinə qatılmışdır. İqtisadi cəhətdən zəngin olan Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif sənət sahələri Çar Rusiyasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada xidmət edən yüksək rütbəli rus zabitləri də Azərbaycan xalçaları haqqında ağız dolusu yazırlar. Belə ki, general Zubov yazır: “Qubada xalçalar növünə görə fərqlənirlər. Rənglərinə və gözəlliklərinə görə İranda məşhur olan xalçalardan heç də geri qalmır. Rənglərinə və təsvirlərinə görə onlardan üstündürlər [10, s.132]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalçaları XIX əsrdə təşkil edilmiş bütün sərgilərdə, o cümlədən 1861-1863-cü illərdə Tiflisdə, 1867-ci ildə Parisdə, 1870-ci ildə Peterburqda, 1872-ci ildə İtaliyada, 1873-cü ildə Vyanada, 1882-ci ildə Moskvada, 1896-cı

ildə Nijni Novqorodda, 1911-ci ildə Berlində, 1913-cü ildə Londonda və başqa yerlərdəki sərgilərdə müxtəlif medallara layiq görülmüşdür [2, s.14].

Azərbaycan xalçaları ilə bağlı bu günə qədər tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektli tədqiqatlar aparılmışdır. Ona görə də biz bu məsələyə o qədər də geniş toxunmayacağıq. Xalça tədqiqatçıları Azərbaycan xalçalarının əhəmiyyətini o qədər gözəl bilirlər ki, hətta, qonşu xalqların azərbaycanlılardan çox şey öyrənə biləcəklərini də qeyd etmişlər. Belə ki, xalça tədqiqatçısı Y.Zedqenidze bildirir ki, xalça və palazların keyfiyyət və kəmiyyətinə görə Şuşa Qafqazda birinci yeri tutur. Daha sonra xalçaçılığın tarixi köklərinə gedərək yazır ki, ..ermənilər xalça toxumağı azərbaycanlılardan öyrənməlidirlər [2, s.16].

Azərbaycanda yaşayan bir çox etnik qruplar və azsaylı xalqlar xalça toxunmasında iştirak etdiklərindən etnik qrupların və azsaylı xalqların həyatında xalçaçılıq sənətinin yerinə diqqət yetirəcəyik. Müxtəlif dinli və dilli xalqlar və etnik qruplar Azərbaycan torpaqlarında yaşayaraq ortaq mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər yarada bilmişlər. Belə ki, tat, ləzgi, talış və dağ yəhudi qadınları Quba-Şirvan xalçaçılıq məktəbinə öz töhfələrini vermişlər. Doğrudur, tarixi ədəbiyyatda konkret olaraq tat-talış və konkret başqa bir etnik qrupa aid edilən xalça anlayışları yoxdur. Ancaq bu o demək deyildir ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz etnik qruplar və azsaylı xalqlar xalça sənətinə töhfələrini verməmişlər.

Xalçaçılıq materiallarından olan xalı, gəbə, palaz, kilim, cecim və başqaları tat, talış, ləzgi, dağ yəhudiləri və digər etnik qrupların məişət və təsərrüfatında mühüm yer tutmuşdur. Quba, Şirvan xalçaçılıq məktəbində etnik qruplar arasından çıxan sənətkarlar da az deyildir. Belə ki, tat qadınları tərəfindən toxunan “Pirəbədil”, “Güllü çiçi”, “Ağqol çiçi” çeşniləri Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin ən yüksək nümunələrindən sayılır [4, s.88]. Tədqiqatçı M.Əliyev yazır ki, bu qrupa daxil olan xalça növlərini nəzərdən keçirsək, görürük ki, onların əksəriyyəti tatların yaşadıkları ərazilərin adı ilə adlanır [5, s.25]. Quba və Şirvan xalçaçılıq məktəbinin inkişafında bir çox bölgələrlə yanaşı, Qubanın Çiçi kəndinin xalçaçı qadınlarının xidmətləri əvəzənməzdir. Xalçaçılıq sənətində Çiçi kəndi hələ qədim dövrlərdə, xüsusən ilkin orta əsrlərdə özünə layiqli yer tutmuşdur. Belə ki, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində bütün dünyada məşhur olan xalçalar arasında Şirvan, Bakı və Quba bölgələrinin də adlarını çəkirlər. Bu baxımdan Qubanın “Sırt Çiçi” xalçası maraq doğurur. Xalça toxunduğu kəndin adı ilə bağlıdır. Xalçalılar onu “Sırt Çiçi”, sənətsünaslar və mütəxəssislər isə “Çiçi” adlandırırlar [11, s.143]. Əvvəllər Çiçi kəndinin xalçaları Şirvan bazarlarında “Şirvan Çiçi” adı ilə satılmışdır. Bu xalçalar zərifliyi, incə naxışları, yerlikdə tünd rəngli cərgələr boyu elementlərin zəncirvari düzülüşü qaydası ilə seçilir. Bu xalçalar haşiyələri, rəngləri, xırda köməkçi elementləri və ölçüləri baxımından bir-birilərindən

seçilirlər. Əsas naxışları adətən pilləli həndəsi elementlər təşkil edirdi. Müasir dövrimüzdə də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, eləcə də Quba, İsmayılı və Bakının müxtəlif bölgələrində yaşayan tat qadınları hələ də öz evlərində və xalça toxuma mərkəzlərində xalçaçılıq sənətini davam etdirirlər.

Şəkil 1. EF Quba Sirt Çiçi 7921

Tarixi ədəbiyyatda “tat xalçası” ifadəsi ilə bağlı mübahisələr mövcuddur. Tədqiqatçı S.Nəsirova məqalələrindən birində bu məsələ ilə bağlı müəyyən məlumatlar vermişdir [9, s.165]. Belə ki, Quba qrupuna məxsus olan “Qollu Çiçi” xalçasının Quba rayonunun Çiçi kəndinin adı ilə bağlı olduğundan ərazidə yaşayan sakinlərin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı olaraq tat xalçası kimi tədqiq və təbliğ olunduğu qeyd edilir. L.Kərimov yazır ki, əvvəllər bu xalçalar əsasən Qarabağda toxunur, burada onların istehsalı inkişaf edirdi, daha sonra bu istehsal Şirvanın Nabur və Qubanın Dərəçiçi kəndinə köçmüşdür. Əlavə olaraq davam edir ki, sənətsünaslar onu “Şirvan”, “Dağıstan”, hətta bəzən yanlış olaraq “Zeyxur” adlandırırdılar. Qarabağın qədim xalça ustaları onu “Maşın”, Şirvan ustaları isə “Qollu” və ya “Qollu göl”, Çiçi kəndinin xalça toxuyanları isə “Qollu Çiçi” və ya “İspigül” adlandırırdılar [11, s.145] Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar arasında olan mədəni mübadilə adıçəkilən xalça növünün tatlar arasında da geniş səbəb olmuşdur. S.Nəsirova yuxarıda qeyd edilən məqaləsinin sonunda sözügedən xalça nümunəsinin türk mifologiyasından irəli gələrək toxunduğunu əsas gətirmişdir. Bizim məqsədimiz isə xalçanın sırf hansı etnosa məxsus olduğunu araşdırmaq deyil. Təbii ki, xalçaçılığın, ümumiyyətlə toxuculuğun türk xalqlarının tarixində daha qədim zamanlardan yer tutması artıq elmə məlumdur. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar da bunu sübut etmişdir. Burada bizim əsas hədəfimiz xalça toxuculuğu sənətində türk xalqları ilə bərabər digər etnik qrupların da rolunu bir daha göstərməkdir. Qafqazda yaşayan xalqların bəziləri aborigen, bəziləri isə eradan əvvəl köçüb gələnlərin nəsiləridir. Odur ki, bənzər coğrafi şərait, birgəyaşayış və birgəmək etnik mədəni mübadilədən yan keçməyə bilməzdi. Bu səbəbdən xalça sənətinin qorunub saxlanması və yaşadılmasında tat qadınlarının əməyini inkar edə bilmərik.

Tatlar kimi dağ yəhudilərinin həyatında xalçaçılıq sənəti Qubada-Qırmızı qəsəbədə Quba xalça məktəbinin bir qolu kimi yaranmış və inkişaf etmişdir [8, s.47]. Burada toxunan xalçalar rənginə, naxışlarına və texniki göstəricilərinə görə qrupun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Mühüm xalçaçılıq məntəqələri – Xaşı, Qonaqkənd, Cimi, Cek, Afurca, Buduq, Xan, Söhub kimi bölgələr ilə əhatələnən Qırmızı Qəsəbədə dağ yəhudi qadınları tərəfindən xalçalar ənənəvi yerli çeşnilər əsasında toxunmuşdur. Dağ yəhudi qadınları Azərbaycan çeşnilərindən istifadə edərək xalçalara yəhudi həyatı və dünyagörüşünə müvafiq rəmzlər və yazılar əlavə etmişlər. Doğrudur, dağ yəhudi qadınları yeni xalça növü yaratmamışlar, ancaq özlərinin fərdi təfəkkürlərini xalçalara köçürməyə müvəffəq olmuşlar. Belə ki, dağ yəhudi qadınları Azərbaycan çeşniləri əsasında toxuduqları müxtəlif ölçülü xalçalar üzərinə menora-şamdan, “Davudun möhürü” – altıgüşəli ulduz, ibrani dilində yazılar, milli rəمز, dini təsəvvür, dünyagörüşü və başqa mühüm elementləri işləyirdilər [8, s.32]. Xalça eyni zamanda onun sahibinin hansı təbəqəyə aid olduğunu nümayiş etdirirdi. Təbii ki, varlı ailələrin xalçaları daha al-əlvan və keyfiyyətli olurdu. Daha çox Qrız kəndində toxunan xalçaları dağ yəhudiləri özlərinin əməklərinin nəticəsi hesab edirlər [8, s.64]. Bu çeşnilər əsasında toxunan xalçalar üzərində əksini tapmış şamdanlar hər bir yəhudi qadının həftənin şənbə günləri – şabatda yandırdığı şamların rəmzidir. Professor Vidadi Muradovun təbirincə desək, xalçaçılıq sənəti Qafqaz yəhudi qadınlarının seçimidir, özünütəsdiqidir, həyat tərzinin, cəmiyyətdəki yerinin, ona münasibətin və onun münasibətinin ifadəsidir [8, s.33]. Bu seçimləri ilə özlərinin zövqlərini, təkrarsızlıqlarını, bacarıqlarını sübut etmiş və göstərmiş olurlar. Qırmızı Qəsəbə xalçaçıların bu sahədə fəaliyyəti yenilik deyil, fərqlilik idi. Yəhudilərlə bağlı maraqlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, tarixən onlar digər xalqlarla birlikdə yaşayaraq eyni coğrafi, siyasi, iqtisadi, mədəni mühiti bölüşərək zamanla əhatəsində olduğu xalqın xüsusiyyətlərini mənimsəyərək özünəməxsus formada təqdim edə bilmişlər. Odur ki, dağ yəhudi qadınları “Güllü çiçi”, “Pirəbədil” “Ağgül”, “Heyratı”, “Qımıl”, “Alçagülü” “Quba” və başqa Azərbaycan çeşniləri əsasında zövqlü və gözoxşayan xalçalar toxumuşlar [8, s.68]. Bu xalçaların əsas alıcıları Azərbaycan miqyasında əsasən Bakı və ətraf şəhərlərdən olurdu. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalça ticarəti təkcə Azərbaycanın sərhədləri çərçivəsində məhduləşmirdi. Belə ki, nəfis tərtibatlı, incə və zərif toxunuşlu, göz oxşayan Azərbaycan xalçaları dağ yəhudi tacirlərinin həm də əsas qazanc mənbələrindən biri idi. Xalça ticarətində ad qazanmış dağ yəhudiləri Azərbaycan xalçaları ilə nəinki bütün Yaxın Şərq ölkələri, hətta İspaniya və Avropanın digər şəhərləri ilə ticarət edirdilər [13, s.12]. MATM Neqativ fondunda saxlanılan bir foto bu mənzərəni çox gözəl şəkildə ifadə edir:

Şəkil 2. Dağ yəhudiləri yerli xalçaları satarkən NF 2941

Tədqiqatçı Tyilo Xizgilov yəhudi xalçaları ilə bağlı yazısında “yəhudi dizaynı” haqqında məlumat verir [14, s.151]. Belə ki, müəllif “yəhudi dizaynı” ilə bağlı tədqiqatında iki kateqoriya qeyd etmişdir. Bunlardan biri “şaa’am dor” və ya “şaa’am ağacı” adlanaraq şam ağacı mənasını verir. “Ağac” türk mənşəli, “dor” isə fars mənşəli sözdür. İfadənin hərfi mənası küknar ağacı deməkdir. Bəzi hallarda isə yəhudi şamdanı olan menoranı (menorah) mənalandırır.

Şəkil 3. Üzərində menora və əjdaha təsvirləri olan Dağıstan dağ yəhudilərinə məxsus xalçalar (rəsmlər T.Xizgilovun Mountain Jews. Customs and Daily life in the Caucasus adlı kitabdakı məqaləsindən götürülmüşdür).

İkinci kateqoriya “əzdaha mar” – “əjdaha ilan” naxışı ilə bəzədilən xalçalardır [14, s.152]. Ümumiyyətlə, əjdaha və ilan fiqurlu-təsvirli xalçalar Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda ən qədim zamanlardan məşhurdur. Əjdaha motivi amulet xarakterini daşıyırdı və ailəni mənfi-pis qüvvələrdən qoruduğuna inandırıldı. Bu səbəbə görə də belə xalçalar satış üçün nəzərdə tutulmamış və məişət xarakteri daşmışdır. Ona görə də üzərində bəhs edilən naxışlar olan xalçaları tapmaq olduqca çətin idi. Dağ yəhudi qadınlarının hazırladıqları yüksək keyfiyyətli yun məhsullar nəinki Qubada, eləcə də Dağıstanda olduqca məşhur idi.

Azərbaycanda yaşayan etnik qruplardan talışlar arasında da xalçalılıq müəyyən mənada inkişaf etmişdi. Tədqiqatçı D.Kistenyev qeyd edirdi ki, əhali

yundan xalça, palaz, kilim, cecim, şal, çadır, məfrəş kimi əşyaların hazırlanmasında istifadə edirdi [12, s.399-400].

Qeyd olunan toxuculuq məmulatlarının əhalinin məişətində hərəsinin özünəməxsus yeri vardır. Xalça əhalinin məişətində həm divar bəzəyi, həm də döşəmə üçün toxunulurdu. Bununla belə etnoqrafik materiallar talışların ailə məişətində hansı xalça növlərinin geniş yer tutduğunu, hansı xalça çeşnilərinin toxunduğunu bizə deməyə əsas vermir. Ancaq talış qadınları Azərbaycanın digər bölgələrində toxunan xalça çeşniləri ilə tanış idilər. Digər etnik qruplar kimi talış qadınları da toxuduqları xalçalara özlərinə məxsus rənglər, naxışlar və çeşnilər əlavə etməklə paralel Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin ənənələrindən də istifadə etmişlər. Sənətkarlığın digər sahələri kimi xalçaçılıq sahəsində talışların adət-ənənələrinin də az rolu olmamışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi talışlar arasında da xalça hər bir ailənin məişətində mühüm rol oynamışdır. Əhalinin iqtisadi durumundan asılı olmayaraq hər bir ailənin məişət tələbatı onun evində bir neçə ədəd xalçanın olmasını zəruri edirdi. Gəlin köçən qızlara ən bahalı cehiz kimi göz nuru, əl əməyi olan gözəl xalçalar hədiyyə olunurdu. Xalça-palaz məmulatları hər bir ailədə mühüm rol oynayır. Buna görə də talış qadınları qızlarına uşaqılıq yaşlarından xalçaçılığın sirlərini öyrətməyi özlərinə borc bilmişlər. Buna görə də cənub bölgəsində xalçaçı qadınlar arasında 18-20 yaşlı qızlara da rast gəlmək mümkündür.

XIX əsr tədqiqatçıları hələ həmin dövrlərdə talışlar arasında xalçaçılığın bir sənət kimi əsasən Zuvand, Orand, Piran (Lerik rayonu) və Driq (Lerik rayonu) zonalarında geniş yayıldığını qeyd edirlər. Tədqiqatçı Q.Cavadov bu zonaların kəndlərində toxunan “Buta”, “Mayxanım”, “Sərəngülü”, “Qoç buyuzu”, “Qızılgül”, “Nəlbəki gülü” və b. xalçaların adlarını qeyd edir [6, s.423]. Adlarıçəkilən xalçalar Azərbaycanda çox məşhur idi. Belə gözəl toxunuşlu xalçaların alıcıları da təkcə Azərbaycan hüdudları ilə məhdudlaşmırdı. Hələ 1889-cu ildə Tiflisdə “Kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının Qafqaz sərgisində” Azərbaycanın bir çox bölgələri ilə yanaşı, Lənkəran bölgəsinin xalçaları da sərgilənmişdir.

Nəticə. Beləliklə, xalça və xalçaçılıq sənəti etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bir çox etnik qrup və azsaylı xalqların həyatında çox mühüm yer tutmuşdur. Məhz xalça sənəti bir çox xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmış, ortaq ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Xalçaçılıq sənəti və xalçalar müxtəlif xalqlar arasında daima etnik-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Odur ki, bu qədim sənət sahəsi ənənələrdən keçərək bugünə qədər gətirilmiş, öz varlığını qoruyub saxlayaraq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan xalçası. Bakı: 2012, 470 s.
3. Bakı, Şirvan, Quba xalçaları. Bakı, 2013, 178 s.
4. *Cavadov Q.* Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı: Elm, 2000, 440 s.
5. *Cavadov Q.* Talıqlar. Bakı: Elm, 2004, 616 s.
6. *Əliyev M.* Azərbaycan tatları. Bakı: MBM, 2006, 260 s.
7. İngilis səyyahı Şirvanda // Azərbaycan xalçaları, Bakı, 2011, № 1, s.118-121
8. *Muradov V.* Qırmızı qəsəbə: sinaqoqdan xalçayadək // Azərbaycan xalçaları, 2014, c.4, №13, s.28-81
9. *Nəsirova S.* Azərbaycan xalçalarında türk mifologiyasının izləri // AMEA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2014, №1, s.165-175
10. *Quliyev S.* Çiçi haqqında tarixi-etnoqrafik öçerklər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 668 s.
11. *Керимов Л.* Азербайджанский ковер: в 2-х т. Т. 2, Баку, 1983, 275 с.
12. *Кустенев Д.А.* Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде // Труды КОСХ, год 36, Тифлис, 1891, № 9-10, с.395-409
13. *Микдаш-Шамаилова Л.А.* История и культура горских евреев Кавказа. Институт стратегических исследований Кавказа. Иерусалим-Куба, 2009, 223 с.
14. *Mountain Jews.* Customs and Daily life in the Caucasus. The Israel Museum. Jerusalem: 2002, 160 p.

Redaksiyaya daxil olub 26.02.2021

UOT 32

S.T.Ələsgərova
Bakı Dövlət Universiteti
sara_aleskerova@mail.ru

ABŞ-da AZƏRBAYCAN LOBBİSİNİN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *Azərbaycan lobbisi, ABŞ xarici siyasəti, ABŞ konqresi, Azərbaycan diasporu, Azadlığı Müdafiə Aktı"-na 907-ci düzəliş*

Məqalədə ABŞ-da Azərbaycan diasporu və lobbiçilik fəaliyyətindən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə Amerikadakı Azərbaycan lobbi fəaliyyətinə əngəl törədən amillər və uğurlu lobbiçilik strategiyası üçün gələcək perspektivlər təhlil edilmişdir. Məqalədə Amerika xarici siyasət arenasında bu sahədə ən böyük itkilərimizdən biri olan “Azadlığı Müdafiə Aktı” və ona 907-ci əlavənin (Kerri düzəlişi) qəbul edilməsi ətrafında aparılan lobbi fəaliyyətlərinə də yer verilmişdir.

S.T.Алескерова

ЛОББИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В США

Ключевые слова: *Азербайджанское лобби, внешняя политика США, Конгресс США, Азербайджанская диаспора, 907-я поправка к Закону о защите свободы*

Азербайджанская диаспора и лоббистская деятельность в США обсуждается в этой статье. В то же время в статье были проанализированы факторы, препятствующие лоббистской деятельности Азербайджана в Соединенных Штатах и будущие перспективы для успешной лоббистской стратегии. Одна из наших самых больших потерь в этой области – «907-я поправка к Закону о защите свободы» (поправка Керри) и лоббистская деятельность вокруг его принятия также были исследованы в этой статье.

S.T.Aleskerova

THE LOBBYING ACTIVITIES OF THE AZERBAIJAN IN THE USA

Keywords: *Azerbaijani lobby, US foreign policy, US Congress, Azerbaijani diaspora, the 907th Amendment to Freedom Protection Act*

Azerbaijani diaspora and lobbying activities in the USA were discussed in this article. At the same time, the article analyzed the factors hindering Azerbaijan's lobbying activities in the United States and future perspectives for a successful lobbying strategy. One of our biggest losses in this area the 907th amendment to Freedom Protection Act (the Kerry Amendment) and lobbying activities around its adoption also were investigated in this article.

ABŞ-da Azərbaycan lobbi qrupları və diaspor fəaliyyətindən bəhs etməzdən öncə qısaca tez-tez bir-biri ilə eyniləşdirilən “diaspor” və “lobbi” terminlərinin fərfinə nəzər salaq. Diaspor fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar, fəaliyyətdə olduğu ölkədəki soydaşlarının da xidmətlərindən istifadə edərək soy-kökünün bağlı olduğu ölkəni təbliğ edər, tanıtıdır, müxtəlif tədbirlər təşkil edərək soydaşları bir yerə yığa, adət-ənənənin qorunmasına çalışa bilər ki, bura Novruz bayramı, Həmrəylik günü, Milli Nar festivalı və s. aiddir. Diaspor fəaliyyəti geniş anlayışdır; bura həmçinin doğma dilində məktəblərin təşkili, musiqimizin, incəsənətimizin, xalçaçılıq, dulusçuluğumuzun təbliği və s. daxildir. Lobbiçilik isə tam fərqli, sırf siyasi fəaliyyət növüdür. Lobbiçilik dövlət və qanunverici orqanların qəbul edəcəyi qərarlara öz xeyrinə təsir etməkdir. Lobbiçilik fəaliyyəti diaspor quruculuğundan sonrakı daha təkmilləşmiş mərhələdir. Odur ki, Azərbaycanın bütün diasporları lobbiçiliklə məşğul olmağa hələ hazır deyil [1, s.7-9].

Bu gün 50 milyon sayı olan dünya azərbaycanlılarının 10 milyonunun diaspor təşkil etməsinə baxmayaraq real olaraq bu diaspor fəaliyyətini bir addım önə aparıb “bizim güclü lobbimiz var” ifadəsini cəsarətlə deyə bilmirik. Bəli, biz deyə bilərik ki, güclü, vətəninə kökdən bağlı diasporumuz var. Lakin onu da etiraf etməliyik ki, onlar yaşadıkları dövlətlərin siyasətinə, yerli ictimai rəyə təsir etmək, aktiv lobbiçilik siyasəti yürütmək qüdrətində deyillər, passivdilər, dövlətin vacib siyasətində iştirak etmirlər.

Məlumdur ki, tarixi ərazilərində yaşayan, hər hansı mühacirət faktı baş vermədən, yalnız müəyyən ictimai-siyasi hadisələrin gedişində yaranan sərhəd dəyişmələri nəticəsində xarici ölkə vətəndaşlarına çevrilmiş həmvətənlərimiz – İranda, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarında yaşayan etnik azərbaycanlılar diaspor hesab olunmur. Dünyanın digər ərazilərinə - Amerika qitəsinə (1300000 nəfər), Avropa qitəsinə (1500000 nəfər), Afrika qitəsinə (1200000 nəfər), Asiya qitəsinə (3250000 nəfər), Türkiyəyə (3000000 nəfər), Avstraliya qitəsinə və Okeaniyaya (10000 nəfər) müxtəlif zamanlarda köç etmiş soydaşların sayı 10 milyondan artıqdır və bu rəqəm ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan diasporunun ümumi sayı kimi qəbul edilə bilər [7].

Çar Rusiyasının Qafqazda apardığı antimüsəlman və antitürk siyasəti, 1905-1906, 1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri qanlı qırğınlar, Qafqazda Çar Rusiyasının antimüsəlman, antitürk siyasəti insanları didərgin salmağa, regionda azərbaycanlı əhalinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəldilmişdir [8].

Ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən çoxsaylı cəmiyyət və birliklər iş birliyi naminə bir araya gələrək Azərbaycan federal birlikləri yaratmağa başladılar. Bunların sırasında Ümumrusiya Azərbaycan Konqresini, Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresini, Rusiya Azərbaycanlılarının Federal Milli-Mədəni

Muxtariyyətini, Almaniya-Azərbaycan cəmiyyətləri Federasiyasını, İsveç-Azərbaycan Federasiyasını, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan azərbaycanlılarının "Turan" Konqresini və Qırğızıstanda "Azəri" İctimai Birliyini nümunə göstərmək olar. Bu cəmiyyət və birliklər fəaliyyət göstərdikləri ölkələrlə Azərbaycan arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı, həmvətənlərimizin təşkilatlanması, onların tarixi Vətənləri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi sahəsində əhəmiyyətli işlər görə bilmişdilər [9].

Azərbaycan diasporunun bazasını XIX əsrdə başlayan, XX əsrdə daha da mütəşəkkilləşmiş mühacirət hərəkətləri təşkil edir. Azərbaycan mühacirətinin tarixi başlıca olaraq əsas üç böyük mərhələdən keçir:

1. XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələrində Azərbaycanın parçalanmasından XX əsrin əvvəllərinə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər;

2. XX əsrin əvvəllərindən AXC süqutundan həmin əsrin 70-ci illərinə Şimalda Sovet rejiminin zəifləməsinə, Cənubda şah rejiminin süqutuna qədər;

3. XX əsrin 80-ci illərindən sonrakı dövr [6, s.120].

4. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanlıların sırf ABŞ-a mühacirət etməsi prosesi də uzun tarixi yol keçmiş və bir neçə mərhələdən ibarətdir. Amerika qitəsində məskunlaşmış azərbaycanlıların əksəriyyətini İrandan miqrasiya etmiş soydaşlarımız təşkil edir. 1970-ci ildən etibarən Türkiyədə, 1991-ci ildən etibarən isə Azərbaycandan bir qisim soydaşlarımız bu qitəyə axın etməyə başlamışlar. Bu proseslər ABŞ-da Azərbaycan diasporunun tərkibinə və sosial-iqtisadi fəaliyyətinə öz təsirini göstərmişdir. ABŞ-a mühacirət edən azərbaycanlıların bu tarixi prosesi şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölünmüşdür:

- Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra XX əsrin 20-ci illərində azərbaycanlıların ABŞ-a mühacirəti (1918-1920-ci illər);

- II Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlıların ABŞ-a mühacirəti; Cənubi Azərbaycan azərbaycanlılarının ABŞ-a mühacirəti (50-90-cı illər);

- 50-90-cı illərdə SSRİ-nin dağılmasından sonra azərbaycanlıların ABŞ-a mühacirəti.

Birləşmiş Ştatlara azərbaycanlıların mühacirəti rəsmi olaraq əsasən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən qəbul olunur. Çünki, ABŞ-a mühacirət edən azərbaycanlılar məhz bu dövrdən etibarən qeydiyyatda düşməyə başlayırdılar [2,s.3-5].

Azərbaycanlıların ilk mühacirəti dərəbəy həyat tərzindən, uzun zaman davam edən müharibələrdən qurtararaq müasir dünyaya qovuşmaq, Şərq mədəniyyətini Qərbə daşımaq, Qərb mədəniyyətinə yiyələnmək istəyinin nəticəsi olub prinsip etibarilə yeni dünyagörüşlü ziyalıları əhatə edirdi. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə və

b. müxtəlif dövrlərdə Cənubi Qafqazın (Zaqafqaziyanın) inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə məskunlaşmış, geniş milli-mədəni, ideoloji mühit yaratmışdılar. “Şərqi-Rus” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı burada nəşr olunmuşdu. Sonrakı dövrlərdə AXC-nin süqutu və səngimək bilməyən sovet-kommunist repressiyaları 50 mindən artıq azərbaycanlı Türkiyəyə köçməyə məcbur etmişdir. Həmin dövrdə mühacirət edənlərin içində süqut etmiş Cümhuriyyətin rəhbərləri də vardı. Türkiyəyə köçmüş mühacirlərin çoxu oradan Fransa, Almaniya, ABŞ kimi Qərb ölkələrinə axın etmişlər [6, s.120-121]. M.Ə.Rəsulzadənin 1949-cü il fevralın 1-də Türkiyənin Ankara şəhərində “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”ni təsis etməsi Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması sahəsində atılmış böyük bir addım oldu. 1956-cı ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhlükəsizlik naziri işləmiş Nağı bəy Şeyxzamanlının oğlu Saleh bəy Şeyxzamanlı ABŞ-ın Nyu-Cersi ştatında “Amerikanın Azərbaycan cəmiyyəti”ni təsis etmişdir. Sonradan bu cəmiyyətə Saleh bəy Şeyxzamanlının nəvəsi Tomris Azəri rəhbərlik etməyə başlamışdır. 1988-ci ildə Moskva şəhərində yaradılan “Ocaq” Mədəniyyət Mərkəzi elə həmin il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının 80 illiyini qeyd etməklə ideoloji cəhətdən cəsarətli addım atmış oldu [6, s.122].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1991-ci il dekabrın 31-dən etibarən qeyd edilən Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü soydaşlarımız arasında birlik və həmrəyliyi reallığa çevirirdi. Artıq diaspor quruculuğu tarixində yeni bir mərhələ başlayırdı. Azərbaycan diaspor quruculuğu sahəsində yaranan cəmiyyətlərin işini əlaqələndirmək istiqamətində ilk cəhd 1997-ci ildə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində təsis olunan Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin (DAK) yaradılması olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının hələ müstəqil olmadığı, lakin sovet rejiminin süquta doğru getdiyi illərdə dövlət tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti (“Vətən” cəmiyyəti) dünya azərbaycanlılarının birliyi naminə xeyli işlər görsə də, bu yolda daha əsaslı addımlar Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra atılmışdır. Azərbaycan diaspor quruculuğu siyasətinin əsasında aşağıdakı prinsiplər dayanır:

- dünya azərbaycanlıları müstəqil Azərbaycan Respublikasına özlərinin ata yurdu, Ana Vətəni kimi yanaşmalı, onun inkişafı üçün əllərindən gələnləni köməkliyi əsirgəməməli;

- azərbaycanlılar yaşadıkları ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak etməli, tarixən mənsub olduqları milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaqla yanaşı, həmin ölkənin qayda-qanunları çərçivəsində öz istədikləri kimi yaşamağa çalışmalı;

- azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamaqlarından asılı olmayaraq azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməli, milli mütəşəkkil birlik göstərməli;

• azərbaycanlılar milli mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamalı, təbliğ etməli və eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərə də yiyələnmişdirlər

2001-ci il noyabr ayının 9-u və 10-da Bakıda ümummillil lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi bu yolda atılan addımlardan ən önəmlisi oldu. Qurultayda çıxışı zamanı ümummillil lider qeyd edirdi ki, bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların birliyi, həmrəyliyi həm müstəqil Azərbaycan dövləti, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2, s.4]. 5 iyul 2002-ci ildə Prezident H.Əliyevin fərmanı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. 27 dekabr 2002-ci ildə isə Milli Məclis "Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında" qanun qəbul etdi. Azərbaycan xalqının ümummillil lideri H.Əliyevin milli diasporun yaradılması uğrundakı ardıcıl, məqsədyönlü mübarizəsini bu gün Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev uğurla davam etdirir. Onun təşəbbüsü ilə 16 mart 2006-cı ildə Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı diaspor quruculuğu prosesində növbəti mərhələ oldu. Dünyanın böyük ölkələrində çoxsaylı məskunlaşmış azərbaycanlıların yaratdıqları cəmiyyətlərin hələ I qurultaya qədər bütöv təşkilatlar halında birləşməsi hərəkatı (məsələn, 1996-cı ildə Almaniya-Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyasının, 1999-cu ildə Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin, 5 mart 2001-ci ildə Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin yaradılması) get-gedə güclənir. Türkiyə Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyasının (2004) təsisi bu hərəkatın davamı idi.

2008-ci ildə 19 noyabr tarixli Prezident Sərəncamı ilə Xarici Ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Komitənin əsas məqsədi lobbil fəaliyyəti və diasporlarla iş üzrə vahid dövlət siyasətini formalaşdırmaqdır. Bu qurum Azərbaycan Diasporunun lobbil fəaliyyətinə keçməsi, müxtəlif ölkələrdə Azərbaycan Lobbisinin yaradılması üçün məqsədyönlü addımlar atır. Son illərdə xaricdə yaşayan həmvətənlərimiz milli-mədəni yöndə təşkilatlanmağa başlasalar da, təəssüf ki, xarici siyasətdəki fəaliyyətləri barədə eyni sözləri deyə bilmirik. Çünki bu sahədə lazimi tədbirlərin görülməməsinə görə zamanında bir çox itkilərimiz olub. "Azadlığı Müdafiə Aktı" və ona 907-ci əlavənin (Kerri düzəlişi) qəbul edilməsi ən böyük itkilərimizdən biri hesab olunur [3, s.248].

O zamanlar lobbilçilik qanunla tənzimlənmirdi və lobbilçilik termin kimi elmi və hüquqi sənədlərdə qeyd edilmirdi. 1991-ci ildən sonra qeyd etdiyimiz kimi, lobbil anlayışında dərin boşluq var idi və qeyri-peşəkarların lobbil yaratmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnirdi. Bu hadisələrin gedişində Azərbaycan ilə Birləşmiş Ştatlar arasında olan anlaşılmaz və ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edən erməni lobbisi 1992-ci ildə oktyabrın 24-də konqresin

102-ci sessiyasının qəbul etdiyi və keçmiş Sovetlər Birliyi Respublikalarından Azərbaycandan savayı digər 12 respublikasına (Ermənistan, Ukrayna və s.) demokratiyanın inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə 460 milyon dollar həcmində yardım nəzərdə tutan "Azadlığı Müdafiə Aktı" və ona 907-ci əlavənin (Kerri düzəlişi) qəbul edilməsi oldu. Ölkə prezidenti Corc Buş Senatın ona təqdim etdiyi "Freedom Support ACT-S2532; P.L. 102-SN23" sayılı qanun layihəsini Massaçüest ştatından seçilən Con Kerrinin təqdim etdiyi layihənin qəbul olunmasına Kapitolu zirvəsində 535 nümayəndədən Mak Konnel, Luçar xanım Ksembium, Skenford və bir neçə şəxs etiraz bildirsə də, onların sayının az olması və erməni lobbisinin gücü öz işini gördü. Əlbəttə ki, real Azərbaycan həqiqətləri barədə məlumatlandırılmayan Amerika ictimaiyyətini yanlış informasiya ilə təmin edən ermənilərin güclü fəaliyyəti dövründə pərakəndə halda fəaliyyət göstərən, tərkibi əsasən cənublu soydaşlarımızdan ibarət olan və ən başlıcası isə, Azərbaycan respublikası ilə sabit əlaqəyə malik olmayan və özü də mərkəzdən heç bir real dəstək almayan Azərbaycan diaspor təşkilatlarının lobbiləşdirmə kampaniyası barədə danışmağa dəyməz.

Təbii ki, o dövrdən bəri Azərbaycan lobbisi 907-ci düzəlişə əlavəni ləğv etdirmək, Amerikadan Azərbaycana gələn yardımı bərpa etmək üçün tədbirlər gördü. Lakin Amerikada onların söylərinə qarşı güclü müxalifət olan erməni lobbisi də boş dayanmırdı. Əslində 907-ci düzəlişə əlavə Amerika xalqının Azərbaycan haqqındakı hökmü deyildi. Bu, ABŞ-da parlamentar demokratiyasının çatışmayan cəhətlərini əks etdirən bir nümunədir. Zənnimcə, bu qanunvericilik aktı tarixdə Amerika demokratiyası üçün həmişəlik ləkə olaraq qalacaqdır [5, s.3-4].

Zbiqnev Bzejnskinin Bakıya səfərlərindən birində Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində yerli diplomatlarla görüşü keçirilmişdir. Müzakirə əsasən "907-ci düzəlişə əlavə" ətrafında gedirdi. Azərbaycanlı akademiklərin nə üçün ABŞ-ın Azərbaycan üzərinə sanksiyalar qoyduğunu başa düşməyə can atır, təkidlə ondan cavab istəyirdilər. Bzejnskinin cavabı isə çox sadə oldu: "Lobbi. Sistem açıq sistemdir. Siz də öz sözlünüzü deyə bilərsiniz. Başqa yolu yoxdur [3, s.120-123]. Ermənipərəst Konqres üzvləri dəridən-qabıqdan çıxmağa başlayırlar. Bunlar arasında kaliforniyalı Nənsi Pelozı, illinoyslu Con Porter, miçiganlı Co Nollenberq, virciniyalı Frənk Vulf daha fərqlənir. Onların çıxışları üzərində dayanmağa ehtiyac yoxdur. ABŞ konqresində daim Azərbaycanın maraqlarını dəstəkləyən R.Livinqston isə qeyd edirdi ki, bu məsələdə ABŞ Minsk Qrupunun həmsədri kimi həqiqətən neytral qalmalıdır. Maraqlı bir hadisə iclasın ikinci yarısında baş verir. Livinqston öz seçicilərini razı salmaq istəyən Konqres üzvlərinin mövqeyini qeyri-konstruktiv elan edir. Buna etiraz əlaməti olaraq indianalı demokrat Piter Viskloski erməni mənşəli seçicilərinin mövqeyini dəstəkləməkdən qürur duyduğunu bildirir və cavab verir: "Evə hər gün çörək aldığım adam ermənidir.

Süd aldığım qadın ermənidir. Hətta bərbərim belə ermənidir”. Livingston cavabı ona xas olmayan asta səslə verməyə başlayır: “Nə qədər də sadələşməyə mən. Məni ilk dəfə Konqresə seçəndə fikirləşirdim: qızıl kimi bir imkandır, Amerika dövlətinin maraqlarını dəstəkləməli olacağam. Sən demə, dəstəklədiyimiz tamam başqa bir şey imiş: öz qonşuluğumuzdakı çörək bişirənlər, süd satanlar, bərbərlər. Bütün bu illər boyu mən ABŞ-ın milli maraqları haqqında fikirləşmişəm. Mənim bəzi həmkarlarım isə özlərinin çörəkçi, südçü və bərbərləri haqqında düşünülmüş”. Bu istehzal fəaliyyətinin sonunda Livingstonun səsi ildırım kimi guruldaydı, amma dayanmırdı: “ABŞ-da azərbaycanlıların sayca ermənilərdən az olduğu faktına əsaslanıb qərar qəbul etmək olmaz”. Səsvermədən əvvəl çıxışında Livingston ermənipərəst qüvvələri “administrasiyanın mövqeyini dinləmək əvəzinə öz diplomatiyasını yeritmək cəhdi”ndə günahlandırdı.

1999-cu ildə respublikaçılar Konqresdə üstünlük əldə edir və Robert Livingstonu Nümayəndələr Palatasının spikeri seçməyə qərar verir. Təbii ki, bu Azərbaycan lobbisi üçün özünü daha çox tanımaq yolunda əsl fürsət olacaqdı. Lakin erməni lobbisi yenə dinc durmadı və tam belə bir zamanda Hastier jurnalının sahibi Larri Flint Bob Livingston haqqında həqiqətə uyğun olmayan məqalə dərc etdi. Məqalədə konqresmenin də nə vaxtsa eşq macərası olduğu kimi, şəxsi həyatına dair bir neçə iyrenc xəbər yazılmışdı. Cəmi 2-3 gün sonra Livingston söz-söhbətə son qoymaq üçün öz ailəsinə və mənsub olduğu partiya xələl gətirmək istəmədiyini elan edərək istefa verir. Və bununla da, Azərbaycan ABŞ Konqresində güclü müttəfiqini itirir.

Məhz burada itirdiklərimizdən bəhs edərkən, Azərbaycanın ABŞ-da ilk səfiri olmuş Hafiz Paşayevin öz xatirələrində ABŞ konqresində Azərbaycana verilən yardımın miqdarı barədə müzakirələr haqqındakı qeydlərindən sitat gətirmək istərdim. Səfirimiz Azərbaycana veriləcək yardımın miqdarının müəyyənlişməsi zamanı oynanılan siyasi oyunları təsvir edərək belə qeyd edir: “Buş Administrasiyası Qafqaza hərbi yardım paketini konqresə təklif edərkən Azərbaycana 8 milyon dollar, Ermənistanı isə 2 milyon dollar maliyyəyə yardım ayrılması nəzərdə tutulurdu. Bu qərardan xəbərdar olan erməni lobbisi qərar konqresdə müzakirəyə qoyulmadan var gücü ilə fəaliyyətə başlayır və Konqresdə Azərbaycanı bu imkandan məhrum edir. Nümayəndələr Palatası Buş Administrasiyasının təklifini dəyişir: paritetə üstünlük verilməsi bəhanəsilə hər ölkə üçün 5 milyon dollar hərbi yardım ayrılması barədə qərar qəbul edir. Senata ötürülən qanunvericilik layihəsi isə erməni lobbisinin təsirinə məruz qalaraq kökündən dəyişdirilir. Senat Ermənistanı 8 milyon dollar hərbi yardım ayrılmasına qərar verir. Azərbaycana hərbi yardım müəyyən etmək isə Administrasiyaya həvalə olunur. Beləliklə, 8-2 hesabla Azərbaycanın xeyrinə başlayan siyasi oyunda mütənasiblik qəsdən Azərbaycanın əleyhinə dəyişdirilir [3, s.135-136].

Yəqin ki, hamımızı bir sual maraqlandırır: “Bəs bütün bunlar baş verərkən Azərbaycan lobbisi hara baxırdı?” Cavab sadə və olduqca acınacaqlıdır. Təbii ki, bizim o dövrlərdə də kifayət qədər lobbilər şirkətlərimiz olub, lakin lobbilər strategiyamız olmayıb. Azərbaycanın maraqlarının Vaşinqtonda layiqincə təmsil olunması üçün tək lobbilər şirkətinə deyil, əslində uzun müddət üçün planlaşdırılmış davamlı və nizamlı lobbilər strategiyasına ehtiyacı var. Azərbaycanın ABŞ konqresindəki məğlubiyyətində günahı oyunçuların zəifliyinə bağlamaq yanlış olardı. Azərbaycan səfirliyinin Vaşinqtonda fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Bu oyunda zəif halqa məşqçidir. Məşqçi isə olmayan lobbidir. Güclü məşqçi isə nə çoxsaylı lobbilər şirkəti, nə də yüksək maliyyə imkanlarının olmasıdır. Mahir məşqçi davamlı və nizamlı lobbilər strategiyasının işlənilib hazırlanması və məhz bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün sanballı komandanın yaradılması deməkdir.

ABŞ Konqresində lobbilər olunan hər bir təklif yalnız bir prinsipə əsaslanmalıdır: bu təklif ona səs verəcək Konqres üzvünə nə vəd verir? Veriləcək vəd isə çox konkretdir: seçicilərin səsi və seçki kampaniyası üçün pul vəsaiti. Unutmayaq ki, Vaşinqton siyasətində şəxsi maraq ədalət və mənafeviyyatdan üstün tutulur. Çoxsaylı və təşkil olunmuş diasporu olmayan Azərbaycan Konqres üzvlərinə seçici səsi və ya kampaniya pulu təklif edə bilmir. Lakin Azərbaycan güclü, şirnikləndirici iqtisadi potensiala sahibdir. Bu gün ölkəmizdə iqtisadi maraqlar siyasi maraqları ardınca çəkib aparan katalizator rolunu oynaya biləcək gücdədir. Vaxtilə bütün bunları görə bilən güclü, qabaqgörən diplomat Heydər Əliyev ABŞ-da neft lobbisinin güc və imkanlarından tam istifadə edə bilmişdi. Neft lobbisinin bir neçə illik fəaliyyəti isə Azərbaycanın Vaşinqtonla bağlı lobbilər strategiyasının hansı prinsipə əsaslanma biləcəyini müəyyən etmişdi: biznes diasporu. Etnik diasporun olmadığı bir şəraitdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Amerika şirkətləri biznes diasporu rolunu oynamağa qabildir. Yaxın 10-15 il ərzində qurulan lobbilər strategiyası məhz bu prinsipə əsaslanmalıdır: lobbilər arxasında biznes dayanmalıdır.

Bizim nə qədər qədim dövlətçilik ənənələrimiz olsa da, bu sahə bizim üçün yeni bir sahədir, hələ bu istiqamətdə təcrübəsiz sayılırıq və daha çox mütəxəssisə ehtiyacımız var. Ən böyük problemimiz isə xaricdəki müxtəlif Azərbaycan icmaları arasında əlaqənin zəif olmasıdır. Onu da qeyd edək ki, həmin icmalar və cəmiyyətlər ictimai təşkilatlardır. Onlar Azərbaycan dövləti tərəfindən yaradılmır, idarə olunmur, sadəcə dövlət onların fəaliyyətinə istiqamət verir, yardım göstərir. Lakin bir faktı da ki, fəaliyyəti zəif olan icmaların gücləndirilməsi üçün Azərbaycan dövləti və aidiyyətli qurumlar ən azından lazımı işləri görməyə çalışsalar da, əfsuslar olsun ki, bu gün Azərbaycan lobbisi beynəlxalq arenada “öz sözünü demək”, dünya dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara “öz səsini çatdırmaq” gücünə ümumiyyətlə

sahib deyil. Fikrimcə, Azərbaycan lobbiçilik sahəsində təsirli olmaq üçün ilk növbədə xarici ölkələrdəki Azərbaycan cəmiyyətləri arasındakı dağınıqlığı aradan qaldırmalı, onlar arasında koordinasiya yaratmalı, daha sonra bu sahəyə daha çox maliyyə vəsaiti ayıraraq daha çox savadlı kadrları cəlb etməlidir.

Məlumdur ki, ermənilər əsrlər boyu diaspor fəaliyyəti ilə məşğul olublar. Ermənilər vətənsiz bir toplum olduğundan dünyanın hər yerinə yayılıblar. Ona görə onların öz mövcudluqlarının qorunub saxlanması üçün yeganə yol diaspor olub. Təbii ki, bu baxımdan onlar bizdən qat-qat daha fəal və daha təcrübədirlər. Amma buna baxmayaraq bu gün Avropada, Amerikada, Rusiyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporu erməniləri elə bir küncə sıxışdırıb ki, ermənilər artıq azərbaycanlılar haqqında mənfi bir fikir söyləməyə qorxurlar. Çünki dərhal layiqli və lazımi cavablarını alırlar. Bu da onunla bağlıdır ki, diaspor məsələsi ilə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində məşğul olurlar və bu məsələlər ciddi şəkildə nəzarət altında saxlanılır.

Bəs ümumiyyətlə bu gün ABŞ-da Azərbaycan lobbisi varmı? ABŞ milli konqresinə təsir göstərmə gücündədir? Ümumiyyətlə ABŞ-da yaşayan azərbaycanlılar da olduqca dağınıq olub təşkilati struktura malik deyillər. Azərbaycan dövləti ABŞ-da Ukrayna və Yəhudi lobbisindən gücündən istifadə edərək möhkəmlənməyə çalışır. Lobbi fəaliyyətində türk lobbisi ilə olduqca sıx əməkdaşlıq etsək də, hamımıza məlumdur ki, qardaş ölkə Türkiyənin də lobbiçilik fəaliyyəti bir o qədər də qənaətbəxş deyil [4, s.218-222]. Amerikadakı Azərbaycan lobbisi yəhudi lobbisi ilə sıx əlaqələrə malikdir. ABŞ-da yaşayan etnik azərbaycanlıların da sayı az deyildir, təəssüf ki, onların bir-birilə sıx əlaqələri olmadığına görə güclü diaspor təşkil etmirlər. Onların bir qismini Cənubi (İran) Azərbaycandan olan mühacirlər təşkil edir ki, bunların da çoxu özlərini fars hesab edirlər. ABŞ-da fəaliyyət göstərən çoxsaylı erməni təşkilatlarının müqabilində cəmi iki azərbaycanpərəst təşkilat – “Amerikan-Azərbaycan Şurası” və “Amerikan-Azərbaycan Cəmiyyəti” mövcuddur.

Azərbaycan uğur qazanmaq üçün lobbiçilik strategiyasında iki meyarı əsas tutmalıdı: nüfuz və status. Azərbaycan adına lobbiçilik fəaliyyəti yürüdəcək şirkətin nüfuzu olduqca mühüm amildir. Vaşinqton saysız-hesabsız lobbiçilər məskəni olsa da, bu lobbistlərin yalnız kiçik bir qrupu effektiv fəaliyyət göstərərək sistemə təsiretmə gücünə sahibdi. Nüfuz vacibdir, çünki yalnız siyasi çəkiyə malik olan lobbist kritik bir anda telefon dəstəyini qaldıraraq spikerlə, komissiyaların rəhbərliyi ilə və ya kabinet üzvü ilə birbaşa əlaqə saxlaya bilər. Lakin eyni zamanda “Pulumuzu vermişik, demək işimizi görəcəklər” mentaliteti ilə lobbi strategiyası quraraq hər şeyi amerikan şirkətlərdən gözləmək də ağılsızlıq olar.

Fikrimcə, təhsilindən, təcrübəsindən və ya titulundan asılı olmayaraq heç bir amerikalı lobbist Azərbaycana vətənpərvərlik hissi ilə yanan azərbaycanlı gənc qədər can yandıra bilməz. Deməli, özümüz də içimizdə

amerikan təcrübəsindən bəhrələnərək bu sahədə savadlı, peşəkar kadrlar yetişdirməliyik. Son nəticədə isə yenə də təşkilatçı və cavabdehlik rolu səfirlərin üzərinə düşür. Onlar bu prosesin başında duraraq effektiv lobbi mexanizminin yaradılmasına başçılıq etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayeva N.* Xocalı soyqırımını törədənlər cəzalanmalıdır / “Palitra” qəz., 2018, 27 fevral, №38, s.12
2. *Allahverdiyev B.* Uzun bir tarixi yol keçmiş Azərbaycan diasporu. Azərbaycan diasporunun yayılma arealı günü-gündən daha da genişlənir // *Azad Azərbaycan*, 2018, 16 yanvar, №7, s.5
3. *Paşayev H.* Bir səfirin manifesti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 248 s.
4. *Tayyar Arı.* Amerikada Siyasal Yapı Lobilər və Dış politika. Ocak, 2000, 310 s.
5. *Orucov Ş.* Türk milliyətçiliyinin tənənəsi // “Millət” qəz., 1994, 1 sentyabr, s.3
6. *Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A.* Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 216 s.
7. http://azerbaijans.com/content_1713_az.html 30 iyul
8. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/dekabr/340029.htm 30 iyul
9. http://azerbaijan.az/portal/Society/Diaspora/diaspora_a.html 30 iyul

Redaksiyaya daxil olub 13.08.2020

UOT 32

S.Ə.Əyubova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lalyv@inbox.ru

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Acar sözlər: dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik, insana hörmət, humanizm, demokratik hüquqi cəmiyyət

Məqalədə müasir dövrdə dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində milli-mənəvi dəyərlərin rolundan bəhs olunur. Bundan başqa qeyd olunur ki, cəmiyyətdə mənəvi inkişaf problemi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ideya-siyasi və nəzəri fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur.

Mənəvi tərbiyə, mənəvi tərəqqi problemlərinə həsr edilmiş kütləvi tədbirlərin təşkili də bu aspektdə öndə getməlidir. Mənəvi dəyərlər, mənəvi tərəqqi, mənəvi tərbiyənin əsas istiqamətləri daimi xarakter daşıyır. Müasir gənclər təkcə intellekti ilə deyil, mənəvi potensialı ilə də zəngin olmalıdır. Millət, dövlət və cəmiyyət mənəvi dəyərlər konsepsiyasında əsas rol oynamalıdır. Cəmiyyətin mənəvi inkişaf göstəriciləri demokratik hüquqi dövlətin yaradılmasını şərtləndirir.

С.А.Эюбова

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УКРЕПЛЕНИИ НАШЕЙ СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Ключевые слова: государственность, национально-нравственные ценности, патриотизм, уважение к человеку, гуманизм, демократическое правовое общество

В статье повествуется о роли национально-нравственных ценностей в укреплении нашей современной государственности. Кроме того, отмечается, что проблема нравственного развития общества занимала важное место в идейно-политической и теоретической деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева.

Организация массовых мероприятий должна рассматриваться в аспекте нравственного воспитания и нравственного прогресса. Основные направления нравственных ценностей, нравственного прогресса и воспитания должны иметь постоянный характер. Современная молодежь должна быть не только интеллектуально развита, но и иметь нравственный потенциал. Нация, государство и общество должны играть главную роль в концепции нравственных ценностей. Показатели нравственного развития общества формируют условия для создания демократического правового государства.

S.A.Eyubova

THE ROLE OF NATIONAL MORAL VALUES IN THE STRENGTHENING OF OUR MODERN STATEHOOD

Keywords: *statehood, national moral values, patriotism, respect to humans, humanism, democratic rights-based society*

The article discusses the role of national moral values in the strengthening of our modern statehood. It is also emphasized that the problem of moral development of the society had an important place in the ideological, political and theoretical activities of national leader Heydar Aliyev.

The organization of mass events should be viewed through the lens of moral learning and moral progress. The main directions of moral values, moral progress and learning should have a permanent character. Modern youth should not only be intellectually developed, but also have moral potential/. The nation, the state and the society should play the main role in the concept of moral values. Indicators of the moral development of a society form the conditions for the creation of a democratic rights-based state.

Bu gün cəmiyyət hər an inkişaf edir və müasirləşir. Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı hər zaman milli dəyərlərinə sadıq qalaraq bu dəyərləri əsrlərlə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. Milli dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki milli dəyərlərin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır.

Milli-mənəvi dəyər nədir? “Mənəvi dəyər” insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan başlamışdır.

Maddi milli dəyərlər insanların həyat səviyyəsinin yüksəlişinə xidmət edib, mənəvi dəyərlər isə millətin mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına xidmət edib. Milli dəyərlər deyəndə nə başa düşülməlidir? Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, folklorumuz: hansı ki, bura bizim yaddaşımız – fərd yaddaşı, etnos yaddaşı, millət, xalq yaddaşı daxildir. Bir sözlə, milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sisteminə aiddir.

Bu gün bütün millətlərin mənəvi milli dəyərlərinin əsasında insansevərlik və humanizm duyğuları dayanmalıdır. Yalnız insansevərlik duyğularına köklənmiş ölkələr ümumdünya birliyinə, insanlığın, sözün əsl mənasında, baharı olacaq [1, s.8]

Tarixdən məlumdur ki, öz soykökünə, tarixinə, milli dəyərlərinə, inanclarına dönük çıxan millətlər və dövlətlər müəyyən zaman kəsiyində “əriyib” yox olmuş və tarix səhnəsindən birdəfəlik silinmişlər. Hər hansı bir xalqı, dövləti

məhv etmək üçün onu milli dəyərlərindən ayırmaq kifayətdir [2].

Milli dəyərlərimiz deyəndə hesab edirəm ki, gözlərimizin önünə dilimiz dinimiz, tar, kaman, qaval gəlir, qulağımızda muğam sədaları səslənir.

Muğamımız YUNESKO-nun dünya irsinin ilk siyahısına daxil edilmişdir. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun, onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədəki misilsiz əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Milli dəyərləri qorumaqla biz həm də tariximizi qorumuş oluruq. Tarix göstərir ki, hər hansı milləti kölə vəziyyətinə salmaq üçün ona keçmişini, milli ənənələrini unutturmaq və yaxud da kökündən uzaqlaşdırıb yaxın çağlara gətirmək yetərlidi [3, s.2].

Cəmiyyətdə mənəvi inkişaf problemi Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideya-siyasi və nəzəri fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, müxtəlif cəmiyyətdə praktiki fəaliyyətdə olsa da, onun mənəvi irsində elə mənəvi dəyərlər, mənəvi prinsiplər var ki, onlar bütün iqtisadi-siyasi sistemlərdə öz aktuallığını saxlamışdır. İstər kapitalizm, istər sosializmdə yüksək ehtiyac və maraq doğuran, hamı üçün faydalı olan milli-mənəvi dəyərlər əsrlərin süzgecindən süzülüb gələn nadir incəsənət nümunələri və inciləri, nəsillərdən gələn adət-ənənələr, insana hörmət və qayğı, humanizm, ədalət prinsiplərini özündə ehtiva edir.

Keçmişin real və obyektiv dəyərləndirilməsi ilə tariximizin səhifələrində adət-ənənələrin qorunub saxlanılmasında onların, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsinə çevrilməsinə daim diqqət yetirilməlidir. Müasir dünyanın qloballaşma proseslərini nəzərə alaraq, bəşəri dəyərləri milli dəyərlərlə inteqrasiya edərək milli özünüdərkə də vətəndaş şəxsiyyəti ilə çulğalaşdırmalıyıq. Vətənpərvərlik, insana hörmət, humanizm kimi prinsiplərə söykənən milli hiss, sivil dünya insanının yetişdirilməsi üçün ideya-siyasi, nəzəri və praktik yönümlü ideologiyanın hazırlanması təkcə humanitar təhsilin deyil, eyni zamanda KİV, medianın, bütövlükdə idarəetmənin üzərinə düşən vəzifələrdən biri olmalıdır.

Mənəvi tərbiyə, mənəvi tərəqqi problemlərinə həsr edilmiş kütləvi tədbirlərin təşkili də bu aspektdə öndə getməlidir. Mənəvi dəyərlər, mənəvi tərəqqi, mənəvi tərbiyənin əsas istiqamətləri daimi xarakter daşıyır. Müasir gənclər təkcə intellekti ilə deyil, mənəvi potensialı ilə də zəngin olmalıdır. Millət, dövlət və cəmiyyət mənəvi dəyərlər konsepsiyasında əsas rol oynamalıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev yazırdı: “Azərbaycanda söz azadlığı, fikir azadlığı, siyasi plüralizm geniş yer almalıdır, hər bir vətəndaş özünü azad və sərbəst hiss etməlidir. Siyasi plüralizm yolu, söz azadlığı Azərbaycan dövlətinin demokratik prinsiplərinin və demokratik hüquqi cəmiyyət yaradılmasının əsas şərtlərindən biridir. Biz bu prinsiplərin hamısının həyata keçirilməsini təmin edəcəyik [4, s.9].

Cəmiyyətin mənəvi inkişafının göstəricisi olan fikir, söz azadlığı, demokratik prinsiplər, siyasi plüralizm mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da demokratik hüquqi cəmiyyət yaradılmasını şərtləndirir. Cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi tərbiyəsi

yeniləşən həyatın başlıca şərtlərindən biridir. Buna görə də gənclər elm, mədəniyyət, incəsənət, cəmiyyət və millətin sosial, praktik və mənəvi-əxlaqi fəaliyyəti həyat və həyat şəraitinin əxlaqi və mənəvi cəhətdən yeniləşdirilməsi prosesinə cəlb olunmalıdır.

Regionun güc və nüfuz mərkəzinə çevrilməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasəti öz reallığını tapmışdır. “Dövlət xalq üçündür” ideyası Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Konstitusiyanın sosial mahiyyətindən irəli gəlir. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, “Mən Azərbaycan xalqının yüksək mənəviyyatını xalqımızın böyük sərvəti hesab edirəm” [5, s.3].

Prioritet istiqamətlərdən olan sosial rifah, ədalət, sosial müdafiə xətti onun yaratdığı dövlətin daxili siyasəti olmuşdur. Heç təsadüfi deyildir ki, bizim dövlət büdcəmizdə sosial xərclərin payının 30%-dən yuxarı olması artıq ənənə halını almışdır. Mühüm şərtlərdən biri kimi möhkəm iqtisadi təməl və normativ hüquqi bazanın olması sosial siyasətin əhatəli və təminatlılığına zəmin yaradır. Buna görə də sosial siyasətin ölkənin iqtisadi imkanlarına və potensialına uyğun liberal iqtisadi zəmin kontekstindən idarə edilməsi labüddür.

Yeni sosial infrastrukturların yaradılması və bundan başqa müasir texnologiyalar, o cümlədən İKT bacarıqlarının təhsilə tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə dair bir sıra iqtisadi-sosial yönümlü silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Gənclərin cəmiyyətdə ictimai-siyasi fəallığının artırılmasına, təhsildə idarəetmənin müasir standartların və struktur mexanizminin tətbiqi, pedaqoji proseslərin idarə edilməsində, sosial konstruktivizmin pedaqoji modellərinin yaradılması və istifadəsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi konservatizmdən uzaqlaşma meyillərinin əsasını qoydu.

Milli-mənəvi dəyərlərin insan amilində, onun yüksək intellektli şəxsiyyətyönümlü formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan tədbirlər içərisində din siyasətinin də öz yeri var.

Dinə baxışlarını “Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir” sözləri ilə ifadə edən Ulu öndər Heydər Əliyev İslamı milli-mənəvi kimliyimizin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edərək ilahi-əxlaqi dəyərlər sistemi kimi gənclərimizin formalaşdırılmasına xüsusi önəm verirdi. Müxtəlif kosmopolit dəyərləri, o cümlədən kütləvi kulturoloji baxışları millətlərə ideoloji təsir variantları ilə yeritməsinin qarşısını almışdır. Yüzlərcə ibadətqah inşa və yaxud da bərpa edilmiş, sovet rejimi tərəfindən dağıdılan Bibiheybət məscidi və ziyarətqahı dövlət hesabına yenidən inşa edilmişdir.

Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı hər zaman milli dəyərlərinə sadıq qalaraq bu dəyərləri əsrlərlə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. Milli dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki milli dəyərlərimizin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi

rolu vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hər zaman vurğulayır ki, bizim üstünlüyümüz ondan ibarətdir ki, gənc və güclü dövlətimiz möhkəm təməl üzərində qurulub. Çoxəsrlik tarix, mədəniyyət üzərində qurulub. Milli-mənəvi dəyərlər bizim üçün ən vacib məsələdir. Biz təbii ki, ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük. Ancaq bizim üçün başlıca dəyərlər öz milli Azərbaycan dəyərlərimizdir.

Mənəvi köklərə simlənən mənbələrin, yəni mənəvi mədəniyyətimizin, Azərbaycan xalqının tarixi, mədəni, mənəvi və əxlaqi dəyərlərindən, çoxəsrlik bədii mədəniyyətindən, bütövlükdə millətin tarixi yaddaşından, ədəbiyyat və incəsənətdən, şifahi xalq ədəbiyyatından, fəlsəfə və ictimai fikirdən istinadlar gətirərək millətin əxlaqi və mənəvi prinsiplərinə önəm verilməlidir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, mənəvi inkişaf problemlərində mənəvi yüksəliş həm xalqın milli-mənəvi dəyərləri, həm də ümumbəşəri dəyərlər zəmini üzərində qurulmalıdır.

Ümumilikdə, xalqın milli düşüncə sisteminin bədii-poetik modeli olan Azərbaycan folklorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi addımlar da ulu öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərə həssas münasibətindən irəli gəlməklə ictimai şüurun oyanmasına xidmət etmişdir [6, s.106-114].

Cəmiyyətdə inkişafa kömək edən davranış qaydalarına və insanı formalaşdıran mənəvi dəyərlərin yaradıcısı olan xalq milli-mənəvi dəyərləri yaradır. Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutaraq dünya xalqları arasında milli mənəvi dəyərləri ilə tanınır. Əsrlər boyu maddi və mənəvi xəzinəsini qoruyub saxlaya bilən Azərbaycan xalqı qədim köklərə malik olmuşdur. Türk-islam dəyərləri, hərbi-feodal şərəf kodeksini özündə əks etdirən orta əsrlərin ən böyük salnamələri olan “Dədə Qorqud” (XI əsr) və “Koroğlu” (XVI əsr) dastanlarında milli-mənəvi dəyərlər geniş təbliğ olunur.

Qədim dövrlərdə “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları, xalqımıza mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız Nizami, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi və digərləri tariximizi mənəvi dəyərləri əks etdirərək, nəsillərdən-nəsillərə ötürərək ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, xalqın toy, yas, mərasimləri, Novruz şənlikləri, islam mənəvi dəyər kodeksini özündə ehtiva edən ədalət və düzlük, insanpərvərlik və humanizm kimi ali bəşəri hissləri tərbiyə edərək yaşatmışdır.

Bu zəngin irs əsrlərdən yeni yüzilliyə qədər gəlib çatmışdır. Müasir insanın sivil dünya adamı kimi formalaşmasında da bu irs xalqın fəxr mənbəyinə çevrilmişdir. Bu, özünü milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması prosesində göstərir. Rəngarəng mədəni irsin qorunmasında dövlət qayğısı ilə əhatə olunaraq azad və suveren dövlət qurub mədəni-iqtisadi islahatlar aparmaqla öz tarixi milli keçmişimizi bərpa edirik

Dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də milli-mənəvi dəyərlərin

qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər keçirilir.

Mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi müstəqil respublikanın mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu mənada Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq xalqın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilə, dinə, milli-mənəvi dəyərlərə istinad edərək həyata keçirir [7, s35-48].

“2006-2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində dövlət inkişaf konsepsiyası”nın müddəalarında belə bir elmi yanaşma yer alır ki, digər ictimai-siyasi konsepsiyalarla yanaşı, mədəniyyət konsepsiyası da cəmiyyətdə mühüm dərkətmə və dünyagörüşü funksiyasını yerinə yetirməli, baş verən mədəni proseslərin mənasını, məzmununu, istiqamətini müəyyənləşdirməli, kulturologiyanın gələcək inkişaf yolları, vasitələri və məqsədlərini əsaslandırmaqlı, gələcəyə doğru gedən insanların ali humanist sərvətlərini qorumaqlı, müasir inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyət praktikasının neqativ tərəflərini, mədəniyyət haqqında qeyri-bəşəri “ifrat müasir” konsepsiyalarının əsassızlığını sübut etməlidir. Mədəniyyət konsepsiyası mədəniyyətin bir ictimai hadisə kimi mahiyyətini açmalı, onun müasir cəmiyyətdə müxtəlif əlaqələrini, yerini və rolunu aydınlaşdırmaqlı, mədəni həyatın yaradıcılıq, mədəni irsə münasibət, mədəni sərvətlərin yayılması, istifadə olunması və qorunması kimi mühüm tərəflərini hərtərəfli öyrənməlidir.

Qloballaşma və mədəni inteqrasiya məsələlərinin həllinə yeni münasibət, qlobal, regional və lokal problemlər müasir dünya siyasətində müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikasının bu prosesdə iştirakını zəruri edən demokratiyanın siyasi sistem kimi formalaşdırılması tələbidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız milli bəşəri dəyərlərin sintezi və dünya təcrübəsi yönündə həyata keçirilən islahatlar sayəsində dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatdırmaq mümkündür. Sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsinə, kompleks əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir ki, bütün bunlara da yalnız mükəmməl mədəniyyət siyasəti sayəsində nail olmaq mümkündür.

Milli-mənəvi meyarların müəyyənləşməsində nələrə qorumaq lazım olduğunu təyin etmək vacibdir. Bu gün bizim vətəndaş borcumuz milli-mənəvi dəyərlərə, doğma torpağa, doğma ana dilinə, mədəniyyətinə böyük və zəngin tariximizə, millətə sadıq olmaqdan və onu təbliğ etməkdən ibarətdir [8, s.35].

Erməni vandalları Qarabağda vəhşilik, təxribat törədərək milli abidələri, məscidləri darmadağın etmişlər. Lakin onlar heç vaxt bizim birlik, mənəvi dəyərləri sındıra bilməzlər və 44 günlük müharibə bunu bir daha sübut etdi.

Xalqın tarixinin öyrənilməsi və Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında gənc nəslin fəallığının artırılması və onların sosial şəbəkələrdən səmərəli istifadə edərək müasir informasiya-kommunikasiya

texnologiyalarının təşviqi ilə milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Vətənpərvərlik dəyərləri ölçüyəgəlməz ən ümdə meyar və xəzinədir. Bu milli tərbiyə hissi öncə ailədən gəlir, ibtidai məktəbdə inkişaf edir, cəmiyyətdə formalaşır. Daha dəqiq desək, ailə, cəmiyyət və dövlət atributlarını tamamlayır və mənəvi dəyərlərin simvoluna çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qurbanov P.* Dəyərlər / “Xalq” qəz., Bakı, 2009, 15 mart
2. *Rzayev M.* Milli dəyərlərimizin hamisi / “Şərq qapısı” qəz., Bakı, 2021, 13 aprel
3. *Elmanoğlu S.* Milli-mənəvi dəyərlərin etibarlı hamisi: Heydər Əliyev Fondu çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini dünya miqyasında layiqincə tanıdır // Azərbaycan, 2009, 19 avqust, № 182, s.2
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. II kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, 604 s.
5. Heydər Əliyev: mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Bakı: Müəllim, 2011, 635 s.
6. *Hüseynova İ.* Cəmiyyəti milli ideya ətrafında birləşdirən lider // Dirçəliş – XXI əsr, 2009, №139-140, s.106-114
7. *Abbasov N.* Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009, 444 s.
8. *Tahirov K.* Milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. Bakı, 2011, 85 s.

Redaksiyaya daxil olub 21.01.2021

UOT 94 (479.24)

Ə.R.Fərhadov

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ali_farhadov@yahoo.com*

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ XRİSTİAN MISSIONERLİYİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Qacar, Azərbaycan, islam, xristian, missioner

XIX əsrin əvvəllərində Qacar dövləti ilə müharibələrdə Azərbaycanın şimalını işğal edən çar Rusiyası güney bölgəsini də təsiri altına almağa çalışır, bu məqsədlə xristian icmalarından – ermənilərdən, aysorlardan istifadəyə cəhd göstərirdi. İngiltərə və başqa Qərb ölkələri də öz imperialist maraqları naminə Azərbaycan xristianlarından Qacar dövlətinə qarşı mübarizədə faydalanmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə öz dövlətlərinin maraqlarına xidmət edən xarici missionerlərin Qacar dövlətindəki aktiv fəaliyyətini dəstəkləyirdilər. Həmçinin Azərbaycan xristianlarını müsəlmanlara qarşı təşkilatlandırmaq, məktəblər və mətbuat vasitəsilə onları gücləndirmək, silahlandırmaq, Qacar dövlətini parçalamaq, müsəlmanları assimilyasiyaya cəhd etməyə çalışırdılar. Qacar dövləti xadimləri də bəzən laqeydlik, bilgisizlik və ya məcburiyyət qarşısında bu missioner fəaliyyətlərinin güclənməsinin qarşısını ala bilmədi. Nəticədə qanlı müharibələr, müsəlmanlara qarşı soyqırımlar baş vermişdir.

A.Р.Фархадов

ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

Ключевые слова: Гаджар, Азербайджан, ислам, христианин, миссионер

Царская Россия, оккупировавшая север Азербайджана в войнах с государством Гаджар в начале XIX века, также пыталась влиять на южный регион, пытаясь использовать для этой цели христианские общины армян и ассирийцев. Англия и другие западные страны также хотели использовать азербайджанских христиан в борьбе против государства Гаджар в своих империалистических интересах. С этой целью они поддерживали активную работу иностранных миссионеров в штате Гаджар, служа интересам своей страны. Они также пытались настроить азербайджанских христиан против мусульман, укрепить и вооружить их через школы и прессу, разделить государство Гаджар и попытаться ассимилировать мусульман. Государственные деятели Гаджара иногда были не в состоянии предотвратить активизацию этой миссионерской деятельности перед лицом безразличия, невежества, или принуждения, что приводило к кровавым войнам и геноциду против мусульман.

A.R.Farhadov

FROM THE HISTORY OF CHRISTIAN MISSIONERS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY

Keywords: *Gajar, Azerbaijan, islam, christian, missionary*

Tsarist Russia, which occupied the north of Azerbaijan in the wars with the Gajar state in the early 19th century, also tried to influence the southern region, trying to use Christian communities – Armenians and Assyrians – for this purpose. England and so on. Western countries also wanted to use Azerbaijani Christians in the struggle against the Gajar state for their imperialist interests. To this end, they supported the active work of foreign missionaries in the Gajar state, serving the interests of their country. They also tried to organize Azerbaijani Christians against Muslims, to strengthen and arm them through schools and the press, to divide the Ghajar state, and to try to assimilate Muslims. Gajar statesmens, too, could not prevent the intensification of these missionary activities in the face of indifference, ignorance or coercion. As a result, bloody wars and genocides against Muslims took place.

1. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Qacar hökmdarı Fətəli şahın dövründə xarici xristian missionerləri Qacar dövlətinin tərkibindəki Azərbaycana gələrək məktəblər və nəşr vasitəsilə fəaliyyətə başladılar. Almaniyadan olan yəhudi mənşəli xristian missioneri Y.Volf şahzadə, vəliəhd Abbas Mirzə ilə yaxın tanış idi və onun yardımı ilə Qacar dövlətində məktəblər açmış, yəhudilər və ermənilər arasında xristianlığın təbliği ilə məşğul olmuşdu [25]. Missionerlər müsəlmanları xristianlaşdırmağa və yerli xristianları öz məzhəblərinə çəkməyə çalışırdılar. 1799-cu ildə İngiltərədə yaradılmış Britaniya Kilsə Missionerliyi Cəmiyyətinin üzvü H.Martin 1811-ci ildə Təbrizdə olmuş və özünün farscaya tərcümə etdiyi “İncil”i Fətəli şahı təqdim etmələri üçün İngiltərə səfirliyinə təqdim etmişdi. Tərcümə ilə tanış olan şah onun asan və axıcı dilini bəyənmiş, insanların əqli inkişafı və aydınlanması üçün faydalı olduğunu demişdi [3, s.12-13]. Lakin ingilis missionerlərinin bölgədə aktiv fəaliyyəti Rus-İran müharibələri səbəbilə bu dövrdə baş tutmadı və ancaq XIX əsrin ikinci yarısından sonra mümkün oldu. Xarici missioner qruplarından biri də 1815-ci ildə təsis edilmiş “Alman xristianlıq cəmiyyəti” idi. Keşiş Karl Fridrix Şpitter tərəfindən İsveçrənin Bazəl şəhərindəki Müqəddəs Martin kilsəsində bu cəmiyyət əsasında yaradılmış “Yevangelist Missioner İnstitutu”nun məzunları xristianlığı təbliği öz qarşılıqlarına məqsəd qoymuşdular [23, s.19]. Onlar protestant olub “Böyük Britaniya Missioner Cəmiyyəti”nin qaydalarını özlərinə rəhbər tuturdular [8, s.223]. 1830-cu ildə Təbrizdə onlar tərəfindən ilk məktəb açılsa da, şagird çatışmazlığı səbəbilə cəmi üç il sonra bağlandı [6, s.2]. Bazəl missionerləri

“İncil”i də aysor dilinə çevirmiş və bölgədə yayırdılar. Onlar təzyiqlər səbəbilə 1836-cı ildə Təbrizdəki mərkəzlərini bağlayıb bölgədən ayrılmağa məcbur qaldılar [17, s. 96-154].

Bir missioner cəmiyyəti olan Xarici Missiyalar üzrə Amerika Komissarları Şurası (American Board of Commissioners for Foreign Missions – ABCFM) 1833-cü ildən etibarən İranda protestantlığı yaymaq üçün Urmiyada, Təbrizdə və s. yerlərdə fəaliyyətə başladı. ABŞ-ın Boston şəhərindəki Prisviterian kilsəsinin nümayəndələri olan Justin Perkins və Albert L.Holladay adlı iki missionerin başçılıq etdiyi cəmiyyətdə bir həkim, bir müəllim, dörd qadın missioner köməkçisi və bir yerli köməkçi çalışırdı [2, s.11]. Cəmiyyət 1836-cı ildə oğlan və qızların təhsil alması üçün Urmiyada iki missioner məktəbi açdı [26, s.14]. 1839-cu ildə yenə orada ikinci məktəbi də açıb Qərb dillərini və dünyəvi elmləri tədris etməyə başladılar [7, s.123]. Bu pulsuz məktəblərdə 93 şagird təhsil alırdı ki, onun da səkkizi qız idi [2, s.12].

Fransa hökumətinin dəstəyilə [15] fransız şərqşünası və katolik missioneri professor Ejen Borenin rəhbərliyində 1839-cu ildə Təbrizdə ilk fransız məktəbi də açılmış və burada ilk dəfə olaraq ermənilərlə yerli müsəlmanlar birlikdə təhsil almışdı. Vəliəhd Nəsrəddin Mirzə də bu məktəbdə təhsil almışdı [14, s.44]. Vatikanın dəstəklədiyi [2, s.6] fransız lazarist missionerləri ilk dəfə E.Borenin dəvətilə 1840-cı ildə Qacar dövlətinə gəlmiş, Məhəmməd şah Qacardan və Urmiya valisi Qasım Mirzədən xoş münasibət görmüşdülər. Məhəmməd şah vicdan azadlığı haqqında qanun da vermiş, xristianların dini azadlıqlarını tanımışdı [16, s.349]. Lazaristlərin ilk açdığı məktəb 1840-cı ildə Səlmasda açdıqları oğlan məktəbi idi. Onlar əsasən aysorlar arasında fəaliyyət göstərsələr də, sonralar ermənilər arasında da katolikliyi təbliğ etdilər [15]. Lazaristlərə fransız “Vincentian bacıları” cəmiyyətinin missionerləri də yardım edirdi [17, s.96-150]. Təbrizdə beş məktəb açan E.Boreyə ən böyük müqaviməti katolikləşdirmək istədiyi Qriqoryan erməni icması [16, s.361] və ABŞ protestant missionerləri etdi. Lakin E.Bore şah hökuməti tərəfindən müdafiə olundu. Ona “İranın günəşi və aslanı” medalı verildi [16, s.349]. E.Borenin özünün dərs dediyi məktəb Qacarların üçüncü hökmdarı Məhəmməd şah tərəfindən də müsbət qarşılanmışdı. 1848-ci ildə Məhəmməd şahın hakimiyyətinin sonunda lazaristlərin Azərbaycanın güneyində dörd yüz şagird olmaqla oğlanlar üçün iyirmi altı məktəbi və qızlar üçün altı məktəbi var idi [9]. Lazarist missionerləri Urmiyada yetimxana və xəstəxana da açmışdılar. Lakin onların aysorlar arasındakı katolikliyi təbliğatı narazılıqla qarşılanırdı. Pul qarşılığında katolikliyi təklif edən lazaristlər hətta təhdid edərək yerli xristianları assimilyasiya etməyə çalışır, aysor əlyazmalarını məhv edirdilər [17, s.97]. Qeyd edək ki, lazaristləri Qacar dövlətində fəaliyyətə dəvət edən “Kollec de Frans”ın erməni dili müəllimi E.Bore “Mémoire sur les Aghovans, ou Albanais

d'Arménie” (“Ağvanlılar və ya Ərminiyyə albanları haqqında xatirələr”. Paris, 1870), “Correspondance et memoires d'un voyageur en Orient” (“Şərqdəki bir səyahətçinin yazışmaları və xatirələri”, 1840) və s. əsərlərin də müəllifidir [27]. Fransız missionerlərin açdığı məktəb haqqında Azərbaycan tarixçisi Mirzə Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə də məlumat verir və qeyd edir ki, onların əsas məqsədi fransız dilini və xristianlığın katoliklik məzhəbini yaymaq idi [11, s.284]. Lakin onlar aysorlar arasında katolikliyi qismən yaya bilsələr də, protestant missionerlərin müqavimətilə bu proses yarımçıq qaldı [2, s.5-6].

Missionerlərin və ermənilərin anti-islam fəaliyyəti xristianlara qarşı bəzi hücumlara da səbəb olurdu. Məsələn, 1848-ci ildə Təbrizdə erməni məhəlləsinə hücum olmuş, sədrəzəm Mirzə Tağı xanın səyi nəticəsində hücum dayandırılmışdı. Ermənilərə olan hücumların dayandırılmasında görkəmli maarifçi xadim Etimadüssəltənə də böyük rol oynamışdı [18, s.521-522].

Qacarlar tərəfindən Avropaya göndərilən tələbələrin, xristian missionerləri tərəfindən İranda açılan məktəblərin, nəşrlərin, Qərb ölkələri ilə olan qarşılıqlı iqtisadi-ticari əlaqələrin təsiri bölgədə xristian nüfuzunun inkişafında özünü göstərirdi.

2. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Azərbaycanın güneyindəki ilk fəaliyyətlərinə 1833-cü ildən Urmiyada başlayan amerikalı missionerlər 1873-cü ildən Təbrizdə, 1881-ci ildən Həmədanda aktiv fəaliyyət göstərirdilər [2, s.13]. Onlar Urmiyada aysorların kütləvi protestantlaşmasına nail olmuş, Nəsturi Protestant Kilsəsini qurmuş [17, s.172], 1881-ci ildən aysor dilində “Zariri-debəhra” (“İşıqlıq şüası”) qəzetini nəşr etmişdilər [12, s.1-2; 13, s.94-95]. Nəsturiliyin banisi Suriya əsilli Konstantinopol patriarxı Nestor idi. O, Məryəmi tanrı anası yox, adi bir insan olan İsanın anası saydığı üçün və tanrı təbiətinin İsayə sonradan daxil olduğunu iddia etdiyinə görə Roma Papası tərəfindən afaroz edilmişdi [8, s.85-86]. Təzyiqlərə məruz qalan nəsturiliyin əsas dini mərkəzlərindən birinin rəhbərliyi XVII əsrdən etibarən cənub-şərqi Anadoluda, Hakkari ətrafındakı Koçanis (Konak) kəndində məskunlaşmış Mar Şəmun ailəsinə məxsus idi [21, s.19-30]. Şərqi Anadolu, Şimali İraq və Urmiya arasındakı dağlıq bölgələrdə yaşayan nəsturilər [4, s.214] Mar Şəmun ailəsindən olan patriarxları özlərinə dini rəhbər sayırdılar.

Azərbaycanda xristianlara qarşı hücumlar əsasən kürdlər tərəfindən olurdu və bu da amerikalı missionerlərini ABŞ-dan siyasi yardım istəməyə məcbur edirdi. Bölgədə fəaliyyət göstərən amerikalı prisviterian (protestant) missionerləri ABŞ konqresindən kürdlərə qarşı yardım istəmişdilər [2, s.13]. 1883-cü ildən ABŞ-ın Türkiyə səfiri olan S.G.Benjamin Qacar dövlətində də ilk səfir kimi fəaliyyətə başlamış, ABŞ missionerlərinin mənafeyini burada

qorumağa çalışmışdır. Məhz onun sayəsində amerikan missionerləri ABŞ-ın siyasi mənafeyinə xidmət etmişdirlər [2, s.13]. Lakin ABŞ missionerlərinə qarşı ən böyük problem Rusiya və İngiltərə tərəfindən olurdu. “Rusiyanın Vaşinqtona göndərdiyi raportlarda ABŞ-ın Qacar dövləti ərazisinə girməsini istəmədiyi, amerikan missionerlərinin buradakı fəaliyyətinə müxalif olduqları və əngəlləyəcəyi yer alır. İngilislər də eyni siyasəti icra edirdilər” [15, s.224-225] deyən ABŞ səfiri S.G.Benjamin vəziyyətdən şikayət edirdi. İngilis diplomatı Lord Kerzon da öz xatirələrində amerikalı missionerlərin İngiltərə Kilsə Missionerliyi Cəmiyyətinin missionerləri ilə daim toqquşduğunu və amerikalıların müsəlmanlara xristianlığı təbliğləri səbəbilə bunu qadağan edən Qacar hökuməti ilə problemlər yaşadığını yazırdı [5, s.546]. Britaniyanın Təbrizdəki səfiri Keyt Abbot 1860-cı illərdə və ingilis vitse-konsulu Vane Klayton isə 1880-ci illərdə aysorlara ingilis dövlətinin himayəsini vəd etmiş, onları xristianlığı daim təbliğ etməyə çağırmışdı [24, s.139]. Digər bir vitse-konsul Q.Eliott isə rus pravoslav missionerlərinin Qacar dövlətindəki fəaliyyətini Britaniyanın siyasi mənafeyi üçün təhlükəli hesab edir və onlar qarşısında öz müvəffəqiyyətsizliklərini etiraf edirdi [24, s.142-150].

İlk dəfə 1840-cı ildə Qacar dövləti ərazisində olan fransız lazarist missionerləri 1856-cı ildə təkrar buraya gəlmişdi. 1863-cü ildə onlar Təbrizdə qız və oğlan məktəbləri açdılar. 1871-ci ildə fransızların Urmiyada 26 oğlan, 10 qız məktəbi var idi [6, s.2]. 1896-cı ildə fransız katolik missionerləri Urmiyada “Qaltşrara” qəzetini nəşr etdirdilər [20, s.412]. Onların Urmiyada və Səlmasda mərkəzləri və qadın monastrı da var idi [5, s.542]. İngilislər də fransız missionerlərinin timsalında Rusiyaya qarşı müttəfiq görürdülər [24, s.150]. Lazarist missionerləri içində aysor din xadimi olan Abdulahad Davud xüsusi rol oynadı və aysorları katolikləşdirməyə can atdı. Urmiyada öz xüsusi məktəbində dərs deyən və Səlmas katolik icmasının rəhbəri olan A.Davud sonralar xristianlıqdan imtina edib islamı seçdi. Onun “İncil və xaç” əsəri xristianlıqdan islama keçməsinin səbəblərindən bəhs edir [10, s.177-178].

Rus pravoslav missionerlərinə qarşı Urmiyada mübarizə aparan İngiltərə hökuməti 1881-ci ildə burada A.Maklin [24, s.141] və V.H.Braunun rəhbərliyində “Arcbishop of Canterbury’s Assyrian Mission” adlı missioner cəmiyyət yaratsa da, Rusiyanın bölgədəki nüfuzu qarşısında bir il sonra geri çəkilməmiş, öz fəaliyyətlərini Anadoluda davam etdirmişdilər [2, s.12-16]. Rəqibləri tərəfindən “şeytani usta” adlandırılan missioner V.H.Braunun bölgədəki məqsədi yerli aysorları və erməniləri Britaniyaya tabe edərək Qacarlara qarşı üsyan hərəkəti başlatmaq idi [2, s.20]. İngilis diplomatı Lord Kerzonun xatirələrində də amerikan və ingilis missionerlərinin aysor və ermənilər vasitəsilə Qacar dövlətində söz sahibi olmağa çalışmaları qeyd olunurdu [5, s.22]. İngilis missionerləri, xüsusilə V.H.Braun aysorları kürd hücumlarına qarşı təşkilatlandırmış, maliyyə yardımı etmiş [5, s.544], aysor

dini icmasının rəhbərlərindən olan Mar Şəmun Bünyaminlə görüşmüş, Urmiyada ruhani seminariya açmaq, xristianları kürd hücumlarından qorumaq, rusiyalı pravoslav missionerlərinə qarşı mübarizə məsələlərini müzakirə etmişdilər. İngilis Missionerlər Cəmiyyəti 1886-cı ildə Urmiyada oğlanlar üçün, 1889-1900-cu illərdə qızlar üçün məktəb və mətbəə açmışdılar [24, s.140-142]. Aysorlar üçün açılmış ilahiyyat məktəbinə isə hətta Şərqi Anadolu aysorları da təhsil almağa gəlirdilər. Məktəbdə dünyəvi elmlər, ingilis dili də öyrədilirdi [17, s.148-149]. Digər xarici ölkə nümayəndələrindən fərqli olaraq ingilis missionerləri zərdüştilər üçün də məktəblər açmışdılar [19, s.35]. Lakin rus pravoslav missionerlərinin təzyiqi ilə ingilis missionerlərinin bölgədəki fəaliyyəti qısa sürdü [24, s.140-142]. Aysor din xadimləri də ingilis missionerlərinin onlara hörmət etməməsi səbəbilə narazı idilər [17, s.153].

Rusların Urmiya bölgəsində nəsturi məzhəbindən olan aysorlarla tanışması 1820-ci illərdəki Rusiya-Qacar müharibəsi nəticəsində Urmiyanın işğalı ilə başlamışdı. Aysorlar Rusiyanın təmsalında onları müsəlman əsarətindən xilas edən qüdrətli xristian dövlətini görürdülər [24, s.138]. 1861-ci ildə Təbrizdəki Rusiya konsulluğu aysorların Rusiyaya meyli və bundan istifadə edilməsi gərəkdii haqqında çar hökumətinə məlumat vermişdi [26, s.15]. Azərbaycanda, əsasən Səlməs, Urmiya və Sulduzda yaşayan aysorların sayı sülh və müharibə şəraitinə görə tez-tez dəyişib 5 min ailədən və ya 40 min nəfərdən çox idilər. Onlar əsasən qonşu kürdlərin hücumlarına məruz qalırdılar [5, s.546]. 1861-1865-ci illərdə Rusiya Müqəddəs Sinodunun tapşırığı ilə İrəvan aysorları arasında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan arximandrid (baş monax) Sofoni Sokolski bu dövrdə iki dəfə Qacar dövlətinə və Türkiyəyə də səfər etmiş, aysorlar arasında pravoslavlığı təbliğ etmişdi [22, s.22]. Artıq 1880-ci illərdə Urmiya aysorları arasında pravoslavlıq yayılmışdı [2, s.8]. 1890-cı illərdə urmiyalı aysor yepiskop Mar-İohan aysorların pravoslavlığa kütləvi qəbulu xahişilə Rusiya Müqəddəs Sinoduna müraciət etdi. Müqəddəs Sinodun tapşırığı ilə 1895-1897-ci illərdə protoirey (baş keşş) Viktor Sinodski Urmiya aysorları arasında pravoslavlığın yayılması ilə məşğul oldu. Yepiskop Mar-İohannın aysor icmasının pravoslavlığa qəbul edilməsi xahişi Rusiya Müqəddəs Sinodu tərəfindən qəbul edildi. Peterburqa dəvət edilən yepiskop Mar-İohann və bir qrup aysor din xadimi 25 mart 1898-ci ildə Aleksandr Nevski baş kilsəsində pravoslavlığa qəbul edildi [22, s.22-23]. 1898-ci ildə Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasının məzunu, arximandrid Feofilakt pravoslav missioner cəmiyyətinin rəhbəri kimi Urmiyada fəaliyyətə başladı [22, s.24]. 1898-ci ildə rus pravoslav missionerləri Urmiyada məktəb açdılar [26, s.15]. Missioner məktəblərində yerli dillər və dini, dünyəvi fənlər tədris edilirdi və missionerlər gəldikləri ölkənin dini-siyasi ideologiyasını bu məktəblər vasitəsilə yaymağa çalışmışdılar [26, s.16]. 1900-cü ildə Rusiya hökuməti Müzəffərəddin şahdan Urmiyada pravoslav kilsə tikintisi üçün icazə aldı və aysorların köhnə Mat-

Mariam kilsəsinin yanında Müqəddəs Nikolay kilsəsi fəaliyyətə başladı [22, s.25]. Aysorlar daha sonra Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin bölgədəki aktiv dayağına çevrildilər və XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə I Dünya müharibəsi dövründə Qacar dövlətinin parçalanması, bölgədə xristian dövlətinin qurulması üçün müsəlmanlara qarşı aktiv terror əməliyyatlarında iştirak etdilər. Müsəlmanlara qarşı soyqırımların qarşısının alınmasında isə Osmanlı Türkiyəsi əsas rol oynadı. Bolşeviklərin də Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi Çar Rusiyasının Qacarlara parçalama və işğal prosesini dayandırdı [26, s.17].

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, Rusiya və Qərb dövlətlərinin xristian missionerləri vasitəsilə Qacar dövlətində aysorların və ermənilərin təmsalında xristian üsürləri gücləndirmək, beləliklə, Qacar dövlətini parçalamaq, burada özlərinə tabe xristian dövləti qurmaq, müsəlmanları assimilyasiya etmək cəhdləri baş tutmadı. Bunda Rusiya və Qərb dövlətləri və missionerləri arasındakı rəqabət, daha sonralar Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin Qacarlara üzərindəki bütün keçmiş imtiyazlardan imtina etməsi və Qacarlara torpaq bütünlüyünü tanımaları da böyük rol oynadı. Hər nə qədər erməni-aysor silahlı dəstələri müsəlmanlara qarşı soyqırımlar törətsə də, Osmanlı türklərinin Azərbaycan xalqına yardımını sayəsində bu faciələrə son qoyuldu. Xarici missionerlərin müsəlmanların əleyhinə olan fəaliyyəti isə öz məqsədinə nail olmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Arif (Şıxəliyev) E.* İngiltərənin geosiyasi maraqlarında “erməni məsələsi”nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 144 s.
2. *Aydın M.* Misyonerlik Kışkacında Nesturilər: Katolik, Ortodoks və Protestan Misyonerlərin Nesturilər Arasındakı Faaliyyətləri və Bunun Siyasi Sonuçları // *Erdem*, № 2 (60), 2011, s.1-30
3. *Bennett C.* The Legacy of Henry Martyn // https://www.researchgate.net/publication/278966768_The_Legacy_of_Henry_Martyn
4. *Bünyadov Z.* Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
5. *Curzon G.N.* Persia and the Persian question. London, 1892, v.1, 731 p.
6. *Domazeti R.* İranda təhsil: Batı təhsil mirasından devrimçi təhsilə // *İNSAMER*, № 76, Ağustos, 2008, s.1-9
7. *Doulatabai F.* Ahter gazetesi çərçevesində İran-Türkiyə fikri və edebi əlaqələri. İzmir: TC. Ege Üniversitesi, 2005, 231 s.
8. *Əlizadə A.* Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 2007, 172 s.

9. *Hadidi D.* French schools in Persia // <http://www.iranicaonline.org/articles/france-xv>
10. *Harman Ö.F.* Abdulhad Davud // TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, s.177-178
11. *Həsənzadə T.* Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Tural, 2001, 224 s.
12. *Hüseynzadə Ə.* İranda misyonerlər // “Həyat” qəz., 1905, 1 iyul, s.1-2
13. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, 2008, 496 s.
14. *Kabiri S.* İran modernləşməsi bağlamında sosiolojinin doğuşu və kurumlaşması. İstanbul: İstanbul Universiteti, 2019, 307 s.
15. *Karadeniz Y.* 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi // Route Educational and Social Science Journal, v. 4(2), March 2017, s. 222-236
16. *Poole S.* “Eugene Boré ve Katolik Vincentian Cemaati'nin Yakınoğu'da Kurduğu Misyoner Merkezleri”. Terc. A.Aksu // FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2016, №7, s.337-366.
17. *Satılmış S.I.* Dünya Savaşı Öncəsində Nesturilər və Onlara Yönelik Misyonerlik Faaliyyətləri. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, 2006, 187 s.
18. *Şahzadə Nadir Mirzə Qacar.* Təbriz darüssəltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. Bakı: Elm, 2019, 566 s.
19. *Şəfiyeva Ə.H.* İranın modernləşməsində S.H.Tağızadənin rolu: tarix üzrə fəls. dok. ... dis. // Bakı, 2013, 196 s.
20. *Tərbiyət M.* Danişməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.
21. *Turgut R.* Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915) // Uluslararası Tarihə Hakkari Sempozyumunun materyalleri, 14-16 kasım 2014, Hakkari, s.19-34
22. Архиепископ Курганский и Шадринский Костантин. История православной миссии в Иране. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. Вып. 2(4), 2012, с.12-39
23. *Вердиева X.* Немцы в Северном Азербайджане. Баку: Элм, 2009, 208 с.
24. *Герд Л.А.* Англиканская и русская православная миссии к несторианам Персии и Турции в конце XIX в. // Христианское Чтение, 2015, № 2, с.137-157
25. İran // <https://www.pravenc.ru/text/673877.html>
26. *Шамси М.* Развитие просвещения в Иране (1851-1917): Автореф. дис. ... докт. истор. наук. Баку, 1981, 45 с.
27. Эжен Боре // http://ru.hayazg.info/%D0%AD%D0%B6%D0%B5%D0%BD_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5

Redaksiyaya daxil olub 15.02.2021

UOT 94 (479.24)

Ş.V.Hüseyn

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

shakirhuseyin@gmail.com

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİ İLHAQ ETMƏK SƏYLƏRİ VƏ BUNLARI GÜCLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: Naxçıvan diyarı, Türkiyə qoşunları, Sovet Rusiyası, erməni işğalı, daşnak, bolşevik

Azərbaycanın əzəli torpağı olan Naxçıvan diyarı müxtəlif zamanlarda ermənilər tərəfindən işğal edilməyə çalışılmışdır. Bildiyimiz kimi, ermənilər bu regionun tarixi sakinləri olmamış, Rus-Qacar və Rus-Osmanlı müharibəsi nəticəsində İrandan və Osmanlı imperiyasında kütləvi şəkildə Naxçıvan və digər Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüşdülər. Yerli əhalinin münbit torpaqları ilə təmin olunmalarına baxmayaraq zaman keçdikcə “Böyük Ermənistan” xəyallarını gerçəkləşdirmək üçün Azərbaycan torpaqlarına iddia irəli sürmüş, bunun üçün böyük dövlətlərin, o cümlədən əvvəl Çar Rusiyanın, sonra isə Sovet Rusiyasının dəstəyini almışdır.

Azərbaycan Çar Rusiyasının işğalından azad olub özünün müstəqil cümhuriyyətini elan etdikdən sonra ölkəmizin hər tərəfində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu hadisə böyük sevinc hissi ilə qarşılanmış, əhali bununla da erməni fitnələrinə son veriləcəyinə inanmışdır. Amma təəssüflər olsun ki, AXC-nin hökumətləri Naxçıvanla bağlı ciddi tədbirlər görməkdə yubanmış, bundan isə ermənilər məharətlə istifadə etmişdilər. Bolşevik işğalı nəticəsində AXC-nin süquta uğramasına və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına baxmayaraq Naxçıvanda bu proses bir qədər gec baş vermişdir. Azərbaycan SSR rəhbərlərinin qətiyyətsizliyindən və Sovet Rusiyasının ikili mövqeyindən istifadə edən daşnaklar Naxçıvana ərazi iddialarını davam etdirmiş və əhalini kütləvi şəkildə terrora məruz qoymaqdan çəkinməmişdilər.

Naxçıvan məsələsinə öz milli məsələsi kimi baxan Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi və Sovet Rusiyası ilə aparılan danışıqlar nəticəsində bağlanmış Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri nəticəsində Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində, Azərbaycanın onu heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi kimi saxlanılmışdır.

Ш.В.Хусейн

УСИЛИЯ АРМЕНИИ ПО АННЕКСИИ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ФАКТОРЫ ИХ УСИЛЕНИЯ

Ключевые слова: Нахчыванский край, турецкие войска, Советская Россия, армянская оккупация, дашнак, большевик

В разное время была попытка оккупирования армянами Нахчыванского края, древней земли Азербайджана. Как известно, армяне не были

историческими жителями этого региона, в результате русско-гаджарской и русско-османской войн армяне были массово переселены из Ирана и Османской империи в Нахчыван и другие азербайджанские территории. Несмотря на то, что местное население было обеспечено плодородными землями, со временем оно заявило права на земли Азербайджана, чтобы реализовать мечту о «Великой Армении», за что получило поддержку крупных держав, включая царскую Россию, а затем советскую. Россия.

После того, как Азербайджан был освобожден от оккупации царской России и провозглашен независимой республикой, народ Нахчывана, как и во всех частях страны, с большой радостью встретил это событие и верил, что армянские происки прекратятся. Но, к сожалению, правительства Партии Народного Фронта не спешили принимать серьезные меры в связи с Нахчываном, и армяне умело этим воспользовались. Несмотря на распад Народного фронта в результате большевистской оккупации и установления Советской власти в Азербайджане, этот процесс в Нахчыване произошел с некоторым опозданием. Воспользовавшись нерешительностью руководства Азербайджанской ССР и двоякой позицией Советской России, дашнаки продолжали свои территориальные претензии на Нахчыван и, не колеблясь, терроризировали население в массовом порядке.

В результате решительной позиции Турции по вопросу Нахчывана как национального вопроса и Гюмрийского, Московского и Карсского соглашений, заключенных с Советской Россией, Нахчыван был сохранен в качестве автономной территории в составе Азербайджана при условии, что Азербайджан не пошел на уступки какому-либо третьему государству.

Sh.V.Huseyn

ARMENIA'S EFFORTS TO ANNEX THE NAKHCHIVAN REGION OF AZERBAIJAN AND THE FACTORS STRENGTHENING THEM

Keywords: *the land of Nakhchivan, Turkish troops, Soviet Russia, armenian occupation, dashnak, bolshevik*

The land of Nakhchivan, the ancient land of Azerbaijan, was tried to be occupied by Armenians at different times. As we know, as a result of the Russo-Gajar and Russo-Ottoman wars, which were not historical inhabitants of this region, Armenians were massively relocated from Iran and the Ottoman Empire to Nakhchivan and other Azerbaijani territories. Despite the fact that the local population was provided with fertile lands, over time it claimed the lands of Azerbaijan in order to realize the dream of a "Greater Armenia", for which it received the support of major powers, including Tsarist Russia and then Soviet Russia.

After Azerbaijan was liberated from the occupation of Tsarist Russia and declared its independent republic, the people of Nakhchivan, as well as in all parts of the country, welcomed this event with great joy and believed that the Armenian intrigues would end. But, unfortunately, the governments of the Popular Front Party were slow to take serious measures in connection with Nakhchivan, and the Armenians

skillfully used this. Despite the collapse of the Popular Front as a result of the Bolshevik occupation and the establishment of Soviet power in Azerbaijan, this process took place in Nakhchivan a little late. Taking advantage of the indecision of the leaders of the Azerbaijani SSR and the dual position of Soviet Russia, the Dashnaks continued their territorial claims to Nakhchivan and did not hesitate to terrorize the population en masse.

As a result of Turkey's resolute stance on the Nakhchivan issue as a national issue and the Gyumri, Moscow and Kars agreements concluded with Soviet Russia, Nakhchivan was retained as an autonomous territory within Azerbaijan, provided that Azerbaijan did not make concessions to any third state.

Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın münbit torpaqlarına köçürülən ermənilər zaman keçdikcə özlərini bu ərazilərin əsl sahibi kimi aparmağa başlamışlar. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan qəzası hesabına özlərinə dövlət yaradan ermənilər bununla kifayətlənməyərək digər ərazilərimizə qarşı iddialar irəli sürdülər. Bu iddiaları həyata keçirmək üçün öz havadarlarından yardım alır, istəklərinə çatmaq üçün yerli əhaliyə qarşı kütləvi terrordan istifadə edirdilər. Bu dövrdə ermənilərin ərazi iddialarına və terror siyasətinə məruz qalan ərazilərimizdən biri də Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi idi.

Erməni vəhşilikləri barədə o zaman erməni mətbuatı yazırdı: “Andranikin quldur dəstəsi çoxlu türk kəndlərini dağıtdı. Təkcə Yayıcı kəndində (Culfa rayonu) 2500 nəfər öldürüldü və Araz çayında boğduruldu”. Daha bir yazıda oxuyuruq: 20-25 iyun 1918-ci ildə ermənilər Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırdılar. Ordubadda 2 min azərbaycanlı öldürüldü” [9, s.309].

“Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz” mövqeyindən yanaşan erməni daşnakları bu qədim Azərbaycan ərazisinə sahib olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. ABŞ, İngiltərə və Rusiya da Naxçıvanı Ermənistana vermək istəsələr də, yerli əhəlinin inadlı müqaviməti buna imkan vermədi. Burada tarixən azərbaycanlılar yaşamış, ermənilər bu əraziyə XIX əsrin 20-ci illərində köçürülmüşlər.

Məlumdur ki, Naxçıvan qədim Azərbaycan ərazisidir və burada tarixən azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Naxçıvan qəzasında 62,5 faiz azərbaycanlı, 36,7 faiz erməni, Şərur-Dərələyəzdə 72,3 faiz azərbaycanlı, 27,1 faiz ermənilər təşkil edir [3, s.300]. Əslində əhəlinin belə nisbəti Rusiya Qafqaza nüfuz etdikdən və qonşu dövlətlərdən erməniləri İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürdükdən sonra yaranmışdı. Naxçıvan vilayətində 17138 nəfər müsəlman, 2690 nəfər erməni yaşayırdı. Bu qəzaların əhəlisi 1918-ci ildə təşkil etdikləri müsəlman Milli Şurası vasitəsi ilə kəndbəkənd Azərbaycan Respublikasının idarəçiliyinə keçmək barədə qərar qəbul edib Azərbaycan hökumətinə göndərmişdilər. Hətta Ordubadda 5 erməni kəndi də Azərbaycan

Respublikasının tərkibində olmaq barədə akt tərtib etmişdi [3, s.301]. Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarının ələ keçirilməsi daşnakların «böyük Ermənistan» yaratmaq planında xüsusi yer tuturdu. Ona görə ki, bu bölgə iri dəmiryol qovşağı idi və əlverişli mövqeyə malik idi. Buradan bir xətt İranın Maku xanlığına, oradan da Türkiyəyə, başqa bir xətt Tehrana gedirdi. Bütün bunlar daşnakları özünə cəlb edir, onların dincliyinə haram qatırdı. Ermənistan Respublikası Naxçıvanı özününkü sayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edilən zaman İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan dərhal Azərbaycanla birləşməyi qərara aldı. Lakin o zamankı şəraitdə bu birləşmə mümkün olmadı [2, s.55-56].

Çar Rusiyasının işğalından azad olub öz müstəqil cümhuriyyətimizi qurmamız, sözsüz ki, Naxçıvan əhalisi tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdır. Əhali erməni silahlı qüvvələrinə qarşı daha cəsarətli mübarizə aparmış və AXC-nin silahlı qüvvələrinin ən qısa zamanda gələcəyinə ümidli olmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvan məsələsini tam həll edə bilməmişdi və lazımi addımları atmaqda gecikmişdir.

Yaranmış ağır vəziyyətdə Naxçıvan Milli Komitəsi türklərlə əlaqəni daha da genişləndirməyi lazım bildi. Onu da qeyd edək ki, həmin vaxtda türklər Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu öz əllərinə keçirərək Naxçıvana doğru irəliləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk diviziyası Şərur qəzasına daxil olduqdan sonra hücumu müvəqqəti dayandırdığından Andranikin Naxçıvanı ələ keçirməsi üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan Milli Komitəsi daşnakların üstün qüvvələri qarşısında döyüş girmədən geri çəkilməyi məqsədəuyğun saymışdı. Bu zaman xalq özü torpaqlarının müdafiəsinə qalxmışdı. Nehrəm kəndində bütün qonşu kəndlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə xalq qoşunu dəstələri yaradılmışdı. Xalq qoşunu 1918-ci il iyunun axırlarında Nehrəm kəndi yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzdi. Andranik biabırılıqla Qarabağ dağlarına qaçdı. Bu hadisədən sonra, görünür, yeni daşnak talanlarına yol verməmək məqsədilə türk qoşunları Naxçıvana, Ordubada və Culfaya daxil olmuşdular [10, s.10].

Birinci Dünya müharibəsinin gedişində məğlub olan Osmanlı qalib dövlətlərlə 1918-ci il oktyabrın 30-da imzaladığı Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk qoşunları Azərbaycana, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli oldu. Naxçıvanlılar bu diyarı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 3-də Osmanlı türklərindən də aldıkları yardım hesabına Araz-Türk Respublikası adlı cümhuriyyət yaratdılar. Araz-Türk Respublikası uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməmiş və regionda yaranmış yeni vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1919-cu ilin martında fəaliyyətini dayandırmışdır.

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvana gəldilər və burada general-qubernatorluq yaratdılar. Bir aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

nümayəndələri də Naxçıvana gəlib çıxdılar. Keçirilən müzakirələrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələləri özündə birləşdirən akt tərtib edildi. Bu akt Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdı. İngilislərin isə məqsədi buranı Ermənistanı vermək idi. Lakin Naxçıvan əhalisi diyarın ingilislər tərəfindən Ermənistanı verilməsinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bununla əlaqədar Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri ingilis general-qubernatoruna məktub göndərərək öz qəti etirazlarını bildirdilər [1].

Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik və əminik ki, hər hansı səbəbdən hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməsə də, heç olmasa, top, tufəng və patronla Azərbaycan bizə kömək edəcəkdir. Hətta Azərbaycan bundan da imtina etsə, biz bu yolda canımızdan keçəsi olsaq belə, müqəddəs vədimizi yerinə yetirəcəyik” [1].

1919-cu ildə Polkovnik V.Haskel Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi zona və bu ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq istəyirdi. İstər İngiltərə, istərsə də Amerika Naxçıvan ərazisində xüsusi idarəçilik yaradıb sonra da bu əraziləri ermənilərə verməyi planlaşdırsalar da, Naxçıvan əhalisinin olub-bitənlərə kəskin etirazı, həmin planların baş tutmasına imkan verməmişdir.

Beləliklə, bölgə əhalisi 1918-1920-ci illərdə misilsiz çətinliklərə, təqiblərə, müsibətlərə sinə gərərək milli ləyaqəti uca tutdu, diz çökmədi, erməni silahlı quldur dəstələrinə layiqli cavab verdi. Naxçıvan diyarının əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmirdi. Onlar hələ o vaxt öz qəti fikirlərini belə ifadə etmişdilər: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [1].

1920-ci il iyulun əvvəllərinə qədər ermənilər Qars, Sarıqamış, İğdır bölgələrini işğal etmişdilər. Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrindəki müsəlman kəndlərini dağıtmışdılar. İşğal növbəsi Naxçıvana çatmışdı. Naxçıvan bu bölgədəki türk hökumətlərinin ən güclüsü idi. Ermənilər naxçıvanlıların Azərbaycanla əlaqələrini kəsməyi lazım bilmişdilər. 1920-ci il iyulun 1-də Zəngəzur bölgəsinə gələn bolşevik süvarilərinə hücum edərək onları qaçıraraq, Əngələvit şəhərini (indi qəsəbədir) almışdılar [11, s.31].

Belə bir şəraitdə Şərurda Azərbaycanlı əhalinin ermənilərin hərəkətləri əleyhinə çıxışları baş verdi. Onlar millətlərarası qırğını dayandırmağı, daşnakların özbaşnalıqlarına son qoymağı tələb etdilər. Naxçıvan Milli Komitəsinin silahlı dəstələri də Kəlbəli xanın və Xəlil bəyin başçılığı ilə köməyə gəldilər. Daşnak hökuməti isə bu zaman Zəngibasar və Vedibasarda “daxili qarşıdurmanı dayandırmaq” adı altında həmin yerləri və hətta

Culfayadək olan əraziləri orada böyük əksəriyyət təşkil edən azərbaycanlı əhalisindən təmizləməyə çalışırdı [7, s.281].

1920-ci il iyulunda daşnak silahlı dəstələri Şərura hücumu keçdilər. Əliyalın əhali ermənilərin vəhşiliklərinə tab gətirə bilməyərək yaşayış yerlərini tərk etdi və İrana keçməyə məcbur oldu. Daşnak qoşunlarının ön dəstəsi Yurdçu, Qabıllı kəndlərinə od vurub yandırdı. Kəndin müdafiəçiləri istehkamları vuruşsuz tərk edib geri çəkildilər. Qaçqın kütləsi körpülərdən keçərək Ərəblərə çəkildi [9, s.333].

25 iyul səhərindən etibarən ermənilər artıq sərbəst şəkildə Şahtaxtıya gəlməyə müvəffəq oldular. Vəziyyətdən xəbəri olmayan, İrana keçmək üçün Şahtaxtıya gələn Naxçıvanın uzaq kəndlərinin əhalisindən beş yüz nəfərdən ibarət bir qafiləni ermənilərin məhv etdiklərini təəssüflə öyrəndik [11, s.45].

Şahtaxtı ələ keçirən ermənilər Naxçıvana hücum etmədilər. Yalnız sərhəd bölgələrində iki tərəfin kəşfiyyət hissələri arasında kiçik münaqişələr olurdu. Türk və Rus Qızıl Ordu hissələri erməni zirehli qatərlərinin hücumunun qarşısını almaq üçün dəmiryol xəttini dağıtmış və nəzarət altına almışdılar. Naxçıvan bölgəsinə ilk ciddi erməni hücumu 9 avqustda Cəhrinin 8 km şimal-şərqindəki Tırkeşdə olmuşdur. 500 əsgər və 2 pulemyotdan ibarət erməni qüvvəsi milis və Qızıl qüvvələr tərəfindən darmadağın edilmişdi. 24 avqust səhəri başlayan erməni hücumu iki tərəf arasında qısamüddətli şiddətli bir döyüşə səbəb olmuşdu. Bu səbəblə də Türk və Rus Qızıl Ordu hissələri Şahtaxtıya hücum etməyi qərara almışdılar [4, s.376].

1920-ci il 28 iyulda Naxçıvanın XI Qızıl Ordunun hissələri tərəfindən ələ keçirilməsinə baxmayaraq silahsız əhaliyə qarşı erməni terroru davam edirdi, amma buna Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almış Sovet Rusiyasından ciddi bir xəbərdarlıq gəlmirdi. O dövr mənbələri ilə tanış olduqda aydın olur ki, Sovet Rusiyası Ermənistanın sovetləşməsində Naxçıvan məsələsindən ustalıqla istifadə etmişdir. Digər tərəfdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya rəhbərliyi Naxçıvan əhalisinin etimadını qazanmaq və onları sovetlərə möhtac duruma salmaq üçün erməniləri gizləncə dəstəkləyir, hətta Naxçıvan və ətraf ərazilərin ermənilərə veriləcəyi vədini verirdi. Bütün bunlar Ermənistanın Naxçıvanı ilhaq etmək səylərini gücləndirirdi.

Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da onunla Ermənistan arasında ilkin barışıq sazişi imzalandı. Həmin sazişə görə Şərur-Dərəyələz Ermənistanına verilir, Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur isə mübahisəli ərazilər elan edilirdi. Sovet Rusiyası bu əraziləri də gələcəkdə Ermənistanına verməyi planlaşdırırdı. 10 avqust sazişinə görə XI ordu hissələri ilə erməni qoşunları arasında hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı idi. Sazişdə mərkəzi məsələ belə bir razılığın əldə edilməsi oldu: "Ermənistan qoşunları Şahtaxtı, Xok-Əznəbürd-Sultanlı xəttini və daha sonra Küküdə şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan xətti, RSFSR qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı

tutmalı idilər” [7, s.294].

Həmçinin müqavilədə qeyd olunurdu ki, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan sovetlərin müvəqqəti nəzarəti altında qalacaq, Gümrü-Şahtaxtı və Culfa dəmiryolu hərbi məqsədlər istisna olmaqla ermənilər tərəfindən işlədiləcəkdi [6, s.24]. Bundan başqa daha sonra sovet hakim dairələrinin türk hakim dairələrinə bildirdiyinə görə, ermənilərin Gümrü-Culfa dəmiryolundan istifadə etməsi müqabilində Qars-Sarıqamış dəmiryolu xəttindən də Türkiyə üçün lazım olan materiallar gətiriləcəkdi.

Daşnak hökumətinin, bir qədər sonra isə Sovet Ermənistanının tələbinə baxmayaraq ermənilərin vəhşiliklərindən təngə gələn əhali Ermənistanın tabeliyinə keçməkdən imtina edirdi. Bu məsələ ilə bağlı 1920-ci il avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanova ünvanlandığı, xalqın iradəsini ifadə edən məktubda deyilirdi: “Naxçıvan xalqının (əhalisinin – red) böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan özünü Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz hissəsi hesab edir... İndi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Naxçıvan əhalisi üçün üfüqdən doğan bir şəfəkdir” [9, s.334].

Bunları nəzərə alan N.Nərimanov 12 avqust 1920-ci ildə İ.V.Lenin və G.V.Çiçerinin adına teleqram göndərərək Naxçıvanın daşnak Ermənistanın tərkibinə qatılmasına etirazını bildirdi: “Naxçıvan diyarının əhalisi öz vətənlərində sovet quruluşunu tətbiq etmiş kommunistlərin simasında özlərinin xilaskarlarını görürdü və ağılına da gətirməzdi ki, Sovet Rusiyası özbaşına, bütün əhalinin iradəsi əksinə olaraq bu diyarı daşnaklara verər, halbuki onların hakimiyyəti altında nəinki sovet quruluşu məhv edilir, həm də əhalinin fiziki mövcudluğuna şəxsiz təhlükə vardır. Biz bu hala artıq daşnak Ermənistanın ərazisində yerləşmiş yüzlərlə müsəlman kəndinin timsalında rast gəlmişik [9, s.334].

Sovetlərin ermənilərə verdikləri bu güzəşt haqqında Veysəl bəyin fikri fərqli idi. O, apardığı araşdırmaların nəticəsini 19 sentyabr 1920-ci il tarixli teleqramında Cavid bəyə belə çatdırmışdı: “Erməni kommunistlər Bakı və Moskvada yüksək mövqə sahibidirlər. İstər onlar, istərsə də erməni mətbuatı Türkiyə əleyhinə, Ermənistan lehinə iş aparırlar. Artıq buna nail olmuşlar və Moskvada belə fikir yaratmışlar ki, türklər millətçidirlər. Azərbaycanda əks-inqilabın səbəbi də onlardır. Bir gün gələcək, türklər Azərbaycanı alacaqlar. Onların qarşısına erməni, gürcü maneəsini qoymaq lazımdır. Moskvanın ermənilərlə bağladığı 10 avqust müqaviləsinin əsas stimulları bunlardır” [6, s.61-62].

Göründüyü kimi, daşnaklara qarşı mübarizədə Türkiyə ilə əməkdaşlıqda maraqlı olan Rusiya digər tərəfdən daşnakların əli ilə onu vurmağa çalışırdı. Belə ki, Rusiya Qafqazda nə Türkiyənin güclənməsinə yol vermək, nə də daşnakların kənar qüvvələrin təsirinə düşməsinə istəyirdi. 10 avqust sazişi təkcə

Naxçıvan əhalisi tərəfindən deyil, həmçinin Türkiyə tərəfindən də kəskin etirazla qarşılanmışdı.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci il noyabrın axırlarında Azərbaycan SSR ərazisində yerləşən XI Qızıl Ordu hissələrinin hücumu ilə Ermənistanda da Sovet hakimiyyəti elan edilmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvanın daşnaklar tərəfindən daim gözlənilən basqılarına həmişəlik son qoyulacağına sadələvhəcəsinə ürəkdən inanan Naxçıvan əhalisi də bu «qardaş xalqa» öz köməyini əsirgəməmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində Abbasqulu Şadlinskiyin «Qırmızı tabor» dəstələri xüsusilə fərqlənmişdilər. Təkcə bu faktı göstərmək yerinə düşər ki, Ermənistan MİK-nin həmin münasibətlə «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif etdiyi 25 nəfərdən 7-si Naxçıvanlı olmuşdur. Sonralar «Qırmızı tabor»dan daha 19 nəfər Azərbaycan SSR və RSFSR ordenləri ilə təltif edilmişdi [5, s.466].

1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N.Nərimanovun oxuduğu Azərbaycan İnqilab Komitəsinin bəyannaməsində həmin prinsiplər bir növ öz ifadəsini tapdı. Həmin bəyannamə ilə Azərbaycan özünün 10 min kvadratmetrlik ərazisindən işğal olunmuş şimal-qərb torpaqlarından, Zəngəzurun bir hissəsindən dərhal imtina etmiş oldu. Üstəlik də, bəyannamədə Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan edilir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə özlərinin müqəddəratını təyin etmək üçün tam müstəqillik vədi verilirdi [10, s.22].

N.Nərimanovun bu əliaçıqlığı Sovet Rusiya hökumətinin nümayəndələri və ermənilər tərəfindən böyük məmnunluqla qarşılandı. Həmin gün Orconikidze erməni kommunist liderlərindən Nazaretyana Nərimanovun bəyanatını çatdırmış və xoş xəbəri vermişdi. Nazaretyan çox sevinmişdi və cavabında mətbuatda “Bravo azərbaycanlılar!” - deyə xalqa lazımi məlumatı çatdıracaqlarını deyirdi [4, s.396].

Naxçıvanın sözlə Ermənistana bağlanmayacağını, Gümrü müqaviləsi ilə regionu öz himayəsinə aldığı ermənilərə qəbul etdirən Türkiyənin razılığının vacib olduğunu görən Sovet Rusiya nümayəndəsi Midivani 3 dekabrda Kazım Qarabəkirdən Naxçıvanın Ermənistana verilməsini xahiş etmiş, ancaq sərt bir şəkildə xahişi rədd olunmuşdu [4, s.396].

Azərbaycanın Naxçıvanı Ermənistana hədiyyə etmə xəbəri 5 dekabrda etibarən Naxçıvan regionunda dildən-dilə gəzdi. Əhali həyəcan içində idi. İngilislərin Naxçıvanı ermənilərə verdiyi günlərdəki tələş, stress, həyəcan, qorxu üzlərdən oxunurdu. Əvvəllər Milli Şuraya toplanan əhali indi də axın-axın İnqilab Komitəsinə (Revkoma) yığışırdılar. Eşitdiklərinin doğru olub-olmadığını öyrənmək istəyirdilər. 1920-ci ilin dekabr ayının 15-də Naxçıvana gələn Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinski əhaliyə həqiqəti dedi. Naxçıvan Ermənistana verilmişdi və əgər özü bu qərar verildiyi zaman Bakıda olsaydı, razı olmayacaqdı [4, s.398].

Behbud bəy həyəcan içində olan xalqa müraciət edirdi: “Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü olaraq Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edərək Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla bərabər öz müstəqilliyinizi istəyirsinizsə, burada güvənə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə əsgərləridir. Xalq bu əsgərlər ətrafında möhkəmcə birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpaqlarınızı ancaq onlar qoruyacaq, bu ağır fəlakətlərdən qurtaracaqdır”.

1920-ci il dekabrın sonlarında Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvan bölgəsinə dair dalbadal iki bəyanat verdi. Onun dekabrın 26-da verdiyi 1-ci bəyanatda yazılırdı: “...Bizə qardaş olan Sovet Azərbaycanı müsəlmanların və ermənilərin qanının tökülməsinə səbəb olmuş mübahisəni tənənlə aktla məhv etmiş və Naxçıvanı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Lakin Ermənistanın Sovet hakimiyyəti xalqın öz hakimiyyəti kimi qüvvəsini yalnız əhalinin, o cümlədən də Naxçıvanın əməkçi əhalisinin aydın ifadə olunmuş iradəsində görür. Ermənistan İnqilab Komitəsi əmindir ki, bundan belə Naxçıvanın zülmədən azad kütlələri bütün əməkçi Sovet Ermənistanı ilə onların qarşılıqlı münasibətləri üçün özlərinin aydın ifadə olunmuş fikirlərini bildirəcəklər”. Dekabrın 28-də elan olunan ikinci bəyanatda isə Naxçıvan müstəqil Sovet Respublikası kimi tanınır və daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina edildiyi yazılırdı. Əslində bölgənin Azərbaycanın bir hissəsi deyil, müstəqil respublika kimi tanınması Ermənistanın gələcək planları üçün düşünülmüş məqsədyönlü bir addım idi [7, s.342].

Lakin cəmi iki gün sonra dekabrın 28-də Naxçıvan barədə özünün ikinci bəyanatında Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanımış və daşnakların bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etdiyini bütün dünyaya bildirmişdi [8].

Lakin bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və aydın ifadə olunan iradələri ermənilərin planlarını alt-üst elədi. 1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR-in nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan İnqilab Komitələrinin bəyanatlarına münasibətilə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda 90 faiz mahalın Muxtar Respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [7, s.342].

Lakin Ermənistan SSR rəhbərləri hələ 1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək ümidlərindən əl çəkməmişdilər. 1921-ci il yanvarın 1-dən 5-dək RSFSR-in Ermənistandakı nümayəndəsi Leqranın başçılığı ilə Ermənistan SSR nümayəndələrinin Şərurun Sədərək, Baş Noraşen, Yeycə, Şahtaxtı kəndlərində, Naxçıvan şəhərində və bir sıra digər yerlərdə mitinqlər təşkil etməsi, qaçqınlarla, XI Qızıl Ordu, Qırmızı türk ordusunun zabidləri ilə söhbətlər aparması da məhz elə bu ümidlərin dirçəldilməsinə yönəlmişdi. Mitinqlərdə «Sovet Ermənistanının düşməni Sovet Naxçıvanının düşmənidir» və yaxud «Sovet Naxçıvanının düşməni Sovet Ermənistanının

düşmənidir» kimi şüarlar söylənməsi də məhz həmin xam xülyalar naminə edilmişdir [10, s.23].

Ermənilərin havadarlarına güvənərək Naxçıvanı ilhaq etmə cəhdləri nəticəsiz qaldı. Belə ki, Naxçıvanı Türk dünyasına açılan qapı kimi görən Türkiyə rəhbərliyi Sovet Rusiyası ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı olaraq 1921-ci il martın 16-da Moskva və həmin ilin 13 oktyabrında Qars müqavilələrinin imzalanmasına nail oldu. Bu müqavilələrə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində Azərbaycanın onu heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi kimi saxlanılırdı. Bununla da tarixən vətənimizin bir parçası olan Naxçıvan ana vətənin tərkib hissəsi kimi saxlanılır, erməni məfhumlarının Naxçıvanı işğal etmə arzuları puç olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hacıyev İ.M.* “Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95. Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir”, 9 fevral 2019-cu il / <http://www.moderator.az/news/258183.html>
2. *Hacıyev İ.M.* “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri” Naxçıvan, Əcəmi 2012, 193. s.
3. *Həsənlı C.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009, 469 s.
4. *İbrahim Ethem Atnur.* Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
5. *İbrahimov Z.İ. V.İ.* Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azər nəşr, 1970, 523 s.
6. *Qarabekir K.* İttihad ve Tereqqi Cəmiyyəti. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, 349 s.
7. *Musayev İ.M.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921 ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 211 s.
8. Naxçıvan MDA, f.314, siy. 5, iş 14, vərəq 20-22
9. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi 2014, 527 s.
10. *Sadıqov S. H.* Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 s.
11. *Veysəl Üniivar.* Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, 2006, 104 s.

Redaksiyaya daxil olub 03.02.2021

UOT 327

İ.V.Hüseynov
Bakı Slavyan Universiteti
ilyasdiplomat@gmail.com

AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN MÜNASİBƏTLƏRİ: TARİXİ, ETNOSİYASİ VƏ POLİTOLOJİ ASPEKTLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: Yunanıstan, etnosiyasət, tarixi bağlılıq, geosiyasi amillər, yunan icması, Vətən müharibəsi

Məqalədə Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərində tarixi, etnosiyasi və politoloji aspektlər təhlil edilir. Ümumi konseptual yanaşmalarla ikitərəfli münasibətlərə nəzər salınır. Müəllif Qafqazda və Balkanlarda aparıcı mövqeyə malik dövlətlər arasında əlaqələrin tarixi və siyasi kontekstdə təhlilini təqdim edir. Məqalədə bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən iki dövlətin münasibətlərində aktivləşmənin tarixi səbəbləri və etnosiyasi məqsədləri izah olunur. Trabzon yunan çarlığı ilə Ağqoyunlu dövləti arasında evliliklərlə bağlı araşdırma nüfuzlu mənbələr əsasında elmi ictimaiyyətə təqdim olunur. Tədqiqat işində Azərbaycanda məskunlaşan ilk yunanlar haqqında ətraflı məlumat verilir. Qeyd olunur ki, yunanlar qonaqpərvər və beynəlmiləl Azərbaycan torpağına sığınaraq özləri üçün yurd-yuva əldə ediblər. Daha sonra daxili problemləri həll etmək üçün birləşməyə ehtiyac yaranmış və yunanların ilk toplantısında Bakı Yunan Filantropik (xeyriyyə) cəmiyyətinin yaradılmasına qərar verilməmişdir. Məqalədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan Vətən müharibəsində Yunanıstanın mövqeyi hərtərəfli təhlil olunur.

И.В.Гусейнов

АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ, ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ

Ключевые слова: Греция, этнополитика, геополитические факторы, историческая связь, греческая община, Отецественная война

В статье анализируются исторические, этнополитические и политические аспекты азербайджано-греческих отношений. Двусторонние отношения рассматриваются в общих концептуальных подходах. Автор представляет анализ отношений между ведущими государствами Кавказа и Балкан в историческом и политическом контекстах. В статье разъясняются исторические причины и этнополитические цели активизации отношений двух далеких друг от друга стран. Исследование браков между греческим королевством Трабзон и государством Аггююну представлено научному сообществу на основе авторитетных источников. В исследовании представлена подробная информация

о первых греках, поселившихся в Азербайджане. Отмечается, что греки укрылись на гостеприимной и интернациональной земле Азербайджана и нашли себе дом. Затем возникла необходимость объединиться для решения внутренних проблем, и на первом собрании греков было принято решение о создании Бакинского греческого благотворительного общества. В статье всесторонне анализируется позиция Греции в Отечественной войне за восстановление территориальной целостности Азербайджана и освобождение наших земель от оккупации.

I.V.Huseynov

AZERBAIJAN-GREECE RELATIONS: ANALYSIS OF HISTORICAL, ETHNO-POLITICAL AND POLITICAL ASPECTS

Keywords: *Greece, ethno politics, historical connection, geopolitical factors, Greek community, Patriotic war*

The article analyzes the historical, ethno-political and political aspects of the Azerbaijani-Greek relations. Bilateral relations are considered in general conceptual approaches. The author presents an analysis of relations between the leading states of the Caucasus and the Balkans in a historical and political context. The article explains the historical reasons and ethno-political goals of enhancing relations between two countries far from each other. The study of marriages between the Greek Kingdom of Trabzon and the state of Aghgoyunlu is presented to the scientific community based on authoritative sources. The study provides detailed information about the first Greeks who settled in Azerbaijan. It is noted that the Greeks took refuge in the hospitable and international land of Azerbaijan and found a home. Then it became necessary to unite to solve internal problems, and at the first meeting of the Greeks it was decided to create a Baku Greek charitable society. The article comprehensively analyzes the position of Greece in the Patriotic War for the restoration of the territorial integrity of Azerbaijan and the liberation of our lands from occupation.

Giriş

Son illərdə Azərbaycanla əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına böyük önəm verən ölkələrdən biri də qədim tarixə malik olan Yunanıstandır. Yunanıstanın Azərbaycanla əməkdaşlığa olan marağı təkcə ölkəmizin malik olduğu strateji-coğrafi mövqe və zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə deyil, həm də möhkəm siyasi sabitliyə, demokratik inkişafa, beynəlxalq birliklə fəal inteqrasiyaya söykənən dövlətçilik kursunun dönməzliyi ilə şərtlənir. Qeyd edək ki, Yunanıstan əlverişli coğrafi və hərbi-strateji mövqeyə malik dövlətdir. Strateji baxımdan üç qitənin: Avropa, Asiya və Afrikanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Yunanıstan sivilizasiyaların, adət və ənənələrin beşiyi hesab olunur. Siyasi meyilləri, xarici siyasəti, coğrafi-siyasi vəziyyəti və təbii sərvətləri Azərbaycanı Yunanıstan üçün çox cəlbedici ölkəyə çevirmişdir. Bu fikirləri

başqa cür ifadə etsək, Yunanıstan da digər Avropa ölkələri kimi, Azərbaycanın şaxələndirmə siyasətini dəstəkləyərək regionda iri enerji-kommunikasiya dəhlizlərinin yaradılmasına təşəbbüs göstərən əsas dövlətlərdən biridir. Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasından ötən müddət ərzində münasibətlərin güclənməsinə istiqamətlənmiş strateji tərəfdaşlıq siyasəti Azərbaycan və Yunanıstan xalqlarının dostluq əlaqələrini möhkəmləndirməyə imkan vermişdir. Tərəflər arasında qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığın mövcudluğu, eyni zamanda bir çox sahələrdə əlaqələrin intensiv inkişafı Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərinin xarakterinə müsbət təsir göstərmişdir.

İkitərəfli münasibətlərdə tarixi amillər

Balkan yarımadasında mühüm geostrateji mövqeyə malik Yunanıstan Qara dəniz və Yaxın Şərqi, həmçinin Qafqazın neftlə zəngin bölgələrinə yaxın yerləşir. Egey dənizi isə Qara dənizi Aralıq dənizi ilə birləşdirən və enerji məhsullarının daşınması üçün böyük bir tranzit yolu kimi əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə Yunanıstanın Aralıq dənizindəki mövqeyi strateji əhəmiyyətini daha da artırır. Aralıq dənizi hər zaman xüsusi əhəmiyyətə malik bir bölgə olmuşdur. Bu bölgə həm ticarət və mədəniyyət marşrutu, həm də düşmən dövlət və sivilizasiyalar arasındakı “qırılma xətti” kimi xarakterizə olunub. Soyuq müharibənin başa çatması və Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Aralıq dənizi, Yaxın Şərq və ətrafdakı əksər bölgələr dəqiq bir istiqamət olmadan sürətli geosiyasi təkamül prosesinə qədəm qoymuşdur [8, s.10].

Yunanıstan Cənubi Avropanın ən qədim və çox zəngin siyasi, iqtisadi və mədəni ənənələrə malik dövlətlərindən biridir. Antik Avropanın tarixi məhz bu dövlətlə bağlıdır. Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda elə bir dövlət tapılmaz ki, onun tarixində bu dövlətlə əlaqələrə rast gəlinməsin. Bu fikri bu gün Cənubi Qafqazın iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə aparıcı dövləti olan Azərbaycan haqqında da demək olar. Azərbaycan və Yunanıstan arasında istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də mədəni əlaqələr olduqca dərin köklərə malikdir.

Məlum olduğu kimi, Qədim Avropanın siyasi tarixində yaranmış ilk dövlətlər yunan polisləri olmuşdur. Təqribən eramızdan əvvəl V əsrə qədər yunan şəhər dövlətləri Aralıq dənizi boyunca bütün materiklərə səpələnmişdilər. Onlar qədim dövrün Misir, Babilistan və başqa Şərq dövlətləri ilə əsasən iqtisadi-ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Qədim Yunan şəhər dövlətləri ilə belə əlaqələri olan erkən Azərbaycan dövlətləri içərisində Albaniya və Atropatenanın da adı çəkilir [1, s.86-87].

Azərbaycanın tarixçi alimi S.Əliyarlıya istinad edərək qeyd edilən bilirik ki, qədim dövr Azərbaycanın dolğun şəkildə ilk təsvirini tanınmış yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon vermişdir [3, s.17]. Bundan başqa alim Qafqaz Albaniyası haqqında qaynaqlar sırasında K.Ptolomeyin, Herodotun da

adlarını çəkir. Bu mənbələrdə Albaniya və Atropatena haqqında coğrafi məlumatlar o qədər zəngindir ki, yunanların erkən Azərbaycan dövlətləri ilə əlaqələrinin mövcudluğuna şübhə yeri qalmır.

Görkəmli azərbaycanlı dövlət xadimi, diplomat, tarix elmləri doktoru Həsən Həsənovun iki mötəbər mənbəyə – Suriyada “Karxi de Bet Selox” və IV əsr Roma tarixçisi Ammian Martsellinə istinad edərək qələmə aldığı “Makedoniyalı İsgəndər və Atropat” adlı kitabında Azərbaycan dövləti olan Atropatenanın əslində eramızdan əvvəl IV əsrdə deyil, VII əsrdə yaranmasından bəhs olunur. Birinci mənbədə Arbat tərəfindən Adorbayqan adlı dövlətin yaradılması, ikinci mənbədə isə Atropatena adlı dövlətin məhz Assuriya imperiyasının süquta uğraması nəticəsində yaradılması göstərilir [11, s.14]. Belə ki, indiyə kimi tarix kitablarında Atropatena dövlətinin Böyük İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyasının parçalanması nəticəsində eramızdan əvvəl 321-ci ildə yarandığı bildirilir. Adıçəkilən kitabda bu fikirlərin yanlış olduğu faktlarla, tarixi mənbələrə istinadla sübuta yetirilir. Müəllif sübut edir ki, Atropatena dövləti Assuriya imperiyasının parçalanması nəticəsində eramızdan əvvəl 612-ci ildə yaranıb. Əslində Atropatena dövləti eramızdan əvvəl IV əsrdə yaradılmayıb, bərpa olunub [27]. Qədim yunan şəhər dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr tarixən Roma imperiyasının faktiki parçalanması və Yunanıstanın Bizans imperiyasının tərkibinə qatılmasına davam etmişdir.

Yunanıstan üç min il ərzində bir çox siyasi, mədəni və ticari əlaqələri olan Şərq dünyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna görə də ənənəvi olaraq yunan cəmiyyəti Şərq xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, musiqisi və ədəbiyyatı haqqında biliklər əldə etməyə səy göstərmişdir. Azərbaycan da burada istisna olmamışdır. Azərbaycanın tarixi, musiqi mədəniyyəti və incəsənəti Yunanıstanda böyük maraqla qarşılanır [29].

Yunanıstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasında keçmiş fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Dimirtios Tsounqas öz məqaləsində aşağıdakıları qeyd edir: “Odlar Yurdu” adlanması Azərbaycanı haradansa yunan mifologiyasına da bağlayır. Belə ki, tanrılardan alovu oğurlayaraq onu insanlara verən Prometey Olimp tanrıları tərəfindən cəzalandırılaraq məhz Qafqaz dağlarında zəncirlənmişdir. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində bu ölkədən keçən Böyük İsgəndərin, eləcə də Platon, Aristotel, Sokrat və digər qədim yunan filosoflarının adını dəfələrlə çəkir. Yunanıstan və Azərbaycan arasında uzunmüddətli tarixi və mədəni bağlılıqlar hər iki ölkənin tarixini və keçmişini formalaşdırır” [9, s.417].

Buna baxmayaraq hər iki ölkənin geostrateji mövqeyi nəinki onların iqtisadi inkişafına təsir göstərir, həm də hər iki xalqın identikliyinə formalaşmasını dərinləşdirir. Bir çox tədqiqatçılar Qafqazı və Balkanları böyük dövlətlərin dənizlərə çıxışı əldə etmək üçün rəqabət meydanı olduğunu yazırlar. “Balkanlar və Qafqaz: Qara dənizin müxtəlif tərəflərində paralel proseslər”

kitabında qeyd olunur ki, imperiyalar Qara dəniz və qonşu zonalar (Balkanlar, Qafqaz) üzərində nəzarəti bərqərar etməyə çalışırdılar [7, s.115]. Bu iki zona bir çox cəhətdən fərqli olmasına baxmayaraq Qara dənizə nəzarəti təmin edən müxtəlif imperiya mərkəzləri üçün “periferiya” xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Beləliklə, adıçəkilən zonalar imperiyaların toqquşmasına qarşı bufer olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Hər iki bölgə tək-cə coğrafi deyil, həm də siyasi, mədəni və ticari cəhətdən kəşifir və bu, onları əsrlər boyu bu bölgələrdə hökmranlıq etmək üçün siyasi qüvvələrin mübarizəsinin qurbanlarına çevirmişdir.

Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərində etnosiyasi aspektlər

Azərbaycanın və Yunanıstanın digər oxşar cəhətləri tarixi, mədəni və etnosiyasi əlaqələrdə öz əksini tapır. Orta əsrlərdə Kiçik Asiyanın şimalında və Qara dəniz sahillərində çox əlverişli mövqeyə malik olan Trabzon yunan dövləti Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlılara qarşı mübarizədə müttəfiqi idi [13, s.167]. Bundan əlavə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməmişdən xeyli əvvəl Ağqoyunlu bəyləri Trabzon hökmdarları ilə dostluq, hətta qohumluq əlaqələri yaratmışdılar [2, s.83]. Sülalə qohumluğu bu əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir. Qaynaqlar göstərir ki, Ağqoyunlu Tur Əli bəyin oğlu və xələfi Kutlubəy [6, s.271] (1352-ci ildə İmperator III Aleksiosun bacısı Mariya-Dəspinə xatun ilə ailə qurub [4, s.189]) və Ağqoyunluların V tayfa başçısı Qara Yuluq Osman bəy Trabzon imperatorları ilə qohumluq əlaqəsində olmuşlar [5, s.415]. Ağqoyunluların (Bayandurilər) hökmdarı Uzun Həsənin Trabzon çarı IV İohann Komnenosun qızı, gözəlliyi ilə məşhur olan yunan şahzadəsi Dəspinə xatun və ya Böyük Teodora Komnenosla (yun. Θεοδώρα Μεγάλη Κομνηνή) evliliyi [17] isə nikah diplomatiyasının ən gözəl nümunəsi hesab oluna bilər [12, s.38].

Bizans imperiyasının Kiçik Asiyada son qalığı olan Trabzon çarlığı haqqında tədqiqatçı Kelsey Cekson Vilyams qeyd edir ki, prosopografiya və geneologiya üçün böyük maraq doğuran bu hiyləgər evliliklər Böyük Komnenos sülaləsini qorumağa hesablınsa da, sultan II Mehmedin qoşunları tərəfindən Trabzon şəhəri ələ keçirildi və 1461-ci ildə Trabzon çarlığı süqut etdi [10, s.186]. Ondan sonrakı dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Yunanıstan və Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələr tamamilə kəsilmişdir.

XIX əsrin 40-cı illərində əvvəllər Bizans, daha sonra Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil olan Yunanıstanda azadlıq hərəkatları baş qaldırmış və Yunanıstan siyasi müstəqillik əldə etmişdir. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra Yunanıstan Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlərinə görə hər zaman Şərq dövləti, o cümlədən Azərbaycanda siyasi əlaqələr qurmaqdan çəkinmişdir.

Həmçinin qeyd etmək ki, rus-türk müharibələrindən sonra yunanların Qafqaza kütləvi köçü başlamışdır. Azərbaycanda ilk yunanlar Mehmana

kəndində (Qarabağ) məskunlaşdılar. Azərbaycana yunanların əsas köçü XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Sonralar Trabzon və Qarsdan, habelə Gürcüstan, Şimali Qafqaz, Yelizavetpol quberniyasından və Yunanıstandan sənaye bumu yaşayan Bakı şəhərində iş və daha yaxşı qazanc axtarışında olan miqrant yunanlar gəlməyə başladılar. Onlar qonaqpərvər və beynəlmiləl Azərbaycan torpağına sığınaraq özləri üçün yurd-yuva əldə etdilər. Daha sonra daxili problemləri həll etmək üçün birləşməyə ehtiyac yarandı və yunanların ilk toplantısında Bakı Yunan Filantropik (xeyriyyə) cəmiyyətinin yaradılmasına qərar verildi. Cəmiyyətin tərkibinə idarə heyəti, klub, yunan teatri, məktəb, kitabxana və kilsə daxil idi [14, s.4-5].

İkitərəfli münasibətlərin cari vəziyyəti və Vətən müharibəsində Yunanıstanın mövqeyi

İkitərəfli münasibətləri araşdırarkən Yunanıstanın müasir dövrdə ölkəmizlə bağlı mövqeyinə nəzər salmaq mühüm aktualıq kəsb edir. Türkiyənin ədalətli mövqeyi antitürk ittifaqlarının fəallaşmasına və yeni antitürk cəbhəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Misir, Yunanıstan, BƏƏ, Kipr və Fransadan ibarət ittifaq Ankara tərəfindən “şər oxu” adlandırılmışdır. Türkiyənin beynəlxalq təcridinə yönəlmiş bu ittifaqdan Ermənistan da kənar qalmamışdır [25]. Bu ittifaq Türkiyəyə qarşı yönəlsə də, Ermənistan özünün işğalçılıq siyasətini müdafiə etmək məqsədilə Kiprin və Yunanıstanın simasında yeni müttəfiqlər əldə etməyə çalışmışdır. Üçtərəfli format daxilində təmasların intensivliyinə nəzər salanda görürük ki, Ermənistan burada xüsusi canfəşanlıq göstərmişdir. Əksinə, Yunanıstan və Kipr praktik fəaliyyətlərində əsasən Avropa İttifaqı alətlərinə, habelə bölgə ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələrə etibar etmişdir.

2020-2021-ci illər üçün BMT Baş Assambleyasının 75-ci iclasının sədri vəzifəsinə irəli sürülən Türkiyə təmsilçisi Volkan Bozkırın namizədliyinə Ermənistan, Yunanıstan və Kiprin qarşı çıxması da üçtərəfli formatın hərəkətlərində sinxronluğun olmasının göstərici kimi dəyərləndirilmişdir. Türkiyənin BMT-dəki mövqelərinin güclənməsinə qarşı yönəlmiş üçtərəfli ittifaqın etirazı antitürk koalisiyasının qısa müddət ərzində fəal iş aparmasının təzahürü olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan XİN-in Türkiyənin Şərqi Aralıq dənizində beynəlxalq hüquq çərçivəsində sülh və sabitlik üçün atdığı bütün addımları qətiyyətlə dəstəkləyən rəsmi açıqlama yayması Yunanıstanın nüfuzlu mətbuat orqanlarında işıqlandırılmışdır. Azərbaycanın dəstək mesajı Ermənistanın Yunanıstan-Misir razılaşmasının lehinə verdiyi bəyanatlardan sonra açıqlanmış və İrəvanın mövqeyi Yaxın Şərqdəki həssas vəziyyətdən sui-istifadə cəhdi kimi qınanılmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi hazırlıq fonunda regionda

antitürk ittifaqının formalaşmasında bu cür fəal iştirakı Bakıda da ciddi narahatlığa səbəb olmuşdur. 2020-ci ilin sentyabrın 2-də Prezident İlham Əliyev Yunanıstanın ölkəmizə yeni təyin olunmuş səfiri Nikolaos Piperiqkosun etimadnaməsini qəbul edərkən bildirmişdir ki, Ermənistanın istənilən ölkə ilə sıx hərbi əməkdaşlığı Bakıda narahatlıq doğurur. “Ermənistan bizim ərazilərimizi işğal etmiş ölkədir. Xocalıda soyqırımını aktı törədib, bir milyon azərbaycanlıyı evlərindən didərgin salıb, tarixi, mədəni, dini abidələrimizi dağıdıb, işğal edilmiş ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirib. Ermənistan açıq şəkildə beynəlxalq hüququ pozur və BMT Təhlükəsizlik Şurasının və başqa təşkilatların qətnamələrinə əməl etmir. Əlbəttə ki, hər bir ölkə nəyi doğru düşünürsə, onu da edir. Buna görə biz bunu bloklamaq və ya istənilən şəkildə qarşısını almaq niyyətində deyilik. Ermənistanla hərbi əməkdaşlıq bizi narahat edən məsələdir. Çünki bu, Azərbaycan üçün mühüm təhdid törədir, bu silahlardan istifadə edərək onlar bizim hərbiçilərimizi, mülki şəxsləri öldürürlər”. [22].

Digər tərəfdən, Yunanıstan-Kipr-Ermənistan hərbi əməkdaşlığına toxunan dövlət başçısı bu məsələdə Azərbaycanın qəti və prinsipial mövqeyini yunan səfirin diqqətinə çatdırmışdır. Prezident Yunanıstanın səfirinə 2018-ci ildə Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında “Tərəfdaşlıq prioritetləri” adlı sənədin paraflandığını xatırlatmaqla Avropa İttifaqının üzvü olan Yunanıstanın beynəlxalq hüquqa hörmət etməli olduğunu bildirmişdir. Adıçəkilən sənəddə Avropa İttifaqı Azərbaycanın suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığını dəstəkləyir.

Diplomatik etiket qaydaları çərçivəsində olduqca açıq və aydın mövqeni özündə əks etdirən, eyni zamanda dostluq, qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq ruhunun xarakterinə uyğun olaraq Azərbaycanın Türkiyəni bütün sahələrdə dəstəkləyəcəyinə dair bəyanat isə Ermənistanın Azərbaycanla sərhədin Tovuz rayonu istiqamətində təxribatlar törətməsindən sonra Türkiyənin Azərbaycana dəstəyinə jest kimi qiymətləndirilmişdir [23]. Prezident İlham Əliyevin çıxışı göstərdi ki, Türkiyə qəti şəkildə Azərbaycanın yanında olduğu kimi, Azərbaycan da qətiyyətlə Türkiyənin mövqeyini müdafiə edir. Türkiyə və Azərbaycan bir-birinin dostunu dost, düşməni düşmən olaraq qəbul edir. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında əsası qoyulan bu prinsip indi də uğurla davam etdirilir.

2020-ci ilin sentyabrın 27-dən başlayaraq 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Yunanıstanla Azərbaycan arasında münasibətlərdə gərginlik yeni xarakter almışdır. Vətən müharibəsi yeni qüvvə ilə alovlananda Afina dərhal İrəvana yardım göstərməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir. 2020-ci ilin sentyabrın 28-də Yunanıstan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında baş vermiş telefon danışığında iki ölkə arasındakı “möhkəm dostluq əlaqələri” təsdiqlənmişdir.

Qeyd edək ki, Yunanıstandan erməni əsilli vətəndaşların döyüşlərdə iştirak etmək məqsədilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə gəlməsi ilə bağlı açıq mənbələrdə məlumatlar yer almışdır [21].

Müharibə dövründə çoxlu sayda yunan-erməni əsilli könüllünün Ermənistan tərəfində vuruşmaq üçün cəbhəyə getmələri heç kimə sirr deyil. Onların hazırlıq keçməsi ilə bağlı açıq şəkildə sosial şəbəkələrdə fotolar paylaşılmışdı. Bununla bağlı bütün iddialar tamamilə sübuta yetirilmişdir [26].

Məhz Ermənistan və onun marionet işğalçı rejimi münafiqşənin beynəlmilləşdirilməsinə, üstəlik, onu yeni müstəviyə – konfessional müstəviyə, müsəlmanlarla xristianlar arasında müharibəyə çevirməyə başlamışdır. Bu, İrəvanın az qala əsas cinayəti hesab olunur. Yunanları Qarabağa göndərməyə sövq edən Afinada fəaliyyət göstərən “Ermənistan” Sosial Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri Minas Ovanesyan olmuşdur [15]. Ermənistanın Yunanıstanda səfirliyi də bu işdə fəal rol oynamışdır. Bunun ardınca təxminən 500-800 nəfər yunan və ya erməni qarışığı olan yunan Qarabağa getmək və “Ermənistan üçün ölmək” istədiklərini bildirmişlər. Onların əksəriyyətinin silahla çox yaxşı davranış qaydalarına malik olduğu müəyyən edilmişdir.

Yunanıstanda ermənilərə böyük bir dəstək dalğası yaradılmışdır. Demək olar ki, hər gün mərkəzi küçələrdə nümayişlər keçirilmiş, KİV-lərdə qərəzli materiallar paylaşılmışdır. Ermənistanın yunan icmaları birliyinin sədri Mariya Lazareva da bildirmişdir ki, Ermənistanda yaşayan yunan mühacirlər ermənilərin tərəfində vuruşur.

Müharibə gedişində ABŞ-da yaşayan Pont yunanlıları birliyi ermənilərə kömək məqsədilə “Hayastan ümumerməni fondu”na 100 min ABŞ dolları ianə etmişdir [18].

Vətən müharibəsində ermənilərin PKK terror təşkilatı ilə işbirliyinin olduğu sübuta yetirilmişdir. Bu çərçivədə PKK-nın Suriya və İraqdakı mərkəzlərindən çoxlu sayda terrorçu Ermənistana və oradan da Dağlıq Qarabağ bölgəsinə gətirilmişdir. Üstəlik, “humanitar yardım” və “mülki yük” adı altında transferləri həyata keçirən təyyarələrin Yunanıstana məxsus olması ilə bağlı mətbuatda geniş materiallar dərc olunmuşdur. Xatırladaq ki, 2020-ci ilin sentyabr və oktyabr aylarında yüzlərlə terrorçu “Olympus Airways” təyyarələri ilə Dağlıq Qarabağa gətirilmişdir. Yunanıstanda qeydiyyatdan alınan “Olympus Airways” təyyarələri mütəmadi olaraq İraq kürd qruplaşmalarının nəzarəti altındakı Süleymaniyyə şəhərindən Ermənistana uçuş həyata keçirmişdir [30]. İlk uçuş 9 sentyabrda, digəri 19 sentyabrda, daha sonra 8 oktyabrda artıq döyüş əməliyyatları zamanı həyata keçirilmişdir. Süleymaniyyədən uçan bort nömrəsi 25294 olan başqa bir “Boeing 757-223”, 13 oktyabr saat 10-da İrəvanın hava məkanına daxil olmuşdur. Oktyabrın 14-ü saat 22:03-də “Zvartnots” aeroportunda Süleymaniyyə şəhərindən daha bir çarter eniş etmişdir. 14 oktyabr

saat 22:45-də adıçəkilən şəhərdən İrəvana sirli “çarterdən” sonra bir yük reysi də həyata keçirilmişdir [24]. Bütün bunlar, ümumiyyətlə, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) qaydalarının, xüsusilə Çikaqo Konvensiyasının tələblərinin kobud şəkildə pozulmasıdır.

Digər tərəfdən, Yunanıstan kibertəhlühəsizlik sahəsində Azərbaycana qarşı müharibədə fəal rol oynamağa çalışmışdır. “Anonim Yunanıstan” (Anonymous Greece) adlı haker qrupu Azərbaycanın 76 dövlət saytını sındırdıqlarını və bu hərəkəti erməni xalqına həsr etdiklərini bildirmişdilər [20]. Daha sonra yunan hakerlər Türkiyə parlamentinin veb saytını sındıraraq Ermənistana həsr olunmuş məlumat yerləşdirmişdilər. Yuxarıda qeyd olunan faktları Azərbaycan tərəfi Yunanıstan XİN-in diqqətinə çatdırmış və bu xüsusda qarşı tərəfə müvafiq araşdırmaların aparılaraq məlumatın verilməsilə bağlı müraciət edilmişdir [16].

Qeyd edək ki, rəsmi Bakı haqlı olaraq Yunanıstan hökumətini Dağlıq Qarabağdakı münaqişə fonunda Azərbaycana qarşı öz ərazisində terror aktları və kiberhücumlar törətmək üçün könüllülərə təlim keçirməyə imkan verməkdə günahlandırmışdır. Bunun ardınca Yunanıstan tərəfi öz səfirini məsləhətləşmələr üçün geri çağırmışdır. Yunanıstanda isə bu hadisə “Bakıdakı diplomatik nümayəndəlik təhdid altındadır” başlığı ilə daxili auditoriyaya təqdim olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan hökuməti guya son vaxtlar bu ölkəyə qarşı “əsassız ittihamlar” irəli sürür.

Yunanıstanın xarici işlər naziri Nikos Dendiasın Ermənistana təcili səfəri Bakı ilə Afina arasındakı münasibətləri daha da ağırlaşdırmışdır. Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanla görüşdə N.Dendias çətin vəziyyətdə Yunanıstanın erməni xalqını dəstəklədiyini, Qarabağdakı hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasının tərəfdarı olduğunu vurğulamışdır [28]. N.Dendiasın fikrincə, uzunmüddətli bir həll yalnız diplomatiya yolu ilə ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar masasında və beynəlxalq hüquq əsasında əldə edilə bilər [19].

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Yunanıstan Respublikasındakı səfiri də məsləhətləşmələr üçün Bakıya çağırılmışdır.

Vətən müharibəsi bitəndən sonra Yunanıstan digər tərribatçı addım atmışdır. Azərbaycanın müzəffər ordusunun qələbəsini həzm edə bilməyən yunan tərəfi dünyada heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan qondarma quruma humanitar yardım göndərmişdir. Qeyd edək ki, Yunanıstan humanitar yükü Azərbaycan tərəfi ilə razılaşırdırmadan göndərmişdir. Bundan əlavə humanitar aksiya iştirakçıları Yunanıstan, Ermənistan və separatçı qurumun “bayrağı” qarşısında şəkil çəkirmişlər. Bu hərəkətlər qələbəmizə kölgə salmaq və açıq-aşkar Azərbaycana hiddətləndirmək məqsədini güdür.

Yaxın Şərqi və Qafqaz üzrə ekspert, professor Evangelos Venetis hesab

edir ki, Dağlıq Qarabağdakı böhran uzunmüddətli qeyri-sabitlik yaradır, bu da nəinki Cənubi Qafqaz, həm də enerji və geosiyasi sahələrdə Avropa və Yunanıstana toxunur. Cənubi Qafqazın iqtisadi cəhətdən geriləməsi həm malların hərəkəti, həm iqtisadi sərmayələr nöqtəyi-nəzərdən, həm də geosiyasi sabitlik baxımından Avropaya təsir edir, digər oxşar münacişələrin davamlılığını təmin edir və yenilərinin yaranmasına vasitəçi olur.

Yunanların EOKA və ermənilərin ASALA adlı terror təşkilatlarının hədəfi hər zaman türklər olub. Yunanıstan-Kipr-Ermənistən ittifaqının da qayəsində eyni ideyalar dayanır. Bütün hallarda düşmənlər dəyişmədiyi kimi, dostlar da dəyişmir. Çünki mövqelər oxşardır. Azərbaycanla Türkiyə təkcə strateji tərəfdaş deyil, həm də dost və qardaş dövlətlərdir. Ancaq bu ittifaqdan Yunanıstana heç bir ziyan yoxdur. Bu baxımdan, düşməncilik toxumu səpmək, Ermənistandan Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı istifadə etmək cəhdi Afinanı xain tərəf kimi göstərir. Odur ki, düşməncilik etmək dostluğa və regiondakı əməkdaşlığa böyük zərbə vurur. Yunanıstan hökumət böhranından qurtulmaq üçün Almaniyanın, Ermənistan isə Rusiyanın dəstəyinə ümid edir. Bu vəziyyətdən xilas olmağın yeganə yolu qonşu dövlətlərlə əməkdaşlıqdan ibarətdir.

Nəticə

Azərbaycanın xarici siyasətində Avropa istiqamətinin xüsusi yeri vardır. Avropa İttifaqına üzv olan böyük və nüfuzlu dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq daim inkişaf etdirilir. Siyasi münasibətlərdən başqa heç bir əlaqəsi olmayan dövlətlər arasında mədəni əlaqələrin qurulması hər zaman çətin vəzifəyə çevrilir, onları rəvan şəkildə saxlamaq və inkişaf etdirmək daha da çətinləşir. Xoşbəxtlikdən bu, Azərbaycan və Yunanıstan üçün problem kimi görünmür, çünki bu iki ölkənin xalqlarının paylaşıqları bütün tarixi əlaqələr və mədəni oxşarlıqlar mövcuddur. Azərbaycan və Yunanıstan arasında tarixi, siyasi və mədəni əlaqələr qurulub. İndi isə yalnız ikitərəfli münasibətləri qorumaq və yeni səviyyəyə qaldırmaq üçün gərgin fəaliyyət həyata keçirmək tələb olunur. Azərbaycan ilə Yunanıstan arasında tarixi və mədəni əlaqələr çox qiymətli irs hesab olunur. Geosiyasi amillərdən asılı olaraq dəyişən və hazırda gərgin günlərini yaşayan Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərinin tarixi və etnopolitoloji təhlilləri göstərir ki, ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün fundamental baza mövcuddur. Azərbaycanla Yunanıstan arasındakı tarixi və mədəni oxşarlıqlar hər iki dövləti bütün sahələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa sövq edir. Eyni zamanda qeyd edək ki, Yunanıstanın qatı ermənipərəst mövqeyi Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərinə mənfi təsir edir. Yunan mediasında vaxtaşırı Azərbaycanın milli maraqlarına zidd olan saxta fakt və rəylərin səsləndirilməsi erməni təəssübkeşliyindən xəbər verir. Ermənilərin sifarişi ilə dərc olunan materiallarla yanaşı, əksər hallarda mediada

ancaq erməni mənbələrinə istinad edilir, Dağlıq Qarabağ “mübahisəli ərazi” kimi qeyd olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Adıgözəlov Z.N.* Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə siyasi əlaqələri: 1991-2006 / Z.N. Adıgözəlov. Bakı: CBS PP, 2015, 200 s.
2. *Azərbaycan Tarixi.* AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: 7 cildə, III c.: XIII-XVIII əsrlər, Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / İkinci nəşrin tərtib. və red.: tarix elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi S.Əliyərli.* Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
4. *Erzi S.A.* Akkoyunlu və Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araşdırmalar // *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, C. XVIII, Sayı 70, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954, 179-221 s.
5. *Paydaş K.* Ak-Koyunlu devleti'nde siyasî evliliklər və sarayda hatunların konumu // *Tarih yolunda bir ömür.* Ankara: Berikan, 2019, 969 s.
6. *Sümer F.* Akkoyunlular. TDV İslâm Ansiklopedisi: 44 cildde, II c., İstanbul: Türkiye diyanet vakfı islam ansiklopedisi, 1989, 563 s.
7. *Biliarsky I.* The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea / Author and editor: I.Biliarsky. Editors: O.Cristea, A.Oroveanu, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 350 p.
8. *Dokos T.P., Tsakonias, P.J.* Greece's strategic position in Balkans and Eastern Mediterranean / *Greece and Turkey in the 21st Century: Conflict or Cooperation a Political Economy Perspective.* Editors: Kollias, C. Günlük-Şenesen, G. New York: Nova Science Publishers, 2003, 279 p.
9. *Tsoungas D.G.* 25 Years of Independent Azerbaijan Through the Eyes of Ambassadors. (Collection of articles) / Layout: Foreign Relations Department of the Administration of the President of the Republic of Azerbaijan. Bakı: BEST-TMS, 2016, 645 p.
10. *Williams K.J.* A Genealogy of the Grand Komnenoi of Trebizond // *Foundations: The Journal of the Foundation for Medieval Genealogy*, 2007, Vol. 2, No 3, pp. 171-189
11. *Гасанов Г.А.* Александр Македонский и Атропат. О возрождении страны под названием Атарпатена / Атропатена / Азербайджан 331-321 гг. до н.э. (Всемирная история) / Г. Гасанов. Москва: Вече, 2017, 304 с.
12. *Махмудов Я.М.* Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII века) / Я.М.Махмудов. Баку: Издательство Бакинского Университета, 1991, 264 с.
13. *Петрушевский И.П.* Азербайджан в XVI-XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1. / И.П. Петрушевский. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, 293 с.
14. *Пилиджев И.Х.* Греки в Азербайджане (сборник статей и воспоминаний) / И.Х.Пилиджев. Баку: Qanun, 2015, 128 с.

15. Армяне Греции объявили о призыве добровольцев в Нагорный Карабах: [Электронный ресурс] / “News.am”, 03.10.2020. URL: <https://news.am/rus/news/605747.html>
16. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin məlumatı: [Elektron resurs] / “XİN”, No:324/20, 02.09.2020 / URL: <https://www.mfa.gov.az/az/news/6935/view>
17. Bierbrier M., Kennedy S. Trebizond. Emperors in Trebizond 1204-1461. Chapter 1. [Electronic resource] / Medieval lands. A prosopography of medieval European noble and royal families by Charles Cawley. – Updated, 20.09.2019 / URL: http://fmg.ac/Projects/MedLands/TREBIZOND.htm#_ftnref165
18. Греки перечислили деньги в фонд «Айастан» и завалили азербайджанский фейковый сайт: [Электронный ресурс] / “Спутник Армения”, 13.10.2020 / URL: <https://ru.armeniasputnik.am/society/20201013/24884322/Greki-perechislili-dengi-v-fond-Ayastan-i-zavalili-azerbaydzhanskiy-feykovyy-sayt.html>
19. Греция призвала мир назвать имена тех, кто подливает масла в конфликт в Карабахе: [Электронный ресурс] / “Интерфакс”, 16.10.2020 / URL: <https://www.interfax.ru/world/731799>
20. Греция активно подключилась к конфликту в Карабахе на стороне Армении: [Электронный ресурс] / “Focus.ua”, 09.10.2020 / URL: https://focus.ua/world/464816gretsia_aktivno_podkliuchilas_k_konfliktu_v_karabakhe_na_storone_armenii
21. Эминоглы Э.И. греческие боевики прибыли на войну с Азербайджаном: [Электронный ресурс] / “Haqqin.az”, 08.10.2020 / URL: <https://haqqin.az/oldage/191131>
22. Ильхам Алиев о треугольнике Армения – Греция – Кипр: [Электронный ресурс] / “Haqqin.az”, 02.09.2020 / URL: <https://haqqin.az/news/188149>
23. Кərimov A. Prezidentdən Yunanıstana qəti və konkret xəbərdarlıq: [Elektron resurs] / “Oxu.az”. 02.09.2020 / URL: <https://oxu.az/politics/418420>
24. Нурани. В Карабахе обнаружены боеприпасы из Иракского Курдистана: [Электронный ресурс] / “Minval.az”, 19.10.2020 / URL: <https://m.minval.az/news/124045954>
25. Овсепян А. Новый антитурецкий фронт и роль Армении: [Электронный ресурс] / “Armenpress.am”, 11.06.2020 / URL: <https://armenpress.am/rus/news/1018069.html>
26. Почему греческие добровольцы едут воевать в Нагорный Карабах: [Электронный ресурс] / “Warfiles.ru”, 07.10.2020 / URL: <https://warfiles.ru/221729-pochemu-grecheskie-dobrovolcy-edut-voevat-v-nagornyy-karabah.html>
27. Презентована книга «Александр Македонский и Атропат»: [Электронный ресурс] / «Media.az», 19.12.2018 / URL: <https://media.az/ru/culture/1067721304/prezentovana-kniga-aleksandr-makedonskiy-i-atropat/>
28. Премьер Армении и глава МИД Греции обсудили шаги по

- противодействию политике Турции: [Электронный ресурс] / “Спутник Армения”, 16.10.2020 / URL: <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201016/24940245/Premer-Armenii-i-glava-MID-Gretsii-obsudili-situatsiyu-v-Karabakhe-i-rol-Turtsii-v-regione.html>
29. *Рустамов Э.* Посол Рахман Мустафаев: «Греция поддерживает суверенитет и территориальную целостность Азербайджана»: [Электронный ресурс] / «1news.az», 08.09.2011 / URL: <https://1news.az/news/posol-rahman-mustafaev-greciya-podderzhivaet-suverenitet-i-territorial-nuyu-celostnost-azerbaydzhana>
30. Самолет греческой авиакомпании доставил террористов в Армению?: [Электронный ресурс] / “Media.az”, 08.10.2020 / URL: <https://media.az/politics/1067794171/samolet-grecheskoy-aviakompanii-dostavil-terroristov-v-armeniyu-foto/>

Redaksiyaya daxil olub 25.12.2020

UOT 165.12

F.A.Quliyev

*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi məktəbi
fakhraddin.kuliev@mail.ru*

XALQ POEZİYASININ GENEZİSİ VƏ REKURSIYA PRİNSİPİ

Açar sözlər: xalq poeziyası, rekursiya prinsipi, autopoezis, holoqrafiya, təkamül

Məqalədə rekursiya prinsipinin konseptual əsasları, idrak nəzəriyyəsində yeri və xalq poeziyasının təkamül qanunauyğunluqlarının tədqiqindəki metodoloji rolu nəzərdən keçirilmişdir. Rekursiya idrak məsələlərinə bioloq və fizioloq yanaşmalarının – autopoezis və qabaqlayıcı inikas nəzəriyyələrinin əsas prinsipidir. Dünyanın bütöv dərkinə yönəlmiş holoqrafiya prosesləri ilə bütöv insan konsepsiyası arasında genetik əlaqənin əsasında rekursiya ideyası dayanır.

Xalq poeziyasının təkamül tarixi göstərir ki, xalq şeiri formaları rekursiv münasibətlərə uyğun yaranır və bunun sayəsində fraktal strukturu ilə seçilir. Fraktallıq xassəsi xalq poeziyasının yalnız struktur xarakteristikası deyil, eyni zamanda onun ideya-məzmun aspektlərini də əhatə edir.

Rekursiya prinsipi milli mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini ifadə edir, ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasının fəaliyyət mexanizminin tədqiqi üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Ф.А.Кулиев

ГЕНЕЗИС НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ И ПРИНЦИП РЕКУРСИИ

Ключевые слова: народная поэзия, принцип рекурсии, аутопоэзис, голография, эволюция

В статье рассматриваются концептуальные основы принципа рекурсии, ее место в теории познания и методологическая роль в исследовании закономерности эволюции народной поэзии. Рекурсия является основным принципом биологического и физиологического подходов к теории познания – теорий аутопоэзиса и опережающего отражения. Идея рекурсии составляет основы генетической связи между голографическими процессами, направленными на целостное познание мира и концепцией целостного человека.

История эволюции народной поэзии показывает, что её стихотворные формы образуются в соответствии с рекурсивными отношениями и благодаря этому отличаются фрактальной структурой. Свойство фрактальности является не только структурной характеристикой народной поэзии, оно также охватывает её идейно-содержательные аспекты.

Принцип рекурсии выражает стадии развития национальной культуры, имеет важное методологическое значение в исследовании механизма функционирования триады традиция-наследственность-творчество.

F.A. Gulyev

THE GENESIS OF FOLK POETRY AND THE PRINCIPLE OF RECURSION

Keywords: *folk poetry, recursion principle, autopoiesis, holography, evolution*

The article examines the conceptual foundations of the principle of recursion, its place in the theory of knowledge and the methodological role in the study of the laws of the evolution of folk poetry.

Recursion is the basic principle of biological and physiological approaches to the theory of knowledge – theories of autopoiesis and anticipatory reflection. The idea of recursion forms the basis of the genetic connection between holographic processes aimed at holistic cognition of the world and the concept of a holistic person.

The history of the evolution of folk poetry shows that its poetic forms are formed in accordance with recursive relations and, due to this, are distinguished by a fractal structure. The property of fractality is not only a structural characteristic of folk poetry, it also encompasses its ideological and substantive aspects.

The principle of recursion expresses the stages of development of national culture, has an important methodological significance in the study of the mechanism of functioning of the triad tradition-heredity-creativity.

Canlı təbiətin təkamül proseslərində dövrülük və təkrarlıq fenomenləri dominant rol oynayır. Təkamül proseslərinin tədqiqində təkrarlığa əsaslanan müxtəlif metodlardan istifadə olunur, bunların arasında rekursiya prinsipi mühüm elmi-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə rekursiya prinsipinin konseptual əsasları və xalq poeziyasının təkamülü prosesində qnoseoloji rolu nəzərdən keçirilir.

Təkamül və inkişaf proseslərinin iterativliyi və çoxmərhləli təbiəti nəzərə alınaraq dialektikanın qanunları fraktal prinsipi ilə əlaqədə istifadə edilmişdir.

Rekursiya latınca Recurso sözündən götürülüb, geriyyə qaçmaq, tələsmək, yenidən görünmək mənasında işlənir [9, s.634]. Etimologiyasından görüldüyü kimi, rekursiya anlayışının mahiyyəti təkrarı qayıdışlarla özünü yenidən canlandırmaq, öz inkişafını təmin etməkdir.

Rekursiya anlayışı çoxaspektli anlayışdır, riyaziyyatda, fəlsəfədə, psixologiyada, dilçilikdə, proqramlaşdırma və süni intellekt sahəsində geniş istifadə olunur.

Rekursiya vasitəsi ilə obyekt və ya proseslər özlərinin bir hissəsi kimi təyin edilir. Riyaziyyatda rekursiya funksiyaların və ədədi sıraların təyini

metodudur, rekursiv funksiya öz qiymətlərini özünün əvvəlki qiymətləri ilə təyin edir, özünə təkrarı qayıdıqla sonsuz ardıcılıq yarada bilər. Rekursiv proseslər, hesablar fraktal strukturların yaradılmasının əsasını təşkil edir.

Fraktal, özünün oxşarı olan, özünü təkrar edən bir strukturudur və miqyas invariantlığı bu strukturun əsas xassəsidir. Əgər fraktala obyektin modeli kimi baxsaq, onda obyektin inkişaf prosesinin hər bir mərhələsi ümumi prosesin modelini bütövlükdə təkrar edir.

Riyaziyyatda hesablamaları sadələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş rekursiya ideyası və fraktal strukturlar dərin fəlsəfi məna kəsb edərək idrak proseslərinin də təməl prinsipinə çevrilmişdir.

Rekursiya bir-birinin şərhini üçün nəzərdə tutulmuş çoxsəviyyəli representasiyalar sistemi olaraq ən ümumi idrak formasıdır. Bu baxımdan rekursiya özünüdərk, refleksiv düşüncənin zəruri elementidir.

Kant özünün "Təmiz ağılın tənqidi" əsərində göstərir ki, transsendental kateqorial sintez rekursiv mahiyyət daşıyır. Kant biliklə təcrübənin əlaqəsini ağılın zəruri aprior fəaliyyəti ilə əlaqələndirir, ağılın təcrübə ilə bu əlaqəsini transsendental tədqiqat adlandırır: "Mən o idrakı transsendental adlandırırım ki, ...o predmetlərlə deyil, daha çox predmetlərin dərkinə yönəlmiş idrakımızın növləri ilə məşğul olur..." [11, s.29-30], yəni idrakın tədqiqat obyektini elə idrak özüdür.

Hərəkət varlığının əsas mövcudiyət forması, onun atributudur. Hərəkətin qanunları olaraq Hegelin tezis-antitezis-sintez triadası da rekursiv sxemə əsaslanır: tezis-antitezis-sintez zəncirində istənilən elementdən biri digərinə transformasiya oluna bilər, yəni zəncirin hər bir elementi başlanğıc kimi götürülə bilər.

Rekursiv strukturlar öz-özünün təkrarını yaradan və mürəkkəbləşdirən strukturlardır, öz mahiyyətini özünü təkrarla açır. Rekursiyanın öz strukturunu qurub tamamlama prosesi holoqram (holoqrafiya) prinsipinə ekvivalentdir.

Holoqrafiya fenomeninin gerçəkliyə bütövlük prinsipindən yanaşma məsələsində fundamental rol oynadığını nəzərə alaraq holoqrafiyanı qısaca xarakterizə edək:

Holoqrafiya (yunan sözüdür, holos – tam, grapho – yazıram) tam, bütöv təsvir, canlandırma mənasında işlənir. Hologramda istənilən üç ölçülü xəyali və həqiqi təsviri görmək mümkündür, təsvir orijinaldan fərqlənmir, bu da obyektlərin forma və quruluşu haqqında obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir.

Fəlsəfədə holoqrafiyalaşdırma reallığa bütövlük prinsipindən yanaşmadır və gerçəkliyin obyektlərini daha fundamental bütövün tərəfləri və proyeksiyaları kimi qəbul edir, reallığı fraktal prinsipi ilə öyrənirik.

Təbiətin holoqrafik struktura malik olması artıq məlum faktdır, bitki və orqanizmlər inkişafın ayrı-ayrı səviyələrində öz-özünü fraktal formada təkrar

edir, mədəniyyətdə isə holoqrafiya prinsipi tarixi ənənələrin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürmə vasitəsi funksiyasını daşıyır. Bu baxımdan holoqram prinsipi təbiətdə və cəmiyyətin tarixi-mədəni inkişafında baş verən proseslərin elmi-fəlsəfi tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Rekursiya prinsipi əsası Maturana tərəfindən qoyulmuş Autopoezisdə – idrak məsələlərinə bioloji yanaşmada da konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Maturana idrak nəzəriyyəsində bioloji proseslərin əhəmiyyətini belə ifadə edir: “İdrak bioloji bir fenomendir və yalnız bu şəkildə başa düşülə bilər; və bilik sahəsindəki hər hansı bir epistemoloji intuisiya bu anlayışı tələb edir” [6, s.7].

Autopoezis neyrofizioloji müşahidələrin fəlsəfi ümumiləşdirməsidir. Autopoetik sistemlər o sistemlərdir ki, bu sistemlərdə vəhdət kimi komponentlərin istehsal şəbəkələri qəbul edilir, bunlar (1) qarşılıqlı təsir vasitəsilə rekursiv olaraq şəbəkəni generasiya edir və reallaşdırır (2), öz mövcudluğu fəzasında bu şəbəkələrin sərhədlərini şəbəkənin reallaşdırılmasında iştirak edən elementlər qismində müəyyən edir [4, s.21].

Burada autopoetik sistemlər şəbəkə sistemləri nöqtəyi-nəzərindən təyin edilir, sistemin elementləri də şəbəkədir, bu rekursiv şəbəkələrin interaksiyası daha mürəkkəb şəbəkəni üzvi bütövlük qismində yaradır.

Maturana göstərir ki, idrak prosesi yalnız rəasional-məntiqi metodların məhsulu deyil, bütövlükdə canlı orqanizmlərin həyati fəaliyyətinin məhsuludur. “Canlı sistemlər koqnitiv sistemlərdir və həyat bir proses olaraq idrak prosesidir. Bu ifadə həm sinir sisteminə sahib olan, həm də sahib olmayan bütün orqanizmlər üçün keçərlidir” [10, s.103].

Maturananın baxışları təkamül epistemologiyasının müddəalarına nisbətən daha pragmatik xarakter daşıyır, belə ki, Maturanaya görə, idrak uğurlu həyat fəaliyyəti deməkdir, başqa sözlə, onu əhatə edən mühitin təsirlərinə adekvat reaksiya verməyi bacarmaqdır: “Yaşamaq dərk etmək, canlı varlıq olaraq mövcudluq sahəsində effektiv fəaliyyət deməkdir”.

Autopoezis konsepsiyasında fizioloji və psixoloji amillərin idrak məsələlərinə təsiri önəmli rol oynayır. Bu mənada autopoezis konsepsiyası idrak nəzəriyyəsinə bütöv insan konsepsiyasından yanaşmaya uyğundur. Bundan əlavə Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsinin müddəalarına, xüsusilə qabaqlayıcı inikas nəzəriyyəsinə də yaxındır.

Anoxinə görə, qabaqlayıcı inikas canlı orqanizmlərin təkamülünün əsas qanunudur, insanın tənəkkür fəaliyyətinin dünyanı ümumi inikas etdirən orqanı kimi beyinin formalaşmasında ciddi rol oynamışdır.

Anoxinin fikrincə, dünyanın qabaqlayıcı inikas prinsipi orqanizmin protoplazmatik proseslərində elə strukturların yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün əsas hesab edilə bilər ki, onlar siqnal və müvəqqəti əlaqələr prinsipi sayəsində orqanizmi xarici dünyaya məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırır [8, s.18-19]. Gerçəkliyin qabaqlayıcı inikas canlı materiyanın

qeyri-üzvi dünyaya məxsus zaman-məkan strukturuna uyğunlaşmasının əsas formasıdır.

Məlumdur ki, insanşünaslıq sahəsində elmlərin diferensiasiyası və analitik metodların inkişafı daha çox insan fəaliyyətinin bütöv və ya mürəkkəb növlərinə sintetik yanaşmalarla sıx bağlıdır. Bütöv insan konsepsiyasının müəlliflərindən biri kimi Ananyev hesab edir ki, psixologiya insan idrakının bütün sahələri arasında əlaqə vasitəsi, təbiət elmləri və ictimai elmlərin müxtəlif sahələrini insan haqqında yeni sintetik elmdə birləşdirən bir vasitədir, ancaq bu elmlərin sonrakı ixtisaslaşmaları ilə müşayiət olunan inteqrasiyası ilk növbədə insan haqqında fəlsəfi təlimin inkişafı ilə müəyyən edilir [7, s.10]. Elmlərin inteqrasiyasında kreativ refleksiya ilə yanaşı, rekursiya prinsipi də mühüm rol oynayır.

Beləliklə, autopoezis, qabaqlayıcı inikas və bütöv insan konsepsiyaları rekursiya prinsipinin elmi əhəmiyyəti və universallığını təsbit edir. Bu baxımdan xalq poeziyasının təkamülündə rekursiya ideyasının özünü daha qabarıq şəkildə təcəssüm etdirməsi təbiidir [3, s.107].

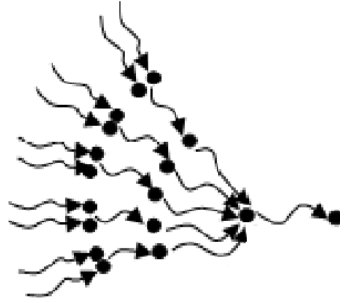
Xalq şeiri formalarının təkamül mexanizmini izlədikdə məlum olur ki, bu təkamül prosesinin əsasını rekursiya prinsipi təşkil edir: xalq şeiri formalarında mərkəz və onun ətrafı mikrostrukturu ierarxiyanın müxtəlif səviyyələrində təkrarlanır. Bu mexanizmi qoşayarpaq müxəmməsin bir bəndinin topoloji strukturunda görmək mümkündür.

Yeni cahan, gözəl zaman keçim sözün sağına mən,
Baxsın gözüm, şeir yazım bu gözəl otağına mən,
Xoş həyatlı, xoş büsatlı, bu qurğu qurmağına mən,
Gəl, saz çalım, bir şux salım qızıl güllü bağına mən,
Cüt oturaq, məclis quraq, əhli damaq, ağrın alım! [1, s.214]

Qoşayarpaq müxəmməsin misrasının strukturu üç səviyyəli attraktor sistemindən ibarətdir: birinci səviyyədə daxili qafiyələr, ikinci səviyyədə misra qafiyələri (rədifdən əvvəl gəlir), üçüncü səviyyədə misranın rədifi yerləşir (Şəkil 1). Bu struktura bəndin sonunda müxəmməsin rədifi əlavə olunur. Beləliklə, bəndin topoloji strukturu dörd səviyyəli attraktor sistemindən ibarət olur, qafiyələr köməkçi, rədif əsas attraktordur (Şəkil 2).

Şəkil 1. Qoşayarpaq müxəmməsin misrasının topoloji strukturu

Şəkil 2. Qoşayarpaq müxəmməs bəndinin topoloji strukturu

Nəzərdən keçirilən bəndin topoloji strukturunu sektor formasında təsvir etmək olar: misra qafiyələri və daxili qafiyələr mərkəzi misraların rədifli olan konsentrik çəvrələrin qövsləri boyunca yerləşir. Konsentrik çəvrələr fraktal strukturun ən sadə nümunələridir. Beləliklə, müxəmməsin strukturunda kiçikdə böyüyün təkrarı, fraktal prinsipinin əsas tələbi tam ödənilir, misra bəndin, bənd isə bütövlükdə şeirin strukturunu təkrar edir. Struktur və funksiya arasındakı dialektik əlaqə fraktal xassələrinin poetik fikirlərə də keçidini təmin edir. Belə ki, hər bir bitkin şeirin leytmotivi alt motivlər səviyyəsində müxtəlif aspektlərdə şərh olunur, bunun nəticəsində oxucu aparıcı motivin təfsilatına varmağa və onu daha dərinəndən anlamağa müvəffəq olur.

İdrak metodu baxımından kreativ rekursiya yaradıcılıq prosesinin özünə yaradıcı münasibət formasında tədqiqat metodudur, yaradıcılıqda yeni konseptual ideyaların axtarışı və tətbiqidir. Bu axtarış prosesində effektiv vasitələrin biri interpretasiyadır. Interpretasiya düşüncənin təməl əməliyyatıdır, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində intellektual fəaliyyətin təzahürünü mənalandırır, eyni zamanda hər hansı bir kommunikasiya prosesinin əsasını təşkil edir, bu kommunikasiyada elmi və bədii əsərlərin şərh tələb olunur. Interpretasiya müxtəlif mətnlərin şərhində və anlaşılmasında bir tədqiqat üsulu olaraq öz başlanğıcını antik hermenevtikadan götürür.

Kreativ rekursiyanın addımları ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasını ehtiva edir. Ənənə mədəniyyətin inkişaf dinamikasının vacib atributudur, milli-mənəvi dəyərləri mənimsəmək və onun bazasında inkişaf etməkdir, mədəniyyətin varislik formasıdır. Varislik inkişafın müxtəlif mərhələləri arasında qanunauyğun əlaqəni ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır və inkişaf prosesinin mexanizmlərini üzə çıxarır. İnkari inkar qanunu inkişafın irəliləmə istiqamətini, varisliyini, dövrü xarakterini, inkişafın spiralvariliyini göstərir, yəni aşağı mərhələnin bəzi xüsusiyyətləri sonrakı yüksək mərhələdə təkrar olunur. Varislik inkişafın irəliyə istiqamətini göstərən zəruri, qanunauyğun hadisədir, ilkin və sonrakı vəziyyətlər, strukturlar, maddi və mənəvi reallığın

özünü inkişaf etdirmə dərəcələri arasında universal sabit əlaqələri ifadə edir, təbiət, cəmiyyət hadisələrini və idrak proseslərini əhatə edir. Ənənənin varislik prinsipləri ilə davam və inkişaf etdirilməsi milli irsə yeni şəraitin tələblərini nəzərə almaqla yaradıcı münasibət tələb edir. Yaradıcılıq yəninin yaradılması baxımından konstruktiv bir fəaliyyətdir, kəşf və ixtira formalarında mövcud olur, təmənnəsizlik, insanın və bəşəriyyətin ehtiyaclarına, ideal və məqsədlərinə uyğunluq kimi atriburları ilə xarakterizə olunur [2, s.92-95].

Şifahi xalq poeziyasında ənənəvi olaraq ustad bir sənətkarın şeirinə həmin rədif üstündə zaman-zaman nəzirələr yazılır. Əslində bu nəzirələr aşıq poeziyasının mahiyyətinə dövrün mövcud baxışlarının ifadəsidir, eyni bir mövzu haqqında mövcud zamanda formalaşmış poetik fikirlərdir. Beləliklə, konkret bir mövzuya hər bir qayıdış poetik yaradıcılığın inkişaf dinamikasını təcəssüm etdirir, sənətkarlar arasındakı diskurs nəticəsində baxılan mövzuya yeni interpretasiyalar verilir.

Məhz bu amillər rekursiyanın, ümumiyyətlə milli mədəniyyətin genezisindəki metodoloji əhəmiyyətinin mühüm rolunu əsaslandıran amillərdir.

Tədqiqatın nəticələri olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Rekursiya ümumi təkamül və inkişaf konsepsiyasının əsas prinsiplərindən biridir, iterasiya və təkrarlıq rekursiyanın zəruri elementləridir, təkamül və inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərini ifadə edir.

Rekursiya prinsipi qnoseoloji baxımdan gerçəkliyin ümumi idrak metodudur, milli mədəniyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının, ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasının fəaliyyət mexanizminin tədqiqi üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bozalqanlı Aşıq Hüseyn*. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., 2015, 216 s.
2. *Quliyev F.* Azərbaycan xalq poeziyasında ənənə, varislik və yaradıcılıq məsələləri // Fənlərarası tədqiqatlar və epistemalogiyanın problemləri, Bakı: Adiloğlu, 2019, s.91-105
3. *Quliyev F.* Türk xalq şeiri strukturunun planetarlığı haqqında // *Metafizika*, №1, Bakı, 2018, s.102-115
4. *Maturana H.* Autopoiesis // *Autopoiesis: A theory of living organization*. New York: North Holland, 1981, pp 21-33
5. *Maturana H.* Biology of language: The epistemology of reality, in Miller, George A., and Elizabeth Lenneberg (eds.) // *Psychology and Biology of Language and Thought: Essays in Honor of Eric Lenneberg*, New York: Academic Press, 1978, pp.27-63
6. *Maturana, H. and Francisco V.*, *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living* // *Boston Studies in the Philosophy of Science* [Cohen, Robert S.,

- and Marx W. Wartofsky (eds.)], Vol. 42, Dordrecht: D. Reidel Publishing Co., 1980. pp.2-58
7. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
  8. *Анохин П.К.* Философские аспекты теории функциональной системы. Избранные труды. М.: Наука, 1978, 399 с.
  9. *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. М.: Русский язык, 1986, 840 с.
  10. *Матурана У.* Биология познания // Язык и интеллект. М.: Изд. группа «Прогресс», 1995, с. 95-142
  11. *Нарский И.С.* Иммануил Кант. М.: Мысль, 1976, 208 с.

Redaksiyaya daxil olub 27.01.2021

UOT 32

T.C.Məmmədov
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
dia.maliyye@mail.ru

DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI PROBLEMİ: NƏZƏRİ-KONSEPTUAL YANAŞMALAR

Açar sözlər: dövlət idarəetməsi, islahatlar, dövlət xidmətləri, mahiyyət, xidmətlərin göstərilməsi, keyfiyyətin artırılması

Məqalədə dövlət idarəçiliyinin, həm də servis dövlətinin kateqoriyası kimi dövlət xidmətlərinin mahiyyəti, nəzəri aspektləri və əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Konkret nəzəri konsepsiyalar timsalında dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti probleminə müxtəlif yanaşmalar öyrənilir, onların çərçivəsində irəli sürülən nəzəri müddəalar açılıb göstərilir, müəllifin dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasının konseptual əsası kimi nəzərdən keçirdiyi yeni dövlət menecmenti nəzəriyyəsinə ayrıca yer verilir. Baxılan müddəalar kontekstində Azərbaycan Respublikasının dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi sahəsində uğurlu təcrübəsi işıqlandırılır.

Т.Дж.Мамедов

СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Ключевые слова: государственное управление, реформы, государственные услуги, сущность, оказание услуг, повышение качества

В статье анализируются сущность, теоретические аспекты и основные характеристики государственных услуг, как категории государственного управления, а также сервисного государства. В этом контексте на примере конкретных теоретических концепций изучаются различные подходы к проблеме качества государственных услуг, раскрываются выдвинутые в их рамках теоретические положения, теории нового государственного менеджмента, которая автором рассматривается как концептуальная основа повышения качества государственных услуг. В контексте рассмотренных теоретических положений освещается опыт Азербайджанской Республики в сфере предоставления государственных услуг.

T.J.Mammadov

THE ESSENCE AND THE PROBLEM OF IMPROVING THE QUALITY OF PUBLIC SERVICES: THEORETICAL AND CONCEPTUAL APPROACHES

Keywords: *public administration, reforms, public services, essence, quality improvement*

The article analyzes the essence, theoretical aspects and the main characteristics of public services, as a category of public administration, as well as a service state. In this context, on the example of specific theoretical concepts, various approaches to the essence of the quality of public services are studied, the theoretical principles advanced within their framework are revealed, a separate place is given to the management theory of the new state, which the author considers as a conceptual basis for improving the quality of public services. In the context of the provisions under consideration, the successful experience of the Republic of Azerbaijan in this field is highlighted.

Giriş

Müasir dövlətlərdə həyata keçirilən inzibati islahatların prioritet istiqamətlərindən birini dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması təşkil edir. İcra hakimiyyəti sistemində aparılan bu islahatlar ona istiqamətlənir ki, hər bir vətəndaş hakimiyyətdən yüksək keyfiyyətdə dövlət xidmətlərinin göstərilməsini tələb edə bilsin. Çünki dövlət xidmətini əldə etmiş fiziki və ya hüquqi şəxs son nəticədə icra hakimiyyəti orqanlarının, bütövlükdə isə dövlətin fəaliyyətini qiymətləndirmiş olur. Məhz dövlət hakimiyyəti sisteminin konseptual olaraq bu şəkildə nəzərdən keçirilməsi “servis dövləti” anlayışını meydana gətirmişdir. Belə ki, bu konsepsiyaya əsasən dövlət idarəetməsi sektoru prinsiplial olaraq cəmiyyət və xidməti alanlar tərəfindən qiymətləndirilən və müəyyən faydalılıq effektinə malik olan servis məhsulunun (dövlət xidməti) təqdim edilməsinə, belə məhsulun istehsalı üçün imkan və şəraitin yaradılmasına, dövlət xidmətinin göstərilməsi prosesinə cəlb olunmuş bütün tərəflərin məqsəd və maraqlarının, resurs və potensialının əlaqələndirilməsinə istiqamətlənməlidir.

Servis konsepsiyasının reallaşdırılması şəraitində dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin səmərəli təşkili cəmiyyət və dövlətin fəaliyyətinin fundamental problemləri sırasına daxil edilmişdir. Bu baxımdan dövlət xidmətinin mahiyyətinin keyfiyyətinin artırılması probleminin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsinin aktuallığı müasir dövrdə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin ictimai dəyərinin güclənməsi, dövlət xidmətini göstərənlərin məsuliyyətinin artırılması, dövlət xidmətləri sahəsində subyektlərarası münasibətlərin getdikcə daha ahəngdar xarakter alması ilə şərtlənir.

Dövlət xidməti dövlət idarəetməsinin kateqoriyası kimi

Elmi ədəbiyyatda “xidmət” anlayışının mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, bu yanaşmalardan birində xidmət dedikdə, insanın hər hansı bir tələbatını təmin edən və faydalı bir nəticəsi olan məqsədyönlü əmək fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən isə xidmət anlayışının mahiyyəti “hər hansı bir iqtisadi vahidə məxsus olan şəxsin və ya əmtəənin vəziyyətində onun əvvəlcədən razılığı ilə digər iqtisadi vahidin fəaliyyəti nəticəsində baş verən dəyişiklik” kimi izah edilir [11]. Amerikalı tədqiqatçı F.Kotler isə hesab edir ki, xidmət bir tərəfin digər tərəfə təklif edə biləcəyi istənilən tədbir və ya mənfəətdir ki, onlar əsasən hiss edilmir və nəyəsə sahib olmağa gətirib çıxarmır [10]. Daha ümumi şəkildə isə xidmətin nəticəsi hansısa şəxslərin tələbatlarının ödənilməsi və ya hansısa mənfəətin əldə edilməsi olan fəaliyyət olduğunu göstərmək olar.

Tədqiqatçılar arasında “dövlət xidməti” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə də vahid yanaşma mövcud deyil. Bütövlükdə, dövlət xidməti dövlət funksiyalarının bir növü kimi nəzərdən keçirilir. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üzrə dövlət funksiyası özünə vətəndaş və təşkilatların hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsi, maddi resursların bölüşdürülməsi, informasiyanın verilməsi, məsləhət və metodiki yardım üzrə xidmətləri daxildir.

Dövlət xidmətlərinin yaranması və göstərilməsi sahəsi iqtisadi sosiodynamika konsepsiyasından çıxış edərək də nəzərdən keçirilir. Bu konsepsiya çərçivəsində dövlət xidmətləri sahəsi geniş mənada dövlətin əvəzənməz nemətləri istehsal etməsi ilə sosial və insan kapitalının bərpası məqsədini daşıyan, sosial-iqtisadi məkanın dövlət mülkiyyəti əsasında işləyən institusional şəkildə təşkil olunmuş hissəsi kimi təsvir edilir. “Dövlət xidmətləri sahəsi” və “dövlət xidməti” anlayışlarının sistemli şəkildə başa düşülməsi üçün bu fenomeni dar mənada açıqlayan müxtəlif yanaşmaların izahının müqayisəli nəzərdə keçirilməsi də əhəmiyyət kəsb edir [9].

Yanaşma	“Dövlət xidmətləri sahəsi” anlayışının tərifi	“Dövlət xidməti” anlayışının tərifi
Proses funksional yanaşma	Əvəzənməz nemətlərlə təminatla bəli fəaliyyət növləri və funksiyaların həyata keçirilməsi mühiti	İstifadəçilərə əvəzənməz tələbatların təminatı üzrə funksiyaların yerinə yetirilməsi nəticələrinin çatdırılması vasitəsi (üsulu) kimi çıxış edən prosessual hadisə
Təşkilati yanaşma	Əvəzənməz nemətlərin təşkilati cəhətdən təmin edilməsi mühiti	Əvəzənməz nemətlərin istehsalı, maliyyələşdirilməsi və istehlakının təşkili üzrə fəaliyyət

İnstitusional yanaşma	Əvəzədməz tələbatların təminatı və qeyri-kommersiya məhsulunun (dövlət xidmətinin məhsul kimi) istehlakının təşkili üzrə funksiyalar, eləcə də onların dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarından maliyyələşdirilməsi mənbələri nöqtəyi-nəzərindən bircinsli institusional vahidlərin məcmusu	Əvəzədməz tələbatların institutlaşdırılmış təminatı, burada dövlət qeyri-maddi əvəzədməz nemətlərin təchizatçısı rolunda nəzərdən keçirilir
Kommunikativ yanaşma	Əvəzədməz nemətlərin istehsalçısının xarici mühitlə real əlaqələri və qarşılıqlı təsirinin formalaşdığı məkan	Subyektlərin tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərində fəaliyyət məhsulları mübadiləsi, onların bir-birini qiymətləndirməsi, həmçinin qarşılıqlı təsir imkanları vasitəsilə təzahür olunan qarşılıqlı əlaqələri

Cədvəldən görüldüyü kimi, “dövlət xidmətləri sahəsi” və “dövlət xidməti” anlayışlarının göstərilən çoxsaylı şərtləri həm tədqiq olunan sahədə elmi biliyin inkişafı məntiqini izləməyə, həm də yeni konseptual ideyaların və idarəetmə modellərinin ehtiyac duyduğu sistem halqalarını (seqmentləri) müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərmək olar ki, dövlət xidməti vətəndaşın və ya təşkilatın öz hüquqlarının və qanuni maraqlarının həyata keçirilməsi və ya normativ-hüquqi aktlarla onların üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədini daşıyan müraciətlərinə əsasən icra hakimiyyət orqanlarının hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi və sənədli informasiyanın yaranmasını nəzərdə tutan hərəkət və (və ya) qərar qəbulu ilə ifadə olunan fəaliyyətidir. Bu tərifə əsaslanaraq dövlətin göstərdiyi xidmətləri 4 qrupda birləşdirmək olar: vətəndaşın və ya təşkilatın hüququnun müəyyənləşdirilməsi; qanunvericilikdə təsbit edilmiş ayrı-ayrı hallarda bu hüquqların maddi təminatı (məsələn, pensiya almaq hüququ); hüquqi faktların müəyyənləşdirilməsi, çox zaman arayışlarda əks olunur; informasiyanın verilməsi. Bu baxımdan dövlət (eləcə də bələdiyyə) xidməti xüsusi xidmət kateqoriyası kimi dövlət orqanlarının digər fəaliyyət növlərindən bir sıra əlamətləri ilə fərqlənir. Təhlillər əsasında qeyd etmək olar ki, dövlət yaxud bələdiyyə xidmətlərinin alınması ilk növbədə xidmət alanların hüquqları və qanuni maraqlarının reallaşması və yaxud vəzifələrinin icrası ilə bağlıdır. İkincisi, xidmət göstərən yaxud buna məsul olan subyektin (əsasən icra hakimiyyəti orqanları) olması; üçüncüsü, xidmətlərin subyektlərin xidmət

göstərilməsinə dair səlahiyyətlərini müəyyən edən normativ-hüquqi aktlar əsasında təqdim edilməsi; dördüncüsü, xidmətin ərizə ilə müraciət əsasında təqdim edilməsi və onun fərdi xarakter daşması (yəni xidmət konkret fiziki yaxud hüquqi şəxsə göstərilir) və s.

“Servis dövləti” anlayışı altında isə dövlətin öz fəaliyyətində vətəndaşın və biznesin tələbatlarına istiqamətlənməsi, göstərdiyi xidmətlərin zəruri keyfiyyət səviyyəsini təmin etməsi, yəni vətəndaşın dövlət xidmətini əldə etməsi, sahibkarın isə biznesə başlaması və onu davam etdirməsi üçün minimum zaman, qüvvə və resurs sərf edəcəyi bir şəraitin yaradılması başa düşülür [12].

Ümumilikdə, servis dövlətinin qurulması bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan 4 istiqamətdə fəaliyyəti nəzərdə tutur:

- xidmətlərin göstərilməsi texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi;
- dövlət və bələdiyyə xidmətləri haqqında qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi;
- xidmətlərin keyfiyyətinin idarə edilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılması;
- xidmət göstərən orqanlar arasında və bu orqanlar və xidməti alanlar arasında qarşılıqlı tərəfdaşlıq əlaqələri formalarının inkişaf etdirilməsi [7].

Beləliklə, servis dövləti haqqında mövcud fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, servis dövləti – insan cəmiyyətinin postindustrial inkişaf mərhələsinə uyğun olan dövlət idarəetməsi texnologiyasıdır. Bu texnologiya çərçivəsində hakimiyyət strukturları müəyyən növ xidmətlərin təchizatçısı, vətəndaşlar isə onların istehlakçısı qismində nəzərdən keçirilir və bu zaman yaranan sosial qarşılıqlı təsirin həyata keçirilməsi üçün elektron kommunikasiya vasitələrindən fəal şəkildə istifadə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də istənilən dövlət orqanı dövlət xidmətlərini göstərə bilməz. Servis dövləti konsepsiyasına əsasən geniş mənada bütün dövlət orqanlarının cəmiyyətə xidmət göstərilməsi üzrə funksiyaların yerinə yetirməsi nəzərdə tutulsa da, dar mənada xidmətlərin göstərilməsi funksiyası müstəsna olaraq icra hakimiyyəti orqanlarına məxsusdur. Bu isə hakimiyyətin bölünməsi mexanizminə əsaslanaraq hər bir hakimiyyət orqanının səlahiyyət və təyinatından irəli gəlir.

“Dövlət xidmətinin keyfiyyəti” anlayışının mahiyyəti: müxtəlif yanaşmalar

Ümumiyyətlə, keyfiyyət – subyektiv bir anlayışdır. Geniş mənada keyfiyyət dedikdə, məhsulun və ya xidmətin müəyyən tələblərə uyğunluq dərəcəsi başa düşülür. Müasir menecmentdə “keyfiyyət” anlayışına istehlakçıların həqiqi sorğuları – cari və perspektiv sorğuları daxildir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, keyfiyyətin ən geniş yayılmış təriflərindən olan “alıcıların tələbatlarının təmin edilməsi” məhsulun və ya xidmətin funksional xarakteristikaları ilə məhdudlaşmır.

İstənilən məhsulun və xidmətin qiymətləndirilməsi zamanı ən vacib amillərdən biri məhz keyfiyyətə olan tələblərdir.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq xidmətlərin keyfiyyəti problemlərinə həm elmin, həm də təcrübənin davamlı marağının olmasına baxmayaraq bu anlayışın mahiyyəti hələ də birmənalı və dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bununla belə xidmətin keyfiyyəti mütləq qiymətləndirmə kimi (üstünlüyün sinonimi kimi); təyinata uyğunluq kimi (xidmətin öz funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyəti); qiymətə uyğunluq kimi (məhsulun qiyməti ilə faydalılığın nisbəti); standartlara uyğunluq kimi (məhsul və ya xidmətin bu və digər parametrlərinin hədəf qoyulan və icazə verilən göstəricisi); bu və ya digər xidmətə münasibətdə istifadəçilərin müəyyən gözləntilərinin və sorğularının təmin edilməsi və s. kimi şərh edilir [13].

Bu mənada Finlandiya alimi K.Qrönroosun işləyib hazırladığı xidmət keyfiyyəti konsepsiyası maraq doğurur. Q.Kanq və C.Ceymsin tədqiq etdikləri bu konsepsiya çərçivəsində xidmətin keyfiyyətinin iki tərkib hissəsi fərqləndirilir: birincisi, istehlakçının həlledici maraqları və ya “texniki keyfiyyət”; ikincisi, xidmətin göstərilməsi prosenin və üsulunun keyfiyyəti və ya “funksional keyfiyyət”. K.Qrönroosun konsepsiyasına görə, istehlakçının xidməti qiymətləndirməsi daha çox funksional keyfiyyətdən asılıdır. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq xidmətin keyfiyyətinin tərkib hissələri kimi xidmətin göstərilməsi (servisin) keyfiyyəti və nəticənin keyfiyyətini ayırmaq olar. Belə halda xidmət göstərilməsi prosesi və son nəticələr istehlakçıların məmnunluğunu, müvafiq olaraq da xidmətin keyfiyyətini müəyyənləşdirən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan amillər kimi çıxış edir [17].

Daha sonrakı tədqiqatlar üzə çıxardı ki, xidmətin keyfiyyətinin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin əhəmiyyəti aşağıdakı bir sıra amillərdən asılıdır:

1. İstehlakçının əldə etdiyi xidmətin əsas faydalarını qiymətləndirmək imkanı. Xidmət nə qədər mürəkkəb olarsa, istehlakçı prosesin keyfiyyətinə daha çox diqqət ayırır.

2. İstehlakçının xidməti göstərən heyətlə əlaqə dərəcəsi. İstehlakçının heyətlə ünsiyyətinin intensivliyi nə qədər yüksək olarsa, o qədər də onun üçün xidmətin göstərilməsi prosesinin əhəmiyyəti yüksək olur və əksinə.

3. Xidmətin qəbul edilən dəyər amili, yəni çəkilən xərclərin (qiymət və xidmətin əldə edilməsi ilə bağlı olan digər xərclər) əldə edilən nəticəyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi.

4. Xidmətin əldə edilməsi zamanı mühüm rol oynaya bilən sosial əhatə (ailə, dostlar, referent qrup) və fikir [13].

Dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini təhlil etmək üçün istifadə edilə biləcək digər bir yanaşma xidmətin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini və xidmət göstərilməsinin keyfiyyətini ayırmağı təklif edir. Bu halda keyfiyyət xidmətin istehlakçı xüsusiyyətlərinin konkret ictimai tələbatlara uyğunluq dərəcəsi kimi başa düşülür. Xidmətin yerinə yetirilməsi keyfiyyəti onun mövcud normativ-texniki

sənədlərin tələblərinə, habelə xidmət istehlakçısının sifarişin edilməsi zamanı ilə razılaşdırılmış istəklərinə uyğun gəlməsidir. Bu şərhli dövlət xidmətlərinə tətbiq etsək, burada söhbətin ilk növbədə xidmətlərin göstərilməsinin konkret sahədə inzibati reqlamentin və qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğundan getdiyini vurğulaya bilərik. Xidmət göstərilməsinin keyfiyyətinə isə xidmətin göstərilməsinin optimal sosial-iqtisadi nəticələri ilə yanaşı, konkret istehlakçıya minimum zaman itkisi və yüksək xidmət mədəniyyəti ilə xidmət əldə etmək imkanını təmin edən şərtlər, metodlar və vasitələr də daxildir [8]. Bu halda dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyət göstəriciləri xidmət standartı ilə müəyyən edilir və buraya növbədə gözləmə müddəti, işçi heyətin nəzakətliliyi, xidmət məkanının tələblərə uyğunluğu və s. göstəricilər daxildir.

Xidmət göstərilməsi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün maraqlı yanaşmalardan biri də “neytral zonalar” konsepsiyasında əks olunmuşdur. Xidmətlərin göstərilməsi sahəsinə tətbiq etməklə bu konsepsiyanın mahiyyəti belə açıqlanır: istehlakçının şəxsi qavrayışında “neytral zona” adlanan elə bir sahə mövcuddur ki, burada heç bir hərəkətə əks-reaksiya verilmir. İstehlakçıda məmnunluq və ya narazılıq hissi yalnız bu zonanın hüdudlarından kənara çıxdıqda yaranır. Müvafiq olaraq istehlakçı üçün xidmətin ayrı-ayrı elementlərinin əhəmiyyəti artdıqca neytral zona daralmağa başlayır və istehlakçının təklif olunan xidmətə qarşı neytral münasibəti də azalır [14].

“Neytral zonalar” konsepsiyası öz inkişafını amerikalı alimlər E.Kadott və N.Turgeon tərəfindən təklif olunan xidmət göstəricilərinin səmərəliyinin istehlakçıların qavrayış xarakterinə görə təsnif olunmasında tapmışdır. Onlar istehlakçı tərəfindən xidmət keyfiyyətinin qavranılmasına təsir göstərən xidmətin bir neçə elementini müəyyənləşdirmişlər:

1. İstehlakçının xidmətə minimal tələblərinə əsaslanan kritik elementlər. Onlar istehlakçı davranışına birbaşa təsir göstərən əsas amillərdir. Bu elementlər ona görə “kritik” adlandırılmışdır ki, onlar keyfiyyətə minimal tələblərin əldə edilib-edilməməsindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi reaksiya yaradırlar. Bu elementlərə, məsələn, dövlət xidmətlərinin əldə edilməsi müddəti daxildir.

2. Neytral elementlər, məsələn, binanın interyeri və s. Onlar xidmətin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərmir, istehlakçıların məmnuniyyət dərəcəsinə kifayət qədər zəif təsir göstərirlər.

3. Məmnuniyyət yaradan elementlər, məsələn, gözləmə sahələrində televizorun və ya uşaqlar üçün oyunların olması. Belə elementlər olmadıqda istehlakçılarda mənfi reaksiyaya səbəb olur, onların mövcudluğu isə məmnuniyyət yaradır.

4. Narazılıq yaradan elementlər, məsələn, xidmətin göstərildiyi binanın ictimai nəqliyyata və avtomobillər üçün dayanacaqdan uzaqda olması; işçi heyətin mehriban olmaması; sənədlərin sürətini çıxarmaq imkanının olmaması və s. Bu elementlər xidmət istehlakçılarında mənfi reaksiyaya səbəb olurlar [15].

Malların və xidmətlərin keyfiyyətinin qavranılması probleminin digər bir tədqiqatçısı kimi N.Kanonu göstərmək olar. İ.Qayleviçüte tərəfindən öyrənilən Kano modelində xidmətlərin istehlakçıların reaksiyasını müəyyən edən üç qrup xarakteristikası təsvir edilmişdir. Birinci qrup xidmətin “məcburi” xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Bunlar istehlakçılar tərəfindən “mövcudluğu təbii olan” elementlər kimi qəbul edilir və bu xüsusiyyətlərin olmaması narazılığa səbəb olur. Xidmət xüsusiyyətlərinin ikinci qrupu “bixətli” olaraq adlandırılmışdır. Belə vəziyyətdə müvafiq göstəricinin kəmiyyət cəhətdən artması ilə istehlakçının məmnuniyyəti də artır. Üçüncü qrupu “cəlbədic” xüsusiyyətlər təşkil edir. İstehlakçı onları gözləmir və bu xüsusiyyətlərin olmaması da kritik vəziyyəti şərtləndirmir [16].

“Yeni dövlət menecmenti” nəzəriyyəsi dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasının konseptual əsası kimi

Elmi ədəbiyyatda “servis administrasiyası” Yeni dövlət menecmenti nəzəriyyəsi çərçivəsində əsaslandırılmış yeni dövlət idarəçiliyi texnologiyalarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan servis yanaşmasının mahiyyəti aşağıdakı kimi açıqlanır:

- dövlət institutları müasir elektron sistemlərdən istifadə etməklə vətəndaşlara daha keyfiyyətli şəkildə xidmət göstərilməsini təmin etməlidirlər;
- dövlət idarəetməsinin vətəndaşların – vergi ödəyicilərinin ödəmələri hesabına mövcud olması səbəbindən ilk növbədə bürokratların deyil, vətəndaşların ehtiyaclarının təmin edilməsinə istiqamətlənməlidir;
- müasir dövrdə dövlət qulluğunun bütün fəaliyyəti vətəndaşlara xidmət kimi qiymətləndirilməlidir [6].

Dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması problemlərinin təhlili baxımından nəzərdən keçirilməli olan “Yeni dövlət menecmenti” (New public management - NPM) konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın müəlliflərindən olan Devid Osborn və Ted Gebler dövlət idarəetməsinin keyfiyyət probleminin həllini diqqət mərkəzinə qoyurdular. Onlar yenilənmiş dövlət idarəetməsi sisteminin prinsiplərini formalaşdırmış, onların arasında isə “hökumət idarə etmir, əhaliyə xidmətlər göstərir (yəni hökumət öz üzərinə ictimai nemətlərin istehsalı rolunu götürür)” prinsipini əsas hesab edirdirlər [18]. Bu halda xalq seçim hüququna malik istehlakçı, müştəri rolunda çıxış edir. Dövlət təşkilatının müştərisi anlayışının meydana çıxması isə dövlət xidmətlərinin fərdiləşdirilməsinin, xidmətlərin, eləcə də idarəetmənin keyfiyyətinin artırılmasının zəruriliyini tələb edir.

Keyfiyyət – nəticəlilik – səmərəlilik anlayışlar zənciri keçən əsrin 80-90-cı illərində inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində inzibati islahatların aparıcı prinsipinə çevrilmişdi. Dövlət aparatının modernləşdirilməsi məqsədilə keçirilən bu islahatların vacibliyi artan büdcə defisiti, fəal əhalinin faizinin azalması, işsizliyin artması, xalqın ümumi həyat standartları, eləcə də dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin standartlarına münasibətdə istehlakçı gözləntilərinin müntəzəm olaraq

yüksəlməsi səbəbindən irəli gəlmişdi.

Yeni dövlət menecmenti konsepsiyasında korporativ idarəetmənin baza prinsiplərindən istifadə edilərək idarəetmə yox, siyasi, iqtisadi və sosial proseslərə rəhbərlik etmək təklif olunurdu. İctimai nemətlərin istehsalı və çatdırılmasının kəmiyyəti və keyfiyyəti üzərində nəzarət funksiyalarına diqqəti cəmləmək lazım olduğu qeyd edilirdi. Bu zaman idarəetmədə aparıcı halqa xidmətlərin məhsuldarlığı, nəticəliliyi, rentabelliği və keyfiyyəti məsələləri olmuşdu [5].

Məhz “Yeni dövlət menecmenti” nəzəriyyəsinin əsasında bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, AFR, Fransa və s.) keçirilən inzibati islahatlar təcrübəsinin və əldə olunan nəticələrin təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, bu konsepsiya azad rəqabət mehanizmi şəraitində həm yaşayış keyfiyyəti, həm də ictimai xidmət və nemətlərə çıxış baxımından vətəndaşların fərdi rifahını qoruyub saxlamağa imkan vermişdi. Bununla da həmin ölkələrdə dövlət və bələdiyyə idarəetməsi daha az xərc tələb etmiş, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından ölçülə bilən konkret nəticələrin əldə edilməsini hədəfləmiş, ictimai xidmət və nemətləri əldə edən vətəndaşların məmnunluğunun yüksək səviyyəsini təmin etmişdir. Bütövlükdə, yeni ictimai idarəetmə konsepsiyasının təcrübədə tətbiqi xidmətlərin keyfiyyətinə və rentabelliyinə istiqamətlənən dövlət və bələdiyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artmasına səbəb olmuşdur.

Baxılan nəzəri-konseptual müddəalar kontekstində Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki təcrübəsini nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın indiki sürətli və davamlı inkişafı şəraitində əhaliyə geniş spektrdə dövlət xidmətləri göstərilir ki, onlar da sosial müdafiə və sosial təminat (sığorta); nəqliyyat və yol təsərrüfatı; vətəndaşlıq, qeydiyyat və miqrasiya; rabitə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları; elm və təhsil; kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye; mənzil və kommunal təsərrüfatı; daşınmaz əmlak və mülkiyyət; notariat fəaliyyəti və bir sıra digər sahələri əhatə edir [21].

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsində 2015-ci ildə "BMT-nin Dövlət Xidməti Mükafatı"na layiq görülmüş və “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi” kateqoriyasında 1-ci yeri tutmuş “ASAN xidmət” modeli artıq Azərbaycanın brendinə çevrilmişdir [4]. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və ona tabe olan “ASAN xidmət” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 iyul 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır [1].

Hazırda Azərbaycanda 20 “ASAN xidmət” mərkəzləri, o cümlədən Bakıda (beş mərkəz), Sumqayıtda, Gəncədə, Qəbələdə, Qubada, Şəkiddə və digər şəhər və rayonlarımızda uğurla fəaliyyət göstərir [4]. “Bir pəncərə” obyektləri kimi “ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il tarixli 706 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “ASAN xidmət”

mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili və xidmətlərin göstərilməsi Qaydaları”na müvafiq təşkil olunur. Qaydalarda göstəriləyi kimi, “ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlardır. Onların fəaliyyətinin məqsədləri vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azaldılması; vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması; dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi; şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi; elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması və s. ibarətdir [3].

Bununla yanaşı, 2013-cü ildən “ASAN xidmət”in göstərdiyi xidmətlərdən istifadə etmək üçün Mərkəzlərə gələ bilməyən vətəndaşlara xidmət etmək məqsədilə müvafiq heyətlə birlikdə ən son texnoloji avadanlıqla təchiz olunmuş mobil avtobuslardan istifadə olunur. Bundan başqa “ASAN xidmət” Mərkəzlərinin olmadığı regionlarda 2017-ci ilin əvvəlindən vətəndaşların dövlət xidmətləri ilə təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı əsasında işlənmiş səyyar “ASAN qatar” Konsepsiyası reallaşdırılır, səyyar “ASAN qatar” vasitəsilə 9 növ xidmət göstərilir [20].

“ASAN xidmət”in uğurlu fəaliyyətini statistik məlumatlar da təsdiq edir. Bununla bağlı statistik məlumatların təhlili göstərir ki, “ASAN xidmət”ə illik müraciətlərin həcmi mərkəzlərdə xidmətlər üzrə ildən-ilə artır. Belə ki, əgər 2013-cü ildə mərkəzlər üzrə müraciətlərin sayı 842 785 olmuşdursa, 2019-cu ildə bu rəqəm 8 766 824-də çatdırılmış, yəni 2013-cü ilə nisbətən 10,5 dəfə artmışdır [22].

Bu gün Azərbaycanın "ASAN xidmət" modeli dövlət xidmətlərinin göstərilməsində qabaqcıl təcrübə kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmaqla dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən ətraflı öyrənilir və tətbiq olunur. Avtomatlaşdırma və optimallaşdırma isə dövlət orqanlarının əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair işinə dinamiklik verməklə onlara qarşı tələblərin artırılmasına, eləcə də bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Ölkəmizdə uğurla reallaşan sosial dövlət modeli çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 avqust 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində yaradılmış “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” publik hüquqi şəxsin (DOST Agentliyinin) fəaliyyəti də geniş vüsət almışdır. Prezident Fərmanında göstəriləyi kimi, DOST Agentliyi əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması, innovativ həllərin tətbiqi və elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsi, habelə süründürməçilik hallarının qarşısının alınması və vətəndaş məmnunluğunun artırılması məqsədilə yaradılmışdır [2]. “DOST” mərkəzlərində Azərbaycan 10 dekabr 2018-ci il tarixli 387 nömrəli Prezident Fərmanı ilə təsdiq olunmuş geniş siyahıya uyğun olaraq məşğulluq, əlillik və sağlamlıq imkanlarının

məhdudluğu, əmək pensiyası və sosial müavinət, ünvanlı dövlət sosial yardımın təyin edilməsi, sosial xidmət sahələrində və bir sıra digər sahələrdə xidmətlər göstərilir [19].

Nəticə

Beləliklə, dövlət xidməti və onun keyfiyyəti məsələləri çoxsaylı nəzəri yanaşmalar prizmasından öyrənilsə də, bir məsələ aydındır ki, dövlət xidmətlərindən istifadənin nəticəsi həmişə vətəndaşların və təşkilatların müəyyən fayda əldə etməsi və müvafiq tələbatların təmin edilməsi olur. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi vətəndaşların hüquqları və qanuni maraqlarının reallaşmasına xidmət edir, əhalinin və dövlət hakimiyyəti orqanlarının sıx qarşılıqlı əlaqələrinin əsas və daha çox yayılmış formasını təşkil edir. Məhz dövlət xidmətlərinin göstərilməsi dövlətə, xüsusilə icra hakimiyyəti orqanlarına, onların tabeliyində olan dövlət qurumlarına və dövlət sifarişini almış digər növ təşkilatlara vətəndaşların həyati əhəmiyyətli tələbatlarını təmin etməyə və servis dövləti funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir. Bu zaman vətəndaşların ictimai tələbatlarının xidmətlər vasitəsilə təmin edilməsi qanunlarla təsbit edilmiş tələbə çevrilir.

Dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması həm nəzəri, həm də praktiki problemlərin həllindən asılıdır. Nəzəri səviyyədə, birincisi, bu xidmətlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində mövcud olan müxtəlif yanaşmaların inteqrasiyası vacib şərtlərdəndir. Bundan başqa dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasının zəruri şərtlərinə onların vahid sistemdə birləşdirilməsini də aid etmək olar.

Qeyd olunan müddəalar kontekstində Azərbaycan Respublikasının əhaliyə dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu sahədə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında məqsədyönlü siyasət həyata keçirilir. Bir-biri ilə bağlı dövlət xidmətlərinin çoxfunksiyalı mərkəzlər çərçivəsində sinxron təqdim edilməsi kompleks xidməti rahat, keyfiyyətli və vaxtında almağa imkan verir. Bu baxımdan müvafiq Prezident Fərmanları ilə yaradılmış və Azərbaycan brendi kimi beynəlxalq səviyyədə tanınan “ASAN xidmət”in, eləcə də “DOST” mərkəzlərinin uğurlu fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın “ASAN xidmət” modeli bu gün bir çox dünya ölkələri üçün nümunə olmaqla tətbiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı. 13 iyul 2012-ci il, № 685 / <https://geostrategiya.az/news.php?id=26>

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı. 9 avqust 2018-ci il // <http://www.e-qanun.az/framework/39744>
3. “ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili və xidmətlərin göstərilməsi Qaydaları // http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/24/f_24212.htm
4. "ASAN xidmət" mərkəzləri // <https://asan.gov.az/az/service-centers/asan-xidmetler>
“ASAN xidmət” BMT-nin mükafatına layiq görüldü
<https://xeberler.az/new/details/asan-xidmet-bmt-nin-mukafatina-layiq-goruldu-9866.htm>
5. *Авдеева Т.Т., Решетняк Т.А.* Концептуальные подходы к определению направленности и оценки качества государственного и муниципального управления // Вестн. Том. гос. ун., 2012, № 364, с.107-112
6. *Василенко И.А.* Государственное и муниципальное управление: Учебник. М.: ЮРАЙТ, 2010, 415 с.
7. *Григорьева В.В.* Повышение качества государственных услуг в сфере поддержки и развития малого и среднего предпринимательства. Дисс. ... канд. экон. наук. Москва, 2018, 172 с.
8. *Еланцева О.П.* Стандартизация и сертификация в социально-культурном сервисе: Учебное пособие, 2-е изд., стер. М.: ФЛИНТА, 2012, 138 с.
9. *Карловская Е.А.* Статичность и динамичность сферы государственных услуг // ARS ADMINISTRANDI. 2011, №1 / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/statichnost-i-dinamichnost-sfery-gosudarstvennyh-uslug>
10. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. Краткий курс. Пер с англ. М.: Вильяме, 2007, 647 с.
11. *Предеин Д.Б.* Маркетинг услуг. М.: МГУЭСИ, 2003, 29 с.
12. *Руденко И.А.* Понятие и сущность государственной услуги // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2014, №3 (52), с.68-71
13. Функции и услуги в системе государственного и муниципального управления: Монография / Л. И. Воронина, С. Н. Костина, А. В. Томильцев / под общ. ред. проф. Т.М.Резер. Екатеринбург: Изд. Урал. ун-та, 2017, 139 с.
14. *Челенков А.П.* Управление качеством сервисных продуктов / <http://www.marketing.spb.ru/lib-mm/chelenkov.htm>
15. *Cadotte E.R. and Turgeon N.* Dissatisfiers and Satisfiers: Suggestions from Consumer Complaints and Compliments // Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior, 1988, v.1, pp.74-79
16. *Gaileviciute I.* Kano model: how to satisfy customers? Global Academic Society Journal: Social Science Insight, 2011, Vol. 4, No 12, pp.14-25
17. *Kang G.D., James J.D.* Service quality dimensions: an examination of Grönroos's service quality model // Journal of Service Theory and Practice, 2004, v. 14, No 4, pp.266-277

18. *Nazmul A.K. Kabir M.A. Nour A.M.* New Public Management: Emergence and Principles // BUP JOURNAL, v. 1, Issue 1, September 2012 / URL: https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/1-22.pdf
19. <http://e-qanun.az/framework/40918>
20. <https://ady.az/index.php?/az/news/read/279/43>
21. <http://www.dxr.az/tesnifatlar>
22. <http://vxsida.gov.az/statistics/>

Redaksiyaya daxil olub 13.08.2020

UOT 32

R.G.Məmmədov

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
sevinjzey@gmail.com*

“BÖYÜK İPƏK YOLU”NUN MÜASİR AZƏRBAYCANIN XARİCİ ALƏMLƏ MƏDƏNİ-HUMANİTAR ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: “Böyük İpək Yolu” layihəsi, mədəniyyətlərarası inteqrasiya, Azərbaycanın geosiyasi imkanları, mədəni-humanitar əlaqələr

Məqalədə müasir sosial elmlərin aktual problemlərindən biri araşdırılır. Tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası və onun müasir dövrdə əhəmiyyəti bu layihəni şübhəsiz maraqlı bir araşdırma mövzusunə çevirir. Məqalədə Böyük İpək Yolunun tarixi əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun bərpa edilməsi ilə bağlı mövcud təşəbbüslərin siyasi analizi və geosiyasi maraqların təhlili verilmişdir. Verilən təhlillər çağdaş Böyük İpək Yolunun ölkə iqtisadiyyatının inkişaf göstəricilərinin artırılmasında həyati əhəmiyyətini sübut edir. Geniş miqyaslı layihələrin sosial rifah sisteminə təsirinin təhlili tədqiqatın bir hissəsidir ki, bu məqsədlə mədəni əlaqələrin geopolitik təhlili də təmin edilmişdir. Bu, dövlətin siyasi idarəetmə sistemində yeniliklərin tətbiq olunmasına köməklik göstərir və dövlət qulluğunun funksiyalarını optimallaşdırmaq üçün aparılan islahatlarla nəticələnir. Başqa sözlə, Böyük İpək Yolunun bərpasının Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təsiri olduğu və ölkənin geosiyasi mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək etdiyi qənaətinə gəlirik.

Р.Г.Мамедов

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА УКРЕПЛЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: Проект «Великий шелковый путь», межкультурная интеграция, геополитические возможности Азербайджана, культурные и гуманитарные связи

В статье исследуется одна из актуальных проблем современных социальных наук. Реставрация исторического Великого Шелкового пути и его современное значение делают этот проект несомненно интересной темой для исследований. Наряду с исторической значимостью Великого Шелкового пути, в статье дается политический анализ текущих инициатив по его восстановлению, а также анализ геополитических интересов. Анализ данных по влиянию крупномасштабных проектов на систему социального обеспечения является частью исследования, в рамках которого нашей целью также был геополитический анализ культурных связей. Проекты по восстановлению

способствовали к внедрению нововведений в систему политического управления страной, завершившимся реформами по оптимизации функций государственной службы. Другими словами, мы приходим к выводу, что восстановление Великого шелкового пути оказывает большое влияние как на экономику, так и на расширение культурных связей Азербайджана и способствует укреплению геополитических позиций страны.

R.G.Mammadov

IMPACT OF THE GREAT SILK ROAD IN THE STRENGTHENING OF CULTURAL AND HUMANITARIAN RELATIONS OF MODERN AZERBAIJAN

Keywords: *The Great Silk Road project, intercultural integration, geopolitical opportunities of Azerbaijan, cultural and humanitarian relations*

The article aims to research one of the important issues of contemporary social sciences. Restoration of historical Great Silk Way, and its contemporary significance makes it an interesting research topic. Along with historical importance of the Great Silk Way, political analysis of current initiatives of its restoration as well as analysis of geopolitical interests are provided in the article. The given data analysis prove the vital importance of the contemporary Great Silk Way in increasing the development indicators of the country's economy. Analysis of the impact of largescale projects on social welfare system is part of the research, under which, our goal was also to provide a geopolitical analysis of the cultural ties. This lead to application of innovations in political management system of the country, ending up with the reforms to optimise the functions of public service. In other words, we conclude that the restoration of the Great Silk Way has a great impact on Azerbaijan's economy, and contributes to the strenghtening of the country's geopolitical positions.

Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe onu əzəldən Böyük İpək Yolunun əsas hissələrindən biri edib. Şərqi və Qərbi birləşdirən bu nəqliyyat dəhlizinin müasir dövrdə aktuallığı getdikcə artmaqdadır. İpək Yolunun dirçəlməsi prosesi 90-cı illərin əvvəllərindən başlayıb və bu gün artıq masaarxası müzakirələrdən, aktiv addımlara və regional layihələrə çevrilib. Yeni siyasi şərtlər, yeni beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyatın qloballaşması zəminində mövzunun aktuallaşması bu dinamik proseslərin elmi əsaslarının araşdırılması zərurəti yaradır. İpək Yolunun dirçəlməsinin əsas müəllifi Azərbaycan olması və bir sıra dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla birgə onun üzərində çalışması da elmi araşdırmanın məhz Azərbaycan reallıqları nöqtəyi-nəzərdən olmasına zərurət yaradır.

Tarixən İpək Yolunun aktiv olması həmin dəhlizdə yerləşən ölkələrin, qovşaqların və şəhərlərin inkişafını təmin edirdi. Böyük İpək Yolunun bərpası bu gün Avrasiya ticarət-iqtisadi inteqrasiyanın təmin olunması, marşrut boyu yerləşən qovşaqlarda infrastruktur inkişafı və Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələnməsi və

qeyri-neft sektorunun inkişafı deməkdir.

Böyük İpək Yolu yalnız yükdaşıma dəhlizi deyil, burada tarixən tacirlər fikirlərini bölüşüb, xəbər paylaşmış, mədəni mübadilə edərmişlər. Müasir mərhələdə isə yenidən İpək Yolunun siyasi, iqtisadi, mədəni və informasiya mübadiləsi körpüsü rolunda çıxış etməsinə imkan yaranıb. Bu qlobal layihənin gerçəkləşməsi qarşısında, əlbəttə ki, əngəllər və çətinliklər mövcuddur. Bunların analizi, problemlərin üzə çıxarılması və Azərbaycanın qarşısında olan perspektivləri reallıqlarla üzləşdirmək olduqca vacibdir.

Yeni minilliyin başlaması ilə mədəni sərhədlər sürətlə öz əhəmiyyətini itirir, mədəniyyətlərdə universallaşma prosesi getdikcə böyük vüsət alır. Dünyada mədəni inteqrasiyanın dərinləşdiyi regionlar sırasında “Böyük İpək Yolu”nun əhatə etdiyi coğrafiya xüsusi yer tutur. Kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan mədəniyyətə sahib olan bu coğrafiya müasir dövrdə xalqlar və ölkələr arasında mədəni mübadilə və humanitar əməkdaşlıq üçün çox əlverişli bir məkana çevrilmişdir.

Məlumdur ki, “Böyük İpək Yolu” tarixən mədəniyyətlərin təması şərtləndirən amillərdən biri olmaqla yanaşı, millətlər və dövlətlər arasında münasibətlərin formalaşmasına da təsir göstərmişdir. Təbii ki, bu marşrut üzrə aparılan ticarət yeni ticarət mərkəzlərinin formalaşmasına, burada yerləşən şəhərlərin iqtisadi inkişaf templərinə və əhalinin sosial vəziyyətinə təsirsiz ötüşmürdü və eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçilərinin bir-birilə təması şərtləndirdi, ilkin mədəni-humanitar əlaqələrin əsasını qoydu. Tədqiqatçı R.S.Uluselin fikirlərinə görə, Böyük İpək Yolunun “üzərində və qollarında dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm maddi və mənəvi abidələri yaradılmışdır. Bu abidələr etnocoğrafi, etnoqrafik, dini, linqvistik, üslubi və s. özəlliklərinə görə bir-birindən nə qədər seçilsələr də, onların bütün rəngarəngliyi yer ruhunun harmoniyasında vəhdət tapır. Çindən İspaniyaya qədər uzanan dünyanın ən uzun (12800 km) ticarət yolunun üzərində bəşəriyyət çini qablardan tutmuş zərif ideyalaradək zəngin mübadilə mədəniyyətinə yiyələnmişdir” [1].

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycanda mədəni-humanitar sferanın daha da inkişaf etdirilməsi üçün genişmiqyaslı işlər görülür. Mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və vəzifələri 2012-ci ildə qəbul olunmuş “Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda [2] öz əksini tapmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın daxili iqtisadi şəraitinin formalaşmasında sərmayələrin azlığı Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi ilə dəyişməsi öz əksini tapmış, ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən iqtisadi geriləmənin qarşısının alındığı və inkişaf meyillərinin müşahidə olunduğu qeyd olunmuşdur.

Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında inkişaf edən müasir Azərbaycan Respublikası qeyd olunan marşrut boyu yerləşən müxtəlif ölkələrlə iqtisadi və ticari münasibətlərin inkişaf

etdirilməsi ilə yanaşı, yuxarıda qeyd olunan “zərif ideyaların” müzakirəsinin qlobal platformalarından birinə çevrilmişdir.

Mədəni-humanitar sahədə reallaşdırılan kompleks tədbirlər Azərbaycanın mədəni diplomatiyasının əsas tərkib elementlərindəndir. Azərbaycanın xarici mədəni əlaqələrinin inkişafında beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əhəmiyyətli yer tutur. Bu sırada BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESKO, Dünya Turizm Təşkilatı, İSESKO, TÜRKSOY və s. beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələri ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikası bu təşkilatların hər birinin fəaliyyətində yaxından iştirak edir və bununla da dünyada mədəni-humanitar sahədə dialoqun genişlənməsinə yardımçı olur.

Heydər Əliyev Fondunun ölkəmizin mədəni-humanitar əlaqələrinin genişlənməsi, mədəni diplomatiyanın alətlərindən istifadə etməklə Azərbaycanın maraqlarının təmin olunması işindəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hələ 1998-ci il Bakı konfransında iştirak etmiş Avstriya nümayəndə heyətinin başçısı Martin Sacik də “Böyük İpək Yolu”nun bərpasının mədəniyyətlə bağlı aspektlərinə diqqəti daha çox çəkmişdir. Onun fikirlərinə görə, *“bu yol təkca ticari deyil, həm də, ideya və dəyərlər mübadiləsi üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli bir yoldur, buna görə də biz mədəniyyətlərimizin zənginləşməsində bu yolun katalizator kimi çox mühüm funksiyasının da dirçəldiyini unutmamalıyıq... son illərdə bir çox Avropa dəyərləri Qara dəniz, Qafqaz, Mərkəzi Asiya ölkələrində dərin kök salmışdır... nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyəti, eyni zamanda Qafqazda və Mərkəzi Asiyada mədəniyyətin müasir səviyyəsi haqqında Avropanın məlumat almasına, bu dəyərlərdən faydalanmasına səbəb olacaqdır”* [3, s.224].

Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin, islam və xristian sivilizasiyalarının sərhədində yerləşən Azərbaycan özünün formaca rəngarəng, məzmunca zəngin olan mədəni irsini təbliğ etmək, digər ölkələrin mədəniyyətindən bəhrələnmək və nəticə etibarilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi töhfələri artırmaq üçün “Böyük İpək Yolu” layihəsinə xüsusi əhəmiyyət verir və bu istiqamətdə mühüm addımlar atır.

2013-cü il avqustun 16-da Qəbələdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının III Zirvə toplantısında Qırğızıstan Prezidenti Almazbek Atambayevin Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi ilə bağlı qeyd etdiyi kimi, *“Əgər biz bu cür ideyaları, belə layihələri həyata keçirərsək, bu bizim birliyimizin güclənməsinə şərait yaradacaqdır. Biz bu yolları çəksək, xalqlarımız bir-birinə daha yaxın olacaq və gələcəyimiz ortaq olacaqdır”* [4].

“Böyük İpək Yolu”nun bərpasını sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycan bu dialoqun təşkilində və genişləndirilməsində də əsas yükün bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdür.

2014-cü il fevralın 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət

Konsepsiyası”nda [5] da Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Respublikada təhsilin inkişafı istiqamətində atılan addımlar da mədəni-humanitar sahədə həyata keçirilən siyasətin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti respublikada təhsilin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması üçün müxtəlif tədbirlər və layihələr həyata keçirir. 2020-ci ilədək təhsil xərclərinin Ümumi Daxili Məhsulun tərkibindəki payını inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəriciləri səviyyəsinə qaldırmaq bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Eyni zamanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil prosesinə tətbiqini genişləndirmək, bu sahədə elektron xidmətlərin miqyasını artırmaq, Azərbaycan təhsilinin dünya, o cümlədən Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasını dərinləşdirmək və s. nəzərdə tutulmuşdur [6]. Müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün atılan addımlar Azərbaycan və “Böyük İpək Yolu” üzərində yerləşən ölkələr arasında təhsil sahəsindəki əməkdaşlığın dərinləşməsinə də reallığa çevirir.

Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası inteqrasiyanın vacibliyi, dünyada mövcud olan problemlərin həllində sivilizasiyalararası dialoqun əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyi müxtəlif illərdə Bakıda təşkil olunan Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarının əsas müzakirə mövzusu olmuşdur.

Üçüncü Forumu xüsusi qeyd etmək istərdik. Çünki bu forum çərçivəsində “İpək Yolu – dialoq və fikir mübadiləsi üçün ilkin istiqamətlər” ölkələri birləşdirən, mədəniyyətləri yaxınlaşdıran bu yolda Azərbaycanın vacib rol oynadığı seminar iştirakçıları tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir.

Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda təmsil olunan ölkələrin, iştirak edən nümayəndələrin dairəsi getdikcə genişlənir. Bu məqam bir tərəfdən mədəniyyətlər arasında dialoqu təşviq edən və xalqları qarşılıqlı əməkdaşlığa səsləyən forumların artıq ənənə halını aldığını, digər tərəfdən isə dünyada mədəni-humanitar əməkdaşlığı genişləndirmək istiqamətində Azərbaycanın davamlı siyasət həyata keçirdiyini göstərir.

Azərbaycanın BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı ilə əməkdaşlığı “Böyük İpək Yolu” layihəsi çərçivəsində respublikanın mədəni-humanitar əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayır. Bu əməkdaşlıq dünyada müşahidə olunan etnik, dini və irqi ayrı-seçkiliyin, ksenofobianın, islamofobianın, ekstremizmin qarşısının alınmasına və bu sahədə sivilizasiyalararası dialoqun oynaya biləcəyi müsbət rolun təşviqinə yönəldilmişdir.

2013-cü ildə Nyu-Yorkda Sivilizasiyalar Alyansı və Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi arasında strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması və daha sonra 2016-cı ilin aprelində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun Bakıda keçirilməsi əlamətdar və əhəmiyyətli bir hadisə idi. Belə ki, “dünyada müxtəlif sivilizasiyalar, dinlər, mədəniyyətlər arasında müşahidə edilən ziddiyyətləri aradan qaldırmaq” üçün Türkiyə və İspaniyanın təşəbbüsü ilə yaradılan Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci

Forumunun Bakıda keçirilməsi haqqında qərar bəzi qeyri-sağlam, mədəni irsə barbar münasibəti ilə seçilən bəzi qüvvələrin, xüsusilə də Ermənistanın etirazına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq qeyd olunan Forum Azərbaycan paytaxtında yüksək səviyyədə təşkil edildi və 147 ölkədən təxminən 1500 nəfərin iştirak etdiyi bu tədbirdə dünyada münaqişələrin, ekstremizmin qarşısının alınması, sülhün və mədəni irsin qorunması ilə bağlı məsələlər müzakirə olundu.

2015-ci il sentyabrın 14-də Moskvada, Azərbaycan təmsilçilərinin də iştirakı ilə keçirilmiş “İpək yolu” II Beynəlxalq Mədəniyyət Forumunda vacib bir addım atılmış, “İpək Yolu – Avrasiya Mədəni Əməkdaşlıq Təşkilatı”nın yaradılması haqqında sazişin imzalanması mədəni-humanitar sahədə yeni platformanın əldə olunması kimi qiymətləndirilə bilər.

“Böyük İpək Yolu” üzərindəki ölkələr arasında elmi əlaqələr universitetlərarası əməkdaşlıq formasında da inkişaf etdirilir. 2010-cu ildən Avrasiya İpək Yolu Universitetləri Konsorsiumu fəaliyyət göstərir. Fəaliyyətində Azərbaycan təmsilçilərinin də iştirak etdikləri bu Konsorsiumu təsis etməkdə məqsəd “Böyük İpək Yolu” üzərində yerləşən dövlətlərdə elm və təhsili, mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirməkdən, mədəni irsi qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsində musiqinin oynadığı rolun əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu sırada Azərbaycanın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən “İpək Yolu” Beynəlxalq Musiqi Festivalını xüsusi qeyd etmək lazımdır. 2010-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı və Şəki şəhər İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycanın Milli İrsinə Dəstək Fondunun yardımı ilə əsasən qədim Azərbaycan şəhərlərindən olan Şəkiddə keçirilən bu festival bir tərəfdən Azərbaycanın “Böyük İpək Yolu” üzərində yerləşən ölkələrlə mədəni inteqrasiyasına, digər tərəfdən isə respublikanın musiqi mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə xidmət edir.

2014-cü il iyulun 1-dən 5-dək Şəkiddə “İpək Yolu” V Beynəlxalq Musiqi Festivalı təşkil olunmuşdu və bu musiqi tədbirində Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı, Azərbaycan Qədim Musiqi Alətləri Ansambli, Bakı Marionet Teatrı, “İstanbul Modern Folk Muzik Topluluğu”, “Nriyaruqa” Hindistan mahnı və rəqs qrupu, Çin mahnı və rəqs ansambli, Sankt-Peterburq “Ermitaj” Dövlət simfonik orkestri öz ifalarını təqdim etmişlər [7, s.115].

2017-ci il iyunun 27-dən iyulun 1-dək “Böyük İpək Yolu” coğrafiyasında yerləşən bir sıra ölkələrin musiqi kollektivləri yenidən Şəki şəhərinə, “İpək Yolu” VIII Beynəlxalq Musiqi Festivalına topladılar. İştirakçılar arasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Nümunəvi-Hərbi Orkestri, Azərbaycan Qədim Musiqi Alətləri Ansambli, Qara Qarayev adına Azərbaycan Dövlət Kamera Orkestri, Türkiyənin İzmir Dövlət Türk Dünyası Rəqs və Musiqi Topluluğu, İranın “Təbriz” rəqs qrupu, Gürcüstanın “Tolige” uşaq xoreoqrafik ansambli,

Yaponiyanın “Va-Liqə” musiqi qrupu, Macarıstanın “Guessous Mesi Trio” qrupu, Polşalı ifaçı Ania Broda yer almışlar [8, s.129].

“Böyük İpək Yolu” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan musiqiçilərinin fəaliyyəti Şəkidə keçirilən musiqi festivalları ilə məhdudlaşmır. Onlar digər ölkələrdə təşkil olunan tədbirlərin də fəal iştirakçılarna çevrilmişdir. Belə musiqi tədbirlərindən biri 2015-ci ilin aprelində Avstriyanın paytaxtı Vyanada keçirilmiş və “İpək Yolu boyunca musiqi səyahəti” adı altında təşkil olunmuş bu konsertdə Çin, Monqolustan, Özbəkistan, Tacikistan, Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya və digər ölkələrin musiqiçiləri iştirak etmişlər [9].

2017-ci ilin mayında Pekində “İpək Yolu üzərində yerləşən ölkələrin musiqi təhsili üzrə vahid bölgə, vahid yol” adlı musiqi tədbiri keçirildi. Tədbir tarixi “İpək Yolu” üzərində yerləşən ölkələrin musiqi təhsili müəssisələri arasında əməkdaşlığa nail olmaq məqsədi daşıyırdı. Çinin 10-dan çox konservatoriyasının, 13 ölkənin musiqi təhsili müəssisələrinin, o cümlədən Bakı Musiqi Akademiyası təmsilçilərinin də iştirak etdikləri tədbirdə “Vahid bölgə, vahid yol – musiqi təhsili ittifaqı haqqında saziş” imzalandı. Bu tədbir çərçivəsində keçirilən konfransda Bakı Musiqi Akademiyasının prorektoru Yeganə Axundova “İnteqrasiya – Azərbaycanda professional musiqi təhsili tarixinin inkişaf prinsipləri kimi” mövzusunda məruzə etmişdir [10].

Dünyanın gözəlliklərinin üst qata çıxarılması, bəşəri ideyaların universallaşdırılması, ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin işıqlandırılması işində rəssam fırçası tükənməz imkanlara malikdir. İstər keçmişin, istərsə də, müasir dövrün məşhur rəssamlarının əsərləri insanların zövqünün formalaşmasında, ruhunun tərbiyə olunmasında böyük rol oynayır, onlara humanist dəyərlər aşılayır.

Təsviri incəsənət “Böyük İpək Yolu” coğrafiyasında qərar tutmuş xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyətində də əhəmiyyətli yer tutur. Bu xalqların yetişdirdikləri rəssamların öz əsərləri vasitəsi ilə ötürdükleri siqnallar, irəli sürdükleri ideyalar sülhə, əmin-amanlığa çağırır, zorakılığa, ayrı-seçkiliyə və digər eybəcərliklərə qarşı mübarizəyə səsləyir, mədəniyyətlərarası inteqrasiyaya yardım edir. Bu baxımdan “Böyük İpək Yolu” ölkələrində təşkil olunan rəsm əsərlərinin sərgiləri müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan belə sərgilərin keçirilməsinin təşəbbüsçüləri və təşkilatçıları arasında özünəməxsus yer tutur. Buna misal olaraq 2017-ci il oktyabrın 25-də Bakıda Heydər Əliyev Mərkəzində “İpək Yolu Odisseyi” sərgisi açıldı. “Hennessy X.O.” və “National Geographic” jurnalının təqdimatı ilə Fransanın Konyak əyalətində start götürmüş “İpək Yolu Odisseyi”nin Bakıdakı sərgisində 7 rəssamın – Azərbaycandan Rəşad Ələkbərov, Türkiyədən Burçak Bingöl, Gürcüstandan Roko İremaşvili, Özbəkistandan Vyaçeslav Useynov, Qırğızıstandan Viktor Simev, Qazaxıstandan Asxat Axmedyarov və Çindən Yin Xiuzhenin əsərləri nümayiş etdirilmişdir [11].

Azərbaycan “Böyük İpək Yolu” ölkələrinin mədəniyyət nümunələrinin

nümayiş olunduğu sərgilərin təşkilində və keçirilməsində də yaxından iştirak edir. Belə sərgilərdən biri – “İpək Yolu” mədəniyyət festivalı 2012-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın Hyuston şəhərində TÜRKSOY-un təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Bu qəbildən olan digər bir sərgi – “İstanbul-Gyeongju Dünya Kültür Expo 2013” sərgisi 2013-cü il avqustun 30-dan sentyabrın 22-dək İstanbul şəhərində təşkil olunmuşdur. Türkdilli ölkələrin və Cənubi Koreya nümayəndələrinin iştirak etdiyi sərgidə Azərbaycan xalçaları, dekorativ-təbiiq sənət nümunələri də nümayiş etdirilmişdir [12].

Azərbaycan “Tolerantlığın İpək Yolu” marşrutunda da yer almışdır. 2013-cü ilin sentyabrında Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə “Milli Tolerantlıq Mərkəzi” layihəsi çərçivəsində mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq və tolerantlıq barədə araşdırmalar aparan beynəlxalq ekspertlərdən ibarət qrup Azərbaycana səfər etmişdir. Qrup iştirakçıları Şamaxının tarixi abidələri, ilk növbədə 743-cü ildə inşa edilmiş Cümə məscidi ilə tanış olmuş, bundan sonra isə “Tolerantlığın İpək Yolu” marşrutunda yer alan və Azərbaycanın tolerantlıq tarixini özündə əks etdirən digər abidələri ziyarət etmişlər [13].

“Böyük İpək Yolu” layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın mədəni-humanitar əlaqələri sistemində film festivalları da müəyyən rol oynayır. 2014-cü ilin oktyabrında Çinin Sian şəhərində keçirilən, 25 ölkənin təqdim etdiyi 147 filmin nümayiş olunduğu Beynəlxalq İpək Yolu film festivalında Azərbaycan iki filmə – “Axınla aşağı” və “Mayak” bədii filmləri ilə iştirak etmişdir. Filmlərin hər ikisi festivalın mükafatına layiq görülmüşdür [14].

Xarici aləmlə mədəni-humanitar əlaqələrin genişləndirilməsində, milli mədəniyyətin dünyada təbliğində turizmin xüsusi yeri vardır. Müasir dövrdə turizm global iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın qarşısında yeni imkanlar açmışdır. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən turizm siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri azərbaycanlıların yaratdıqları mədəni irsi, onun bəşəri və humanist xarakter daşdığını dünyaya təqdim etməkdən ibarətdir.

1999-cu il iyunun 4-də Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və sonrakı illərdə bu Qanuna edilmiş düzəlişlər Azərbaycanın əlverişli turizm potensialından istifadə etmək qaydalarını tənzimləyir. Bundan başqa “beynəlxalq turizm təşkilatlarında Azərbaycan Respublikasının nümayəndəliyini təşkil etmək, turizmin inkişafına dair beynəlxalq proqramın işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək, turizm sahəsində əməkdaşlıq üzrə müqavilələr bağlamaq və onların həyata keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamaq” turizm sahəsində dövlət vəzifələri sırasına daxil edilmişdir [15].

Turizm sahəsində “İpək Yolu” ölkələri ilə əməkdaşlıq, həmin ölkələrin təcrübəsi ilə tanışlıq geniş turizm potensialına malik olan Azərbaycanda bu sahənin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. 2012-ci ildə “İpək Yolu təamları” ərzaq,

mədəniyyət və turizm beynəlxalq konfransının Bakıda keçirilməsi bu mənada təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Dünyada turizmin inkişafı ilə bağlı məsələlərin müzakirə olunduğu bu tədbirdə Azərbaycanın bu sahədəki rolu xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Dünya Turizm Təşkilatının baş katibi Taleb Rifai, icraçı direktoru Zoltan Somogi Azərbaycanda turizmin inkişafı ilə bağlı reallaşdırılan tədbirləri yüksək qiymətləndirmiş, respublikada bu sahədə heyvətəmiz dəyişikliklərin olduğunu vurğulamışlar [16]. Bütün bunlar Azərbaycanın təcricən inkişaf etmiş turizm ölkəsinə çevrildiyini sübut edir.

Birləşmiş Millətlərin Ümumdünya Turizm Təşkilatı və Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası arasında əməkdaşlıq haqqında 2015-ci ildə imzalanmış Memorandum da tarixi “İpək Yolu” boyunca turizm əməkdaşlığını inkişaf etdirməyi də nəzərdə tutur [17].

Azərbaycanda “Böyük İpək Yolu” mədəni turizm marşrutlarının müəyyən olunması da diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Bura şərti adları “Aleksandr Düma Qafqazda”, “Azərbaycanda şərab yolu”, “Azərbaycanda alman izləri”, “Azərbaycanda polyak izləri”, “Babaların tarixi zəfər və şəhadət yolu” və Naxçıvanda “Nuhun gəmisini” olan marşrutlar daxildir [18]. Qeyd olunan marşrutlar “Böyük İpək Yolu” coğrafiyasında tarixən və müasir dövrdə cərəyan etmiş proseslərlə tanış olmaq və onları beynəlxalq səviyyədə təbliğ etmək baxımından son dərəcə maraqlıdır.

Azərbaycanın beynəlxalq turizm mərkəzlərindən birinə çevrildiyini 2016-cı ildə Dünya Turizm Təşkilatı tərəfindən beynəlxalq səyahətçilər arasında keçirilən sorğunun nəticəsinə əsasən hazırlanmış “İpək Yolu üzrə səyahətlər sahəsində tendensiyalar” adlı məruzədə Azərbaycan “İpək Yolu” turizm marşrutunda yer almış ilk on ölkə sırasına daxil edilmişdir [19].

Əldə olunan müsbət nəticələrlə yanaşı, Azərbaycanda turizmin intensiv inkişafına mane olan amillər də mövcuddur. Bir sıra turizm obyektlərində infrastrukturun, xidmətin beynəlxalq standartlardan geri qalmasını, orta təbəqə nümayəndələri üçün nisbətən ucuz mehmanxanaların azlığını, nəqliyyat xərclərinin, xüsusilə də hava nəqliyyatı xərclərinin bahalığını və s. qeyd etmək olar. Bu problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycanı turistlər üçün daha cəlbedici ölkəyə çevirə bilər.

Beləliklə, qlobal sülh və təhlükəsizliyə təhdidlərin hələ də qaldığı, dünyada mövcud və potensial münaqişə ocaqlarının saxlanıldığı, etnik, dini və irqi xüsusiyyətlərə görə ayrı-seçkilik hallarının müşahidə olunduğu bir zamanda xalqlar və ölkələr arasında mədəni-humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki mədəniyyətin əsasında humanizm, dialoq, qarşılıqlı hörmət və anlaşma durur.

Bu gün Azərbaycan həm də turizm ölkəsi kimi inkişaf edir. Turizm sənayesinin respublikada nisbətən yeni olmasına, bu sahədə müəyyən problemlərin

hələ də qalmasına baxmayaraq Azərbaycana gələn turistlərin sayı ildən-ilə artır. Turizm sahəsində Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi ölkələr sırasında “Böyük İpək Yolu”nun üzərindəki ölkələr xüsusi yer tutur. Məhz bu ölkələrlə əməkdaşlıq şəraitində turizmin inkişafına yönəlmiş konkret layihələr həyata keçirilir və yeni turizm marşrutları müəyyənləşdirilir.

Bundan əlavə 2000-ci ildən etibarən ölkənin ÜDM dinamikasında sürətli sıçrayış yaşanmış, 2000-ci ildə 4718,1 mln manat təşkil edən ÜDM-un səviyyəsi yüksələn xətt üzrə inkişaf etməklə 2017-ci ilin ilk yarısında 31310,6 mln manat təşkil etməsində və dinamik iqtisadi inkişafda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsinin bilavasitə rolu olmuşdur. Müxtəlif dövlət proqramları ilə yanaşı, bu istiqamətdə SOCAR-ın həyata keçirdiyi sosial layihələr də xüsusi yer almışdır. Qeyd olunan iqtisadi dinamika ölkənin inkişafı ilə yanaşı, təhlükəsizliyinin təmin olunması və əhəlinin sosial səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edən amilləri formalaşdırır.

“Böyük İpək Yolu”nun keçdiyi trayektoriya geniş türkdilli xalqların və müsəlman əhəlinin sıx inteqrasiyasını tələb edir. İstər türkdilli dövlətlərin birgə fəaliyyətini müəyyən müxtəlif regional layihələr, istərsə də islam ölkələrinin global əməkdaşlığı baxımından Azərbaycanın rolu danılmaz əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, “Böyük İpək Yolu”nun bərpasının təhlili yuxarıda qeyd olunan proseslərin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət konsepsiyasındakı yerini əsaslandırmaq imkanı verir. “Böyük İpək Yolu”nun marşrutu üzrə formalaşan münasibətlər sistemi Azərbaycanın geosiyasi imkanlarını artırmaqla ölkəmizin regional liderliyinin möhkəmlənməsində, eləcə də irimiqyaslı beynəlxalq layihələrin icrası innovativ yanaşmanın tətbiqinə və dövlət institutlarının fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına müsbət təsir göstərmiş, struktur islahatlarının miqyasını genişləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ulusel R.* Mədəniyyətlərin İpək Yolu Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının siyasi-mədəni konsepti kimi / Elektron resurs: <http://www.dgtyb.az/>
2. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Elektron resurs: <http://www.president.az/>
3. *İsakov H.V.* Azərbaycan Respublikasının “Böyük ipək yolu”nun bərpasında iştirakı (1991-2005-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 284 s.
4. Qəbələdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının III zirvə toplantısı keçirilmişdir / Elektron resurs: <http://president.az/>
5. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2014, 18 iyul
6. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası / Elektron resurs: <http://www.president.az/>

7. “İpək yolu” V Beynəlxalq Musiqi Festivalı/ Elektron resurs: <http://www.silkroad-az.com/>
8. “İpək Yolu”nda növbəti görüşlərədək. Şəkiddə ənənəvi beynəlxalq musiqi festivalı uğurla başa çatıb / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2017, 5 iyul
9. *Abdullayeva S.* “İpək Yolu boyunca musiqi səyahəti” / “525-ci qəzet”, Bakı, 2015, 18 aprel
10. İpək Yolu üzərində yerləşən ölkələrin musiqisi Pekində keçirilən beynəlxalq tədbirdə ölkəmizi Bakı Musiqi Akademiyası təmsil edib / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2017, 17 may
11. “İpək Yolu Odisseyi” Bakıya gəlib / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2017, 27 oktyabr
12. İpək Yolu üzərində mədəniyyət körpüsü / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2013, 18 sentyabr
13. “Tolerantlığın İpək Yolu marşrutu” / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2013, 4 sentyabr
14. *Cəfərov Ş.* Azərbaycanın iki filmi İpək Yolu Beynəlxalq film festivalının mükafatına layiq görülüb / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2014, 28 oktyabr
15. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Elektron resurs: <http://www.azstand.gov.az>
16. *Abdullayeva F.* İpək Yolu yenə Azərbaycandan keçir. Tarixi yol üzərində turizm əməkdaşlığı Bakıda müzakirə olundu / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2013, 24 aprel
17. Memorandum İpək Yolu boyunca turizmin inkişafına töhfə verəcək / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2015, 1 iyul
18. “Böyük İpək Yolu” mədəni turizm marşrutu yaradılacaq. Mövcud marşrutlar yenidən tədqiq ediləcək / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2016, 21 dekabr
19. İpək Yolu üzrə səyahətlər / “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2016, 30 mart

Redaksiyaya daxil olub 10.03.2021

УДК 94 (479.24)

N.V.Mammadova

Институт истории НАНА им.А.А.Бакиханова

elchin.mammadov@gmail.com

ЭПОХА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РЕНЕССАНСА ПЕРИОДА СЕФЕВИДОВ

(по материалам французских исследователей)

Ключевые слова: *Азербайджан, Сефевиды, культура, ренессанс*

В статье посвящена культура Азербайджана в XVI-XVII вв. Нередко упомянутый период называют эпохой Азербайджанского ренессанса или возрождения. На фоне образования и становления Азербайджанского государства Сефевидов, отмечается расцвет Азербайджанской культуры. В статье использованы сведения французских путешественников и материалы французской историографии.

N.V.Məmmədova

AZƏRBAYCAN İNTİBAHI SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ

(fransız tədqiqatçıların materialları əsasında)

Açar sözlər: *Azərbaycan, Səfəvilər dövləti, mədəniyyət, renessans*

Məqalə Azərbaycan mədəniyyətinin XVI-XVII əsrlərinə həsr olunub. Bu dövr bir çox tarixi mənbə və əsərlərdə Azərbaycanın intibah və ya dirçəliş dövrü adlandırılır. Burada Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurulması və formalaşması fonunda Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsi qeyd olunur. Məqalədə fransız səyahətçilərinin məlumatlarından və tarixşünaslığının materiallarından istifadə edilmişdir.

N.V.Mamedova

THE AGE OF THE AZERBAIJAN RENAISSANCE OF THE SEPHEVID PERIOD

(according to French researchers)

Keywords: *Azerbaijan, Safavids, culture, renaissance*

The article deals with the culture of Azerbaijan in the 16-17th centuries. The mentioned period is often called the era of the Azerbaijan Renaissance or Revival. Against the background of the formation and formation of the Azerbaijani state of the Safavids, the flourishing of Azerbaijani culture is noted. The article uses information from French travelers and materials from French historiography.

Превращение тюркских племен в начале XVI в. в мощную политическую силу, объединение азербайджанских земель в пределах единого централизованного государства, превращение городов Азербайджана в центры ремесленного производства и международной торговли, создали объективные, благоприятные условия для развития Азербайджанской культуры. Нередко, период господства Азербайджанского государства Сефевидов вполне справедливо называют эпохой Азербайджанского Ренессанса или Возрождения. Но также следует отметить, что развитие культуры в указанную эпоху протекало в трудной обстановке становления и развития Сефевидского государства, равно как и в обстановке длительных и тяжелых войн.

С момента возникновения Сефевидского государства, ведущее место в политической и культурной жизни Азербайджана и всех подвластных ему на тот период земель, занял Азербайджанский язык. Именно это сыграло немаловажную роль в процессе совершенствования литературного Азербайджанского языка. Азербайджанский язык был официальным языком двора, канцелярии, дипломатической переписки Сефевидского государства. Есть интересные высказывания об этом известного иранского историка Насруллы Фалсафи: “Он (Шах Исмаил I - Н.М) покоров местное население Ирана, вверг их под власть тюркских по происхождению кызылбашских племен. В то время как сладкий персидский язык был языком политики и литературы в Османской империи и Индии, он сделал тюркский язык официальным языком персидского двора. Сам Шах Исмаил также писал свои стихи только на тюркском языке. В конечном итоге, этот язык в Сефевидском дворе был настолько распространен, что даже после прекращения существования Сефевидской династии, продолжал оставаться официальным языком двора” [1].

Известный французский путешественник Жан Шарден, посетивший Сефевидское государство, в своих воспоминаниях высказывает интересную мысль о тюркском языке в Азербайджанском государстве Сефевидов. “Тюркский язык – это язык армии и дворца. Особенно в аристократических семьях женщины и мужчины разговаривают только на тюркском языке. Причиной тому является то, что эта династия вышла из среды тюрков”.

Немецкий врач Энгельберт Кемпфер в 1684 г., прибывший со шведскими послами к Сефевидскому двору писал о тюркском языке: “Дворцовый тюркский язык больше является родным языком династии, чем простого народа. Этот язык в такой степени распространен среди аристократических семей, что незнание тюркского языка считалось недостатком для лиц, имеющих определенное положение” [2].

Со своей стороны добавим, что не только в начальный период существования Сефевидского государства Азербайджанский язык занимал

привилегированное положение и имел огромное значение в межгосударственных переписках. Есть неоспоримые факты того, что и в XVIII веке, его позиции были неизменно сильными. В частности, в историческом труде известного французского историка Мориса Эрбетта, посвященном франко-сефевидским отношениям времен Людовика XIV и Шах Султан Хусейна, при переводе мы наткнулись на весьма ценный и интересный факт касательно дипломатической этики французского двора и уважении к послу Сефевидского государства Мухаммед Рза Беку. Проявляя пиетет к языку государства, которое представлял Сефевидский посол Мухаммед Рза Бек в Зеркальной галерее Версаля при подписании Версальского договора в 1715 г., его официально приветствовал важный французский сановник господин Арну на чистом азербайджанском языке со словами “Xoshgeldin, safagetirdin” и затем уже и сам король Франции Людовик XIV и вельможи прибегли к помощи переводчика [3].

Неспроста мы начали статью «Эпоха Азербайджанского Ренессанса периода Сефевидов» размышлениями о языке и господстве азербайджанского языка в государстве Сефевидов. Язык – это один самых важных критериев культуры народа. Его важнейшая функция заключается в том, что он хранит культуру народа и передает из поколения в поколение. Ведь даже источником термина “нация“ в априори является концепция о человеческом сообществе, объединенным общим языком, происхождением, историей, традицией, культурой, географией, расой и духом. Азербайджанский ученый Октай Эфендиев, одним из первых в отечественной историографии, окончательно доказал азербайджанское (тюркское) происхождение Сефевидской династии, особо отметив огромную роль этого государства в процессе этнической консолидации Азербайджанцев и в развитии Азербайджанской культуры.

При дворе основателя Азербайджанского государства Сефевидов, Шах Исмаиле I существовал литературный меджлис, куда входили известные поэты Сурури, Матеми, Туфейли, Гасими во главе с “Шахом Поэтов” Хабиби. “Один из таких литературных меджлисов был создан в Тебризе при дворце Шах Исмаила. Во главе его стоял знаменитый поэт из Геокчая Хабиби, назначенный Меликаш-шуара (царь поэтов)” [4].

Сам Шах Исмаил писал прекрасные стихи на родном Азербайджанском языке под псевдонимом Хатаи. Его литературное наследие составляют написанные на Азербайджанском языке “Диван”, стихотворения, лирические гошма, месневи под названием ”Насихетнаме” (Книга нравоучений), поэма “Дехнаме” (Десять писем).

Среди поэтов этой эпохи, творивших на родном азербайджанском языке, следует особо отметить творчество Нематуллы Дилмагани Кишвери. Его также прозвали поэтом трех правителей. Он жил и творил поначалу при

дворце правителя династии Ак-Гоюнлу, султан Ягубе. Затем по приглашению великого поэта и государственного деятеля Алишера Навои прибывает в Самарканд, где был близок ко двору Гератского правителя, султана Гусейна Байкары.

После падения государства Ак-Гоюнлу в 1501 г. поэт сблизился с основателем Сефевидского государства Шах Исмаилом, который покровительствовал видным деятелям культуры своего времени, творивших на родном тюркском языке, таких как ашуг Гурбани, Идаят Хамиди, Кишвери, Башири, Хашими, Гюльшани, Шахи и др. Несмотря на то, что Кишвери жил и творил при таких выдающихся правителях своего времени, его стихи не посвящены их военным походам и не содержат хвалебных од, они отличаются простотой слова, самобытностью и непосредственностью. Все перечисленные поэты писали на родном азербайджанском языке и были видными деятелями культуры в рассматриваемую эпоху. Основными жанрами их классической лирики были газели, рубайи, мухаммасы, мураббе, тахмисы и др. Зачастую среди историков проходят дискуссии, почему именно период Азербайджанского государства Сефевидов рассматривают как эпоху Возрождения – Азербайджанского Ренессанса.

Бесспорно, с возникновением Сефевидского государства, Азербайджанская государственность вступила в новый этап своего исторического развития. Шах Исмаил продолжил дело, начатое своим дедом Узун Гасаном и сумел объединить все азербайджанские земли под своей властью. Возникло единое централизованное государство со столицей в Тебризе. Но помимо приобретения политического могущества и веса на мировой арене, в государстве Сефевидов развиваются социально-экономические, военно-политические религиозные факторы, оказавшие значительное влияние на культурные процессы в исследуемый период.

Азербайджан является одним из древнейших очагов цивилизации, одним из древних очагов культуры. Древние азербайджанские государства Манна, Мидия, Атропатена и Албания, являющиеся сильными политическими образованиями древности, обеспечивали развитие древней азербайджанской культуры. Несомненно, Сасанидское и Арабское господство также оказали свое влияние на развитие культуры Азербайджана и азербайджанского народа. В период арабского владычества в Азербайджане мы стали частью общемусульманской культуры и создали произведения искусства, вошедшие в сокровищницу исламской культуры. Древние памятники архитектуры, монастыри, церкви с характерной раннехристианской базиликой, присущие раннехристианской культуре Албании, включающие своды, арки, углубленно ступенчатые порталы также являются предметом гордости, богатейшего духовного и материального наследия Азербайджанского народа. То же самое можно сказать о

благоприятном развитии культуры при Ширваншахах, Ильдегезидах и др. феодальных образований на территории Азербайджана. Почему именно расцвет культуры периода Сефевидов ассоциируется с эпохой Азербайджанского Ренессанса? Обратимся непосредственно к самому термину “Ренессанс” или “Возрождение”, буквально означающий в переводе с латинского “renasci” рождаться опять, возрождаться и приходящийся именно на XV-XVI вв. в самой Западной Европе. Эпоха, пришедшая на смену Средним векам, предшествующая эпохе Просвещения и выделанная впервые великим итальянским художником Джорджо Вазари. Что мы наблюдаем в указанную эпоху в Азербайджанском государстве Сефевидов? Несомненно, азербайджанской культуре XVI в. характерна тенденция восхождения на фоне благоприятного состояния экономики и хода политических событий. В письменной литературе Азербайджана переход с персидского на азербайджанский (тюркский) язык интенсивно начался примерно с XV в [5]. Возрождение национального языка и было одним из признаков Возрождения.

Тожественные тенденции можно наблюдать и в религиозной практике кызылбашей. Известный французский ученый И.Меликофф, считала, что шиизм в государстве Сефевидов, был уже крайний, радикальный шиизм, связанный с верой “в воплощение Бога в человеческий образ (Теджелли) и в последовательный переход, переселение души” (Танассух), и являлся подвергнутый шиитизации и суфизму религией туркмен-кызылбашей с поклонением Сефевидскому шаху и обозначалось термином “Мазхарул-Аллах”. По мнению ученого, корни кызылбашства уходят в доисламские времена и вобрали в себя древние народные верования (шаманизм) и социальную жизнь тюрков. Как отметила Ирен Меликофф, в кызылбашстве исламский дервиш и тюрко-монгольский шаман смешались друг с другом, и приняли форму крайне радикального шиизма эпохи Шах Исмаила [6].

По существу, шиизм объявленный государственной религией и достигший апогея во времена Шах Исмаила, неким образом содержал в себе и элементы древнетюркских верований. Тот же самый обряд, “ayin-i-sem”-массовый ритуальный транс, проведение которого Ирэн Меликофф относит к древней тюрко-монгольской традиции, при исполнении которой широкое место отводится музыке и пению. Иными словами, происходит возрождение древнетюркских традиций и ритуалов. Французский ученый считает, что корни кызылбашства уходят в доисламские времена и вобрали в себя древние народные верования и социальную жизнь тюрков [7].

В XVI-XVII вв. в Азербайджане особое развитие получает каменная пластика. Равно, как и в произведениях каменной пластики проявляется возрождение доисламских, древнетюркских мотивов и верований. Среди

памятников пластического искусства Азербайджана в XVI-XVII вв. по количеству и оригинальности трактовки ведущее место принадлежит каменным изваяниям, изображающие фигуры баранов и лошадей. Эти скульптуры, а также могильные надгробия в виде каменных изваяний встречаются повсеместно, в Нахчыване, Нагорном Карабахе, в районе Гянджи, на территории Кельбеджара, Кедабека, Агдама, Казаха, Лачина и Лерика [8]. Эти памятники в начале XIX в привели в восторг известного французского путешественника Дюбуа де Монпере. Кстати, традиция также уходящая своими корнями в глубокую древность, когда была распространена древнетюрская культура Каменных балбал (каменные бабы). Собственно, этимология слова "баба", происходит от тюркского "пращур," дед-отец" и по этой причине каменная пластика, в виде каменных балбал считается сугубо тюркским наследием и культом [9].

Говоря о культуре Возрождения в целом, исследователи часто употребляют такие характеристики, как гуманизм и антропоцентризм. Перечисленные представления нашли отображение в литературном и философском наследии великого Азербайджанского поэта и мыслителя Мухаммеда Физули (1494-1556 гг). Философские взгляды Физули нашли отражение в написанном им труде "Метле-уль-этигад" (Происхождение веры). В данном произведении наряду с анализом древней философии Индии, Ирана, арабского Ирака и Азербайджана также давались сведения об античной философии. Его произведения оказали большое влияние на развитие азербайджанского литературного языка и азербайджанской поэзии. Самое крупное его литературное произведение – поэма "Лейли и Меджнун", отражает отношение поэта к жизни, к человеку, к Создателю.

Также ярким представителем Азербайджанской культуры в рассматриваемый период считается Рехмети. Родился поэт в Тебризе в середине XVI века. В начале XVII века он отправляется в Индию, в 1616 году побывал в Агре. Единственным дошедшим до нас его поэтическим произведением является "Диван". Свои мистические взгляды, Рехмети в произведениях выражал в поэтической форме.

Традиции Физули в поэзии продолжил другой известный азербайджанский поэт, музыкант, ученый и врач XVII в. Масуд Месихи (1580-1655 гг). На родном азербайджанском языке Месихи создал три поэмы, из которых сохранилась лишь "Варга и Гюльша". О двух других имеется лишь упоминание [10].

Известным историком этого периода был Гасан бек Румлу (родился в 1530 г, по некоторым данным 1531г., умер 1578 г.), служивший при дворе Тахмасиба I и являющийся участником его походов. Создал бесценный труд по средневековой истории Азербайджана "Ахсанат-таварих" ("Лучшая из летописей"). До нас дошли лишь XI-XII тома этого труда, посвященные

истории Азербайджана и сопредельных стран в XV-XVI вв.

Выдающимся представителем Азербайджанской культуры и науки XVI-XVII вв. является Искандер бек Мунши (1560-1634). В молодые годы он служил секретарем дивана при дворе Султана Мухаммеда Худабанде. Будучи впоследствии придворным историком Шах Аббаса I, Искандер Мунши написал крупнейший труд “Тарихи-алемараи Аббаси” (“Украшающая мир история Аббаса”), в котором он дает бесценные сведения о политической, общественной-экономической и культурной жизни эпохи. В это произведение, написанное первоначально на персидском языке, автор внес большое количество стихов и идиоматических выражений, на родном азербайджанском языке [11].

В исследуемый период развивалась также ашугская поэзия, которая наряду с любовными мотивами отражала жизнь и быт народа. Самым видным представителем народной поэзии был ашуг Гурбани. Поэт создавал новые формы устного народного творчества – дастаны. В народном творчестве Азербайджана в XVI-XVII вв. был распространен жанр героических поэм, исполнявшихся народными певцами-ашугами. Особенна была популярна поэма “Кероглу”, в основу которой легло джалаиридское движение и проходящие на этом фоне крупные восстания 1595-1609 гг., перекинувшиеся с Восточной Анатолии и на территорию Азербайджана.

Нет ни одного крупного музея в мире, в котором не хранились бы рукописи, выполненные в мастерской дворцовой библиотеки, основанной Шах Исмаилом I в столице Сефевидского государства Тебризе. Рукописи эти переписаны и иллюстрированы выдающимися азербайджанскими каллиграфами и миниатюристами. Сефевидская школа миниатюры, которую чаще называют в источниках Тебризской школой, также оказала заметное влияние на развитие миниатюры в Османской империи и Индии, а некоторые приемы цветового решения использовались французскими импрессионистами [12]. Главой Тебризской школы миниатюры, ее основателем и самым выдающимся представителем является уроженец Тебриза Устад Султан Мухаммед. С его именем, так же как и с именем “Рафаэля Востока” Бехзадом, связана целая эпоха развития восточной живописи.

В 1522 г. Шах Исмаил назначает главой дворцовой библиотеки в Тебризе упомянутого выдающегося художника Кемалладина Бехзада. Миниатюры Султан Мухаммеда и художников его школы, являются украшением таких музеев как Метрополитен музей, Нью-Йорк (“Шахнаме”, 1573 г.) Британский музей, Лондон (“Хамсе” Низами 1539-1543 гг.), музей Фогг, Кембридж (“Диван” Хафиза) [13].

Прежде, чем перейти к другим составляющим, понятия культуры XVI-XVII вв. в Азербайджане, а именно касательно архитектуры и

памятников зодчества исследуемой эпохи, равно как расцвета средневековых городов Азербайджана как центров ремесла и торговли, хотелось бы выразить некоторые мысли относительно не всегда объективного мнения отдельных представителей западноевропейской историографии о культурных достижениях азербайджанского народа. Вопреки историческим реалиям, культурное наследие нашего народа, приписывают в заслугу другим народам, а созданные нашим народом произведения искусства, письменные, литературные и архитектурные памятники выдаются за иранские. По этой причине первоочередной задачей отечественной историографии является раскрытие ложных и ошибочных положений и взглядов, укоренившихся в зарубежной исторической науке в освещении прошлого нашей страны и нашего народа. Люди науки, грамотные исследователи и специалисты прекрасно ориентируются в средневековой истории Востока, что, однако не исключает искаженного представления у простого зарубежного читателя.

При написании данной статьи по роду деятельности, неоднократно обращаясь к различным источникам, опубликованным, например, во Франции, и не только, мы столкнулись с ошибочностью и недостатками в освещении некоторых моментов истории Азербайджанского государства Сефевидов, их этнического происхождения, политической деятельности и культурной жизни. К примеру, используя *Petit Larousse*, многократно изданный в Париже, мы пришли в недоумение из-за исторической справки относительно выдающегося Азербайджанского поэта XVI в. Мухаммеда Физули, где его выдают за гениального поэта курдского происхождения [14]. В других источниках отмечают его персидское происхождение, не приводя каких-либо доказательств данного утверждения. Вроде бы все явственно, творил на родном Азербайджанском языке, происходил из тюркского племени баят, осевшего в Ираке, написал о себе в предисловии к своему Дивану, в присущей его перу цветистой манере следующее: “Среди арабов и персов главенство в Царстве слова постепенно перешло к тебе, в то время как среди тюрков много достойных людей, но нет ни одного, который подобно тебе владел бы всеми языками. Не приведи Господь, чтобы тюркский народ был лишен собственного бутона Дивана из цветника поэзии изящного духа” [15].

Тоже самое наблюдается относительно других выдающихся деятелей культуры и науки средневекового Азербайджана и даже самого основателя Азербайджанского государства Сефевидов, Шах Исмаила и его преемников. То есть готовы их признать курдами, персами, арабами, только не Азербайджанцами (тюрками). Фактически, в разрез к историческим реалиям, и вопреки уже доказанным фактам и исследованиям, продолжается формирование искаженного представления о вкладе нашего народа в историю и культуру человечества.

К вышеизложенному также следует отнести искаженные определения относительно знаменитой Тебризской школы миниатюры. Речь идет об Азербайджанской миниатюре, о художниках азербайджанского происхождения, об их творчестве на территории Азербайджанского государства Сефевидов, когда тюркская по этническому происхождению династия, завоевала и правила в том числе и на территории Ирана свыше 200 лет, насколько целесообразно и объективно приписывать, выдавать произведения искусства и живописи нашего народа за достижения других? Среди художников знаменитой школы миниатюры могли быть и были и персидские мастера, но геополитические корни, Тебриз на территории которого возникла эта школа живописи, столица Азербайджанского государства Сефевидов и эта общепризнанная данность, далее весь XVI век, век важных свершений, легший в основу всего искусства миниатюры Среднего и Ближнего Востока – тюркский и не только потому, что лица персонажей на миниатюрах, одеяние – истое тюркское. Это в априори была эпохой Тюркского Ренессанса в Средней Азии, Иране, Индии, эпохой господства Сефевидов, Афшаров и Бабуридов.

В области архитектуры в исследуемую эпоху известны такие постройки, как “ворота Мурада” в Баку, ряд зданий в Гяндже – мечеть, бани, караван-сарай. Эти здания продолжают традиции портално-купольных сооружений, характерных для средневекового Азербайджана. В XVI-XVII вв. в Азербайджане было построено большое количество зданий, караван-сараяв, бань, водохранилищ мостов, мавзолеев, мечетей. Среди них следует отметить возведенный в 1544 г. в селении Хазра Гусарского района мавзолей Шейха Джунейда, мост построенный через Алинджа в Нахчыване, Восточные ворота в Баку, целый ряд памятников в Ардебиле и Тебризе.

В XVI в. высокого уровня развития достигла и Азербайджанская музыка. Самым знаменитым ханенде того времени был Хафиз Леле. Во времена Сефевидов мугам был тесно связан с классической поэзией и получил широкое распространение. Исполнение мугамного произведения упоминается в сочинении Шараф хана Бидлиси “Шарафнаме”, где описан пир данный Шах Исмаилу, на котором прекрасноголосые певцы и музыканты высокими и низкими голосами завели мелодию “ушшаг” [16]. Знаменитым сазандаром (исполнителем мугамов) в XVII в. был уроженец Нахчывани Мурад Ага, который по сообщению Эвлия Челеби, был переселен османским султаном Мурадом III в Константинополь [17].

О хозяйственной жизни, ремесленном производстве в городах, культуре в Сефевидском государстве, можно почерпнуть из трудов европейских путешественников, которые в рассматриваемый период посещали Сефевидское государство в качестве торговых агентов, путешественников, в составе дипломатических миссий разного уровня и т.д.

Это сочинения Ж.Шардена, Сансона, Рафаэль Дю Мана, Жана де Тавено, Жан-Батиста Тавернье, Джордан де Северака, Гиовани Рота, Пьетро де ла Валле, Антонио Тенреиро, Франческо Романо и др. Как отмечает французский путешественник Тавернье в своем труде “Путешествие”, наличие тут богатых месторождений железа, олова, ртути, золота, серебра создавали условия для возникновения и развития таких ремесел, как кузнечное, медное, оружейное, ювелирное, и др. Развивались также гончарное и кожевенное дело, ткачество. Тавернье, описывая деятельность этих мастерских, отмечал, что в них производят высококачественные ковры, ткани из золотых нитей, бархат, тафту, шелковые ткани, оружие, доспехи. В XVII в. на высоком уровне развития тут находилось ковроткачество и красильное дело. Тавернье, описывая производство ковров в Азербайджане, отмечал, что в местных мастерских производят ковры из шерсти и шелка, золотых и серебряных нитей и краски на этих коврах никогда не меняются и не блекнут [18].

В “Путешествиях” Тавернье дает интересные сведения о естественном красителе – марене, который выращивали в Азербайджане. Высокое развитие ткачества способствовало превращению Тебриза, Ардебилля, Шамахи, Гянджи, Нахчывани, Хоя, Мараги, Маранда а также Апшерона и Зангезура в центры красильного дела. Жан Шарден провел долгое время в Сефевидском государстве и оставил подробное описание культуры, обычаев и традиций этого средневекового азербайджанского государства. Упомянутый ранее в нашей статье французский исследователь Морис Эрбетт в своем труде “Ambassade persane sous Loouis XIV” (“Персидский посол при дворе Людовика XIV”) опираясь на труд Шардена предоставил нам ценные сведения о состоянии азербайджанских городов, описал богобоязненность и благочестивость народа, традиции, которые веками развивались и были присущи только нашему народу. Шарден дает нам интересные сведения относительно приготовления тех или иных блюд и яств. Дает подробное описание рецептов блюд, специфических хлебных лепешек с семенами мака, кунджута и укропа. По Шардену, здесь существует свыше двадцати видов плова, приготовленных с бараниной, ягненком, курятиной и заправленных вишневым или тутовым соком, шафраном или тамариндом. Кроме того, Шарден упоминает изысканное блюдо “qolbasdi” (колбаса), которое готовилось из рубленного мяса и груш, прожаренных на сливочном масле. Описывая развлечения, которые бытовали среди народных масс, Шарден отмечал, что они любили играть в разные игры, состязания. Они ценили те игры, которые делают их тела гибкими и сильными. Стрельба из лука верхом на лошади, игра в петли требовали специальных навыков, но больше всего и предпочитались [19].

Подытоживая свои мысли и исследования, использованные при

написании данной статьи, в компендиуме статьи хотелось бы еще раз подчеркнуть, что Азербайджанский народ, являющийся одним из древних народов мира, по праву гордится своими историческими памятниками материальной культуры, своей богатой литературой, искусством и музыкальным наследием. Особенности традиций и быта, эстетическая нравственность, национальное самосознание и самобытность нашли яркое отражение в культуре нашего народа. Не случайно в богатейших музеях мира хранятся прекрасные образцы Азербайджанской культуры. В коллекциях Лондонского музея Виктории и Альберта, Парижского Лувра, Вашингтонского Метрополитена, музеев Вены, Рима, Берлина, Стамбула и др. можно встретить произведения азербайджанского искусства и культуры. В свете вышеизложенных фактов, относительно расцвета и повсеместного влияния родного языка Сефевидской династии на всей территории государства, успешно проводимой религиозной политики основателем государства Сефевидов Шах Исмаилом I, широкое распространение культа древнетюркских верований и обрядов, вылившихся в шиизм ранних Сефевидов, широкое развитие каменного искусства, также тесно связанное с древнетюркской культурой каменной пластики, возрождение Тебризской школы миниатюры, равно как развитие гуманизма и антропоцентризма в философии, поэзии, научной мысли и явились основополагающими чертами эпохи Азербайджанского Ренессанса XVI-XVII вв.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Həsənalıyev Z.M.* Azərbaycan Qərb səyyahlarının gözü ilə // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 2004, №3, s.179-184
2. *Vəliyeva Z.* Səfəvilərin mənşəyi // Azərbaycan Araşdırmalar jurnalı, Xəzər Universiteti, 2015, s.332-344
3. *Maurice Herbette.* Ambassade persane sous Louis XIV. Paris, 1907, 76 p.
4. *Болдырев А.Н.* Поэты Азербайджана. Советский писатель.1962 г., 421с.
5. *Гасымов Х.С.* Культура Азербайджана в XVI-XVII вв.: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. Баку, 1992 г., 23 с.
6. *Melikoff Irene.* Le problem kizilbach. TurcicaVI, 1975, p.50
7. *Мамедова Н.В.* Взаимоотношения азербайджанского государства Сефевидов с Османской империей в начале XVI в. во французской историографии. Баку, 2015 г., 155 с.
8. *Бретаницкий Л., Вейрман Б.* Искусство Азербайджана IV-XVII вв. Москва, 1976 г., 272 с.
9. *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния. Москва, 1974 г., 200 с.
10. *Сумбатзаде А.С.* Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Элм. 1990 г., 267 с.
11. *Рахмани А.А.* О жизни и творчестве Искандара Мунши // Труды Института истории АН Азерб.ССР, 1957 г., с.181-204

12. Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. Москва: Искусство, 1970, 103 с.
13. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII- XVII вв. Москва, 1977 г., 360 с.
14. Petit Larousse en couleurs. Paris, 1980, 1237 p.
15. Minorsky V.F. The Chester Beatty Library: a catalogue of the Turki shmanu scripstan Dminiatures, Dublin, 1958
16. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992 г., 194 с.
17. Народы Кавказа. Этнографические очерки. Изд. Академии наук СССР. 1962 г., т II, с.157-158
18. De Jean Baptiste Tavernier. Les six Voyage. Paris / Пер.с французского Абутураб Нури, Тегеран, 1957, 719 с.
19. Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de Orient. Paris, 1811, 309 p.

Redaksiyaya daxil olub 09.03.2021

UOT 912

L.M.Rüstəmovə

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
leyla.rustamova84@gmail.com*

ENEOLİT DÖVRÜ METAL ƏMƏK ALƏTLƏRİNİN HAZIRLANMA TEKNOLOGİYASI (Gəncə-Qazax bölgəsinin materialları əsasında)

Açar sözlər: Gəncə-Qazax, mis, eneolit, bıçaq, biz, metalloqrafik analiz

Məqalədə Azərbaycanın qədim abidələrlə zəngin olan və arxeoloji cəhətdən yaxşı tədqiq olunan Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit dövrü (e.ə. V - e.ə. IV minilliyin birinci yarısı) metal əmək alətlərindən bəhs olunur. Bu dövrə aid əmək alətləri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan bıçaq və biz nümunələri ilə təmsil olunur. Əldə olunan əmək alətləri əsasən Böyük Kəsik, Poylu, Mentəştəpə yaşayış yerləri və Soyuqbuluq kurqanlarından tapılıb. Bu metal məmulatlarının tipoloji təsnifatı aparılmaqla yanaşı, onların Cənubi Qafqaz abidələrindən aşkar olunan həmdövr əmək alətləri arasındakı yeri müəyyənləşdirilir, fərqli və bənzər cəhətləri araşdırılır.

Metal məmulatlarının spektral və metalloqrafik analizlərinin nəticələrindən görünür ki, tədqiq olunan dövrdə Gəncə-Qazax bölgəsində metallurgiya və metalışləmə dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuşdur.

Л.М.Рустамова

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ОРУДИЙ ТРУДА ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА (по материалам Гянджа-Газахского региона)

Ключевые слова: Гянджа-Газах, медь, энеолит, нож, шило, металлографический анализ

Статья посвящена исследованию орудий труда, найденных из памятников энеолита (V тыс. до н.э. – первая половина IV тыс. до н.э.) Гянджа-Газахского региона. Орудия труда, относящиеся к этому периоду, представлены образцами различных типов ножей и шил. Исследованные артефакты выявлены на поселениях Бёюк-Кесик, Пойлу, Ментештепе и Союгбулагском кургане. Проведена типологическая классификация металлических изделий, приведены их аналогии, выявленные на памятниках Южного Кавказа.

Спектральный и металлографический анализы металлических изделий показывают высокий уровень развития металлургии и металлообработки в Гянджа-Газахском регионе в исследуемый период.

L.M.Rustamova

**MANUFACTURING TECHNOLOGY OF METAL LABOUR TOOLS OF THE
CHALCOLITHIC AGE
(based on materials of Ganja-Gazakh region)**

Keywords: *Ganja-Gazakh, copper, Chalcolithic, knife, awl, metallographic analysis*

This article deals with the study of labour tools found in the Chalcolithic sites (5th millennium BC - first half of the 4th millennium BC) of Ganja-Gazakh region. The labour tools revealed belonging to this period are represented by specimens of different types of knives and awls. Investigated items were found in Boyuk Kesik, Poylu, Mentesh tapa and Soyugbulag monuments. A typological classification of metal items has been carried out and comparative analyses were conducted with similar analogues revealed from the Caucasus region.

Spectral and metallographic analyses conducted on metal items indicate the developed dynamics of metallurgy and metalworking in the Ganja-Gazakh region during this period.

Son illər Gəncə-Qazax bölgəsi arxeoloji abidələrində aparılan qazıntılar nəticəsində metallurjiya və metal istehsalına aid xeyli sayda nümunələr və faktlar əldə edilmişdir. Xüsusilə Eneolit dövrünə aid edilən abidələrdən zəngin qədim metal əşyalar və istehsal alətlərinin tapılması tədqiq edilən bölgədə məskunlaşan qədim tayfalarda ilkin metallurjiya və metal emalı sənətinin mövcudluğunun birbaşa göstəricisidir. Bu baxımdan Böyük Kəsik, Poylu, Mentəştəpə və Soyugbulaq abidələrindən tapılmış erkən metallurjiya nümunələri nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz arxeologiyasının və qədim tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii ki, qədim metallurjiyanın inkişafı üçün yerli mis-tunc xammal bazasının olması vacibdir. Azərbaycan ərazisində qədim metallurjiyanın inkişafı üçün kifayət qədər mis, mərgümüş, sürmə, qurğuşun, sink, qızıl, gümüş və s. yataqları mövcuddur. Tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində və bütövlükdə Qafqazda mis yataqları ilə zəngin olan mədənlərdən qədim dövrlərdə də istifadə olunduğunu göstərirlər.

Azərbaycanda və bütün Cənubi Qafqazda məskunlaşan tayfaların metalla ilk tanışlığı hələ Eneolit dövründə olmuşdur. Arxeoloq İ.H.Nərimanovun Qarğalar təpəsindən (Gəncə-Qazax) aşkar etdiyi mis muncuğun tarixi bir qədər qədimə gedir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Şomutəpə abidəsindən götürülən kömür analizi e.ə.5670±70 ili göstərir. Lakin Qarğalar təpəsi abidəsinin muncuq tapılan təbəqəsi Ağstafa rayonu ərazisində öyrənilən Şomutəpə və Töyrətəpə abidəsindən qədimdir [9, s.24-132]. Deməli, bu əşya e.ə. VI minilliyin əvvəllərinə aiddir. Belə əşyaların mübadilə yolu ilə qonşulardan alınması və həmçinin yerli tayfalar tərəfindən soyuq

döymə üsulu ilə hazırlanması da mümkün idi. Söz yox ki, Azərbaycan ərazisində metallurgiyanın yüksək inkişaf səviyyəsi heç də təsadüfi olmayıb, Ön Asiya və Anadoluda bu sahənin tərəqqisi ilə bağlı olmuşdur. Çatal-Höyük və Yarımtəpə qədim yaşayış yerlərinin mədəni qatlarından e.ə. VII-VI minilliklərə aid filiz qalıqları tapılmışdır.

Göründüyü kimi, Gəncə-Qazax bölgəsinin də qədim metallurgiya və metalışləmənin öyrənilməsi sahəsində özünəməxsus payı vardır. Tədqiq edilən bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılardan aşkar olunan çoxsaylı metal nümunələrinin bir qismini əmək alətləri təşkil edir. Bölgənin Eneolit dövrünə aid əmək alətləri içərisində bıçaq və biz tipli nümunələrin xüsusi yeri vardır.

Əldə olunan materiallar içərisində bıçaq tipli əmək alətləri 3 nümunə ilə təmsil olunur. Tapıntıların hər üçü bıçaq tiyəsinin hissələri olmaqla, lent formalı metal lövhədən hazırlanıb. Bu nümunələrdən iki ədədi Böyük Kəsik yaşayış məskənindən aşkar olunub. Onlardan biri 2004-cü ildə I qazıntı sahəsindən tapılıb. Nazik metal lövhədən hazırlanan bu alət güclü oksidləşməyə məruz qaldığı üçün bir neçə hissəyə parçalanıb (şəkil 1. 2).

İkinci bıçaq qalığı isə 2005-ci ildə həmin abidənin II qazıntı sahəsindən aşkar olunub. Bu əmək aləti də nazik metal lövhədən hazırlanıb. Bıçaq tiyəsi olan əşya qalığının uzunluğu 3,4, eni 1,3 sm-dir. Əvvəlki əşyada olduğu kimi, üzəri güclü oksidləşməyə məruz qalıb (şəkil 1.1). Onun uc hissəsi sonluğa doğru azacıq geriyyə meyllənir [2, s.42-43].

Üçüncü bıçaq nümunəsi II Poylu abidəsindən tapılıb. Bıçaq tiyəsinin sonluğu olan bu nümunənin uzunluğu 2 sm-dir [3, s.22].

Göründüyü kimi, üzəri güclü oksidləşməyə məruz qalan hər üç bıçaq hissəsi formaca bənzərdir və nazik metal lövhədən hazırlanıb.

Bölgənin Eneolit dövrü arxeoloji abidələrindən tapılan metal əşyaların təsnifatından məlum olur ki, o dövrdə ən geniş yayılan metal istehsalı məhsullarından biri dördtilli bizlərdir. Biz tipli əmək alətlərinə bölgədə Böyük Kəsik, Poylu və Mentəştəpə yaşayış məskənlərində və həmçinin Soyubulaq kurqanlarında rast gəlinib. Yalnız Böyük Kəsik yaşayış məskənindən 7 ədəd biz, bir ədəd biz qalığı və məftildən hazırlanan dəşici alətlər (şəkil 1. 4-13) aşkar edilib [2, s.42-43]. Arxeoloji qazıntılar zamanı abidədən tapılan metal əşyalar aşağıda qeyd edilən nümunələrdən ibarətdir:

1. Uc hissəsinə doğru nazikləşən, en kəsiyi kvadratşəkilli və bəzi hissələrdə dairəvi formalı olan biz qalığının uzunluğu 3,3 sm-dir; 2) uzunluğu 5,3 sm, en kəsiyi əsasən kvadratşəkilli olan daha bir biz nümunəsi uc hissəyə doğru uzandıqca dairəvi forma alır; 3) biz olması güman edilən, düzbucaqlı en kəsiyə malik digər metal nümunəsinin uzunluğu 2, eni isə 0,3 və 0,5 sm arasında dəyişir; 4) düzbucaqlı və dairəvi en kəsiyinə malik biz qalığının uzunluğu 3, eni isə düzbucaqlı kəsik olan hissədə 0,3-0,5 sm-dir. Uc hissəsi nazikdir; 4) uc hissədə en kəsiyi dairəvi olan dördtilli biz qalığının salamat qalan hissəsinin uzunluğu 5, eni

0,3 sm-dir; 5) en kəsiyi kvadratşəkilli olan məftildən hazırlanmış biz qalığının uzunluğu 1,7, eni 0,2 sm-dir; 6) en kəsiyi kvadratşəkilli məftildən düzəldilmiş digər metal əşyanın hər iki ucu sonluqda dairəvi formada nazildilərək itilənib.

Ümumiyyətlə, Böyük Kəsik yaşayış məskənindən tapılan metal nümunələri forma və ölçülərinə görə abidədən əldə edilən və hər iki sonluğu iti ucluqla bitən sümük əşyalarla tam eyniyyət təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə, metal və sümükdən hazırlanan belə əşyalardan eyni məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Abidənin II qazıntı sahəsində aparılan qazıntılar zamanı 1 metr 45 sm dərinlikdən daha bir biz fraqmenti tapılmışdır. Bu metal əşya da en kəsiyi nazik dördkünc formalı məftildən hazırlanmışdır. Onun salamat qalan hissəsinin uzunluğu 3,6 sm-dir [2, s.43].

Almaniyanın Bochum Dağ-Mədən Muzeyinin Arxeometallurgiya laboratoriyasında Böyük Kəsik bizlərindən biri üzərində aparılan analizin nəticələri göstərmişdir ki, bu ərintinin tərkibində 4,02% mərgümüş vardır. Söz yox ki, ibtidai insanlar tunc əldə etmək üçün misin tərkibinə mərgümüş qatmışlar. Bu metal əşya tunc dövrünün ən erkən mərhələsinə aiddir. Müqayisə üçün bildirək ki, bu əşya bənzəri Naxçıvan yaxınlığında yerləşən I Kültəpə qədim yaşayış yerinin Eneolit dövrü təbəqəsindən də əldə edilmişdir [5, s.78]. Həmin abidənin Erkən Tunc dövrü mədəni təbəqəsindən tapılmış 2,3 qram çəkiddə olan biz parçasının miqdarı-spektral analizinin nəticəsindən görünür ki, metal əşyanın tərkibində misin miqdarı 95,5% olsa da, mərgümüş 3,5% təşkil edir [4, s.38, cədvəl 1, 10].

Mentəştəpə yaşayış məskənindən arxeoloji qazıntılar zamanı yeddisi bütöv olmaqla, 34 ədəd metal biz aşkar edilib (şəkil 1. 14). Bu bizlər üzərində aparılan laboratoriya analizləri (Almaniyanın Bochum Dağ-Mədən Muzeyinin Arxeometallurgiya laboratoriyasında) maraqlı nəticələr verib. Belə ki, metal əşyaların bir neçəsinin metalloqrafik analizləri zamanı onların istehsalında müxtəlif texniki üsullardan istifadənin əməliyyat ardıcılığı müəyyən olunub: tökmə, soyuq döymə, qızdırılma və intensiv soyuq döymə üsulu. Bu məmulatların böyük əksəriyyəti heç bir qatqı olmadan xalis misdən, 8 ədədi isə mərgümüşlü misdən hazırlanıb. Onların tərkibində mərgümüşün miqdarı 1,4 - 3,2% təşkil edir. Həmçinin bu nümunələrin miqdarı-spektral analizlərindən məlum olur ki, bəzilərinin hazırlandığı ərintinin tərkibində az da olsa, qurğuşun və gümüş izləri vardır [14, s.26].

Qeyd olunanlar ibtidai “metallurgiya”nın ilkin, başlanğıc mərhələsinə aid nümunələrdir. Buradan belə nəticə çıxarıraq ki, təbii olaraq Eneolit dövrünün son – keçid mərhələsi ilə Erkən Tunc dövrünün formalaşma – başlanğıc mərhələsi müəyyən zaman kəsiyində paralel şəkildə irəliləyib. Tədqiqatçılar Azərbaycanın eneolit dövrü mədəniyyəti ilə Erkən Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti arasında müəyyən varisliyin olduğunu söyləyirlər. Ancaq Azərbaycanda ilk dəfə bu iki mədəniyyət arasındakı boşluğu dolduran, yeni bir mədəniyyətə mənsub Leylatəpə yaşayış məskəninə aşkarlanması və oradan metallurgiya ilə bağlı əldə edilən

yeniliklər göstərdi ki, Kültəpə və Şomutəpə eneolit dövrü mədəniyyəti ilə Erkən Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti arasında dövr etibarlı ilə birincidən sonra, ikincidən əvvələ aid, onlardan fərqlənən mədəniyyət mövcud olmuşdur.

Soyuqbulaq abidəsindən aşkar olunan bizdən (şəkil 1. 3) götürülmüş nümunənin Almaniyada (Rentgen şüalarının dispersiv enerji spektroskopiyası və darayıcı elektron mikroskopu) analizləri aparılmış və İCP – MS elmi cihazı vasitəsi ilə tərkibi müəyyən olunmuşdur. Nəticələrə əsasən, bizim sürmə və nikel qatışıqları olan mərgümüşlü misdən hazırlandığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin məlum olmuşdur ki, əşyanın hazırlandığı metal ərintisinin tərkibində 6,38%-ə qədər nikel vardır [6, s.56].

Arxeoloq O.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpənin Eneolit dövrü təbəqəsindən [5, s.78] aşkar olunan metal əşyalardan birinin tərkibində 1,6% nikelə rast gəlinir [4, s.38, cədvəl 1. 7]. Analoji mis-nikel tərkibli nümunələr Şimali Qafqazda formalaşan Maykop mədəniyyətinə məxsus abidələrdən də məlumdur [11, s.43; 13, s.14-30].

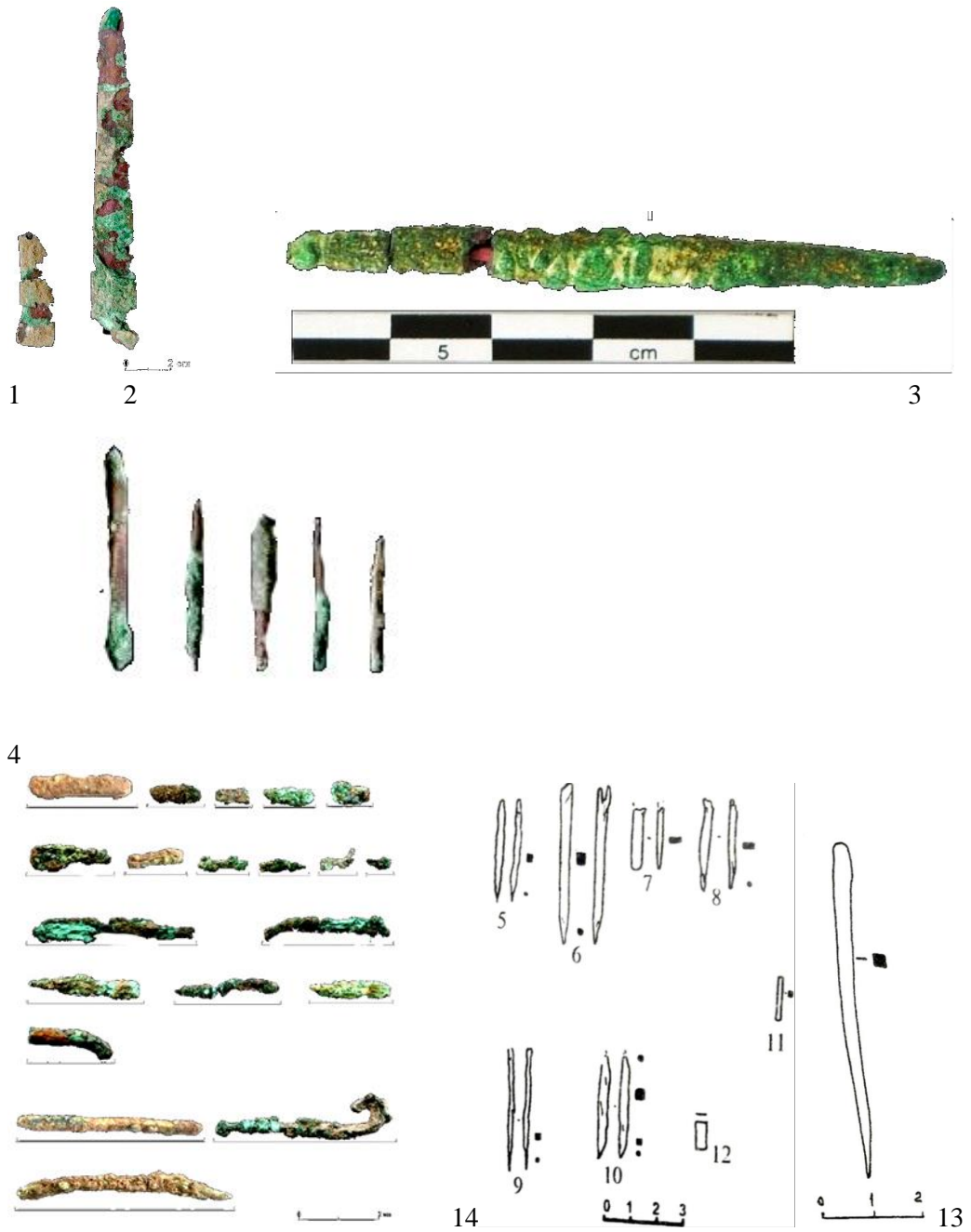
Mis-nikel tərkibli əşyaların xammalının Qafqaza kənardan gətirilmə olması arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər vurğulanıb. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, nikel qatışıqlı metal Azərbaycanın xammal mənbələri üçün xarakterik olmadığından bu və ya bu kimi əşyalar iqtisadi-mədəni əlaqələr zəminində, mübadilə yolu ilə bölgəyə gətirilmişdir [11, s.43-46].

Eneolit dövrünə aid digər biz nümunəsi Poylu yaşayış yerində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri dəhlizinin qazıntıları zamanı aşkar edilmişdi. Digər əşyalarda olduğu kimi, Poylu abidəsindən tapılan bizim də ən kəsiyi dördkünc formalıdır. Bu nümunə də digər bizlər kimi Almaniyada spektral analiz olunub. Aparılan analizin nəticələri göstərir ki, metal əşya gümüş qarışığı olan mərgümüşlü misdən hazırlanıb. Onun tərkibində 3,62% mərgümüş vardır [14, s. 27]. Naxçıvan Kültəpəsinin ikinci təbəqəsindən [1, s.55] və müasir Ermənistan Respublikası ərazisində tədqiq olunan Texut yaşayış məskənindən tapılan metal əşyaların tərkibində də kifayət qədər mərgümüş qarışığına rast gəlinir [12, s.146].

Azərbaycan ərazisində dördtilli bizlərin analoji nümunələrinə I Kültəpə ilə yanaşı, Eneolit dövrünə aid Əliköməktəpə [7, s.503], Leylatəpə [8, s.8; 10, s.54], Çalağantəpə və digər abidələrdə rast gəlinib. Çalağantəpə abidəsindən tapılan biz və muncuq heç bir qatışıq olmadan, xalis misdən hazırlanıb [8, s.5].

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda Eneolit və Erkən Tunc dövrü metallurjiyası üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ misdən hazırlanmış kiçik əşyalarla xarakterik olmuşdur. İkinci mərhələdə təmiz mislə bərabər, tərkibinə mərgümüş və ya az miqdarda nikel ərintisi qatılmış, süni yolla hazırlanmış alətlərə rast gəlinir. Üçüncü mərhələ e.ə. IV minilliyin ortalarından başlayaraq Kür-Araz mədəniyyəti dövrünü əhatə edir ki, bu mərhələdə metallurjiya tərəqqi edərək tuncdan çoxsaylı alətlərin hazırlanmasına şərait yaratmışdır [8, s.5-14].

Şəkil 1. Eneolit dövrünə aid bıçaq və bizlər. 1-2, 4-13-Böyük Kəsik [2], 3-Soyuqbulaq, 4 №-li kurqan [6], 14-Mentəştəpə [14].

Beləliklə, Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit dövrü abidələrindən tapılan əmək alətlərinin istifadə təyinatı göstərir ki, onların əksəriyyətində dördtilli bizlərdən istifadə olunub. Bu nümunələr hazırlanma texnologiyasına və formasına görə eyniyyət təşkil etsələr də, onların bir neçəsi hazırlandığı ərintinin tərkibinə görə fərqlənir. Bu isə e.ə. V-IV minilliklərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim tayfaların metalla ilk tanışlığı haqqında əsaslı söz deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Həbibullayev O.H.* Kültürədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 180 s.
2. *Müseibli N.Ə.* Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 227 s.
3. *Müseibli N.Ə.* Eneolit dövrü II Poylu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, 2008, № 1, s.18-27
4. *Seyidov A.Q., Həsənova Ə.M.* Naxçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2005, 315 s.
5. *Абибуллаев О.А.* Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982,314 с.
6. *Лионнет Б., Алмамедов Х., Буке Л., Курсье А., Джелилов Б., Хусейнов Ф., Лут С., Махарадзе З., Рейнард С.* Могильник эпохи позднего энеолита в Азербайджане // Российская археология, М., 2011, №1, с.48-61
7. *Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г.* Раскопки Муганского отряда // АО, 1975 года. М.: Наука, 1976, с.503-504
8. *Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф.* О древнейшей металлургии меди на территории Азербайджана // СА, М., 1990, №1, с. 5-14
9. *Нариманов И.Г.* Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
10. *Сайко Э.В., Терехова Н.Н.* Становления керамического и металлообрабатывающего производства // Становление производства в эпоху энеолита и бронзы. М., 1981, с.72-121
11. *Селимханов И.Р.* О никеле в древних медных сплавах // ДАН Азербайджанской ССР, т. 18, 1962, № 6, с.43-46
12. *Селимханов И.Р., Нариманов И.Г.* О ранней эпохе древней металлургии меди на территории Европы и Кавказа в свете новых понятий и результатов / Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. М.: 1966, с.146
13. *Черных Е.Н.* Металл и древние культуры: Узловые проблемы исследования // Естественнонаучные методы в археологии. М.: Наука, 1989, с.14-30
14. *Courcier A., Jalilov B., Aliyev İ., Guliyev F., Jansen M., Lyonnet B., Mukhtarov N. and Museibli N.* The ancient metallurgy in Azerbaijan from the end of the Neolithic to the Early Bronze Age (6th -3rd millennia BCE): an overview in the light of new discoveries and recent archaeometallurgical research. Bochum: 2016, pp. 25-36

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2021

UOT 94

V.U.Umudlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

v.umudlu@yahoo.co.uk

TÜRK TARİXÇİSİ BETUL ASLANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ “BAKİ MÜSƏLMAN XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ”NİN ƏRZURUM ƏHALİSİNƏ YARDIMI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər:, *Ərzurum, Rusiya işğalı, erməni zülmü, xeyriyyə cəmiyyəti, yardım*

XX əsrin əvvəllərində xeyriyyəçilik ənənələri Azərbaycanda geniş vüsət aldı. Bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri, o cümlədən də “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” təsis olundu. Məqalədə cəmiyyətin Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən Ərzurum əhalisinə göstərdiyi yardımlardan bəhs olunmaqdadır. “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin göstərdiyi bu yardımlar türk xalqının rəğbətini qazanmış və həmçinin Türkiyə tarixşünaslığında da öz əksini tapmışdır. Türk tarixçisi Betul Aslanın “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkləri”nin Anadolu Türklərinə Kardaş Kömeği (Yardımı) və Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi” kitabı bu baxımdan çox təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Əsərin bir bölümü cəmiyyət tərəfindən Ərzurum əhalisinə göstərilən qardaş köməyinin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Məqalədə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumda rus və erməni zülmünə məruz qalan əhaliyə edilən maddi və mənəvi dəstək, onların ərzaq və geyimlə təmin olunması Betul Aslanın əsəri əsasında təsvir olunmuşdur. Cəmiyyət tərəfindən yetim uşaqların və kimsəsiz qadınların küçələrdən və xarabalıqlardan toplanaraq Bakı, Gəncə, Tiflis və digər şəhərlərdə təşkil olunmuş sığınacaqlara göndərilməsi də müəllifin kitabında ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə həmçinin “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumdakı fəaliyyətindən bəhs edən digər türk tarixçilərinin əsərlərinə də müraciət edilmişdir.

В. У. Умудлу

ВОПРОСЫ ПОМОЩИ «БАКИНСКОГО МУСУЛЬМАНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА» НАСЕЛЕНИЮ ЭРЗУРУМ В РАБОТАХ ТУРЕЦКОГО ИСТОРИКА БЕТУЛА АСЛАНА

Ключевые слова: *Эрзурум, Российская оккупация, армянское иго, благотворительное общество, помощь*

В начале XX века в Азербайджане получили широкое распространение традиции благотворительности. Был создан ряд благотворительных организаций, в том числе Бакинское благотворительное общество мусульман. В статье рассматривается помощь общества народу Эрзурума, оккупированного царской

Россией в начале Первой мировой войны. Эта помощь, оказанная Бакинским обществом благотворительности мусульман, завоевала симпатию турецкого народа и нашла отражение в турецкой историографии. В этом отношении заслуживает высокой оценки книга турецкого историка Бетула Аслана «Братская помощь азербайджанских турок анатолийским тюркам во время Второй мировой войны и благотворительность Бакинской мусульманской общины». Часть работы посвящена описанию братской помощи, оказываемой обществом жителям Эрзурума.

В статье описывается материальная и моральная поддержка «Бакинского мусульманского благотворительного общества» жертвам русского и армянского угнетения в Эрзуруме, обеспечение их продуктами питания и одеждой на основе труда Бетула Аслана. В книге автора также подробно рассказывается о сборе обществом сирот и женщин-сирот с улиц и руин и отправке их в приюты в Баку, Гяндже, Тбилиси и других городах.

В статье также упоминаются работы других турецких историков, рассказывающих о деятельности «Бакинского мусульманского благотворительного общества» в Эрзуруме.

V.U.Umudlu

ISSUES OF HELP OF THE "BAKU MUSLIM CHARITY SOCIETY" TO THE POPULATION OF ERZURUM, IN THE WORKS OF THE TURKISH HISTORIAN BETUL ASLAN

Keywords: Erzurum, Russian occupation, Armenian yoke, charitable society, aid

At the beginning of the 20th century, the tradition of charity became widespread in Azerbaijan. A number of charitable organizations have been created, including the Baku Muslim Charitable Society. The article examines public assistance to the people of Erzurum, occupied by Tsarist Russia at the beginning of the First World War. This assistance, provided by the Baku Muslim Philanthropy Society, won the sympathy of the Turkish people and was reflected in Turkish historiography. In this regard, the book of the Turkish historian Betul Aslan "Fraternal assistance of the Azerbaijani Turks to the Anatolian Turks during the Second World War and the charity of the Baku Muslim community" deserves a high assessment. Part of the work is devoted to the description of the fraternal assistance provided by the community to the residents of Erzurum.

The article describes the material and moral support of the "Baku Muslim Benevolent Society" to the victims of Russian and Armenian oppression in Erzurum, providing them with food and clothing based on Betul Aslan's labor. The author's book also tells in detail about the collection of orphans and orphans by the society from the streets and ruins and sending them to orphanages in Baku, Ganja, Tbilisi and other cities.

The article also mentions the works of other Turkish historians who talk about the activities of the Baku Muslim Charitable Society in Erzurum.

Azərbaycanda xeyriyyəçilik ənənələrinin tarixi qədim dövrlərə dayanır. Xalqımız daimi kimsəsiz, xəstə, darda qalan və köməyə ehtiyacı olan insanlara dayaq olmuş, yardım əlini uzatmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu sahədə təşkilatlanma işi daha da inkişaf edərək xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulmasına səbəb olmuşdur. Bu cəmiyyətlərdən biri də 1905-ci ildə təsis olunmuş “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”dir. Cəmiyyətin fəaliyyəti Türkiyə tarixşünaslığının da tədqiqat predmetinə çevrilmiş və türk tarixçisi Betül Aslanın “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine ”Kardaş Kömeği (Yardıımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” adlı əsəri bütünlüklə cəmiyyətin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Məqalənin predmeti olan cəmiyyətin Ərzurum əhalisinə yardımı məsələsi əsərin mühüm bölümünü təşkil edir. Həmçinin digər türk tarixçilərinin kitab və məqalələrində cəmiyyətin fəaliyyətindən bəhs olunmaqdadır.

Birinci Dünya müharibəsi illərində işğala məruz qalan Türkiyənin bir çox bölgələrində olduğu kimi, Ərzurumda da əhaliyə göstərilən qardaşlıq köməyi cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir. “Cəmiyyət”in fəaliyyətini və mövzudan bəhs edən türk tarixçilərinin əsərlərini ətraflı tədqiq edən müəllif B.Aslan türk elmi ictimaiyyətini cəmiyyətin gördüyü xeyirxah işlərlə ətraflı tanış etmiş və bunu qardaş köməyi kimi dəyərləndirmişdir. Əlbəttə, müəllifin əsərdə ortaya qoyduğu doğru yanaşma və tutduğu mövqe Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının real təəcəssümüdür.

Məlumdur ki, Sarıqırmış məğlubiyyətindən sonra rusların Ərzuruma yolu açılmış və şəhər 1916-cı ilin fevralında rus qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdir. Beləliklə, işğal zamanı şəhəri tərək edə bilməyən türklər üçün iki il davam edəcək ağır-ı-acılı qara günlər başlamışdır [1, s.269]. Bir məsələni də qeyd edək ki, hələ rusların yürüşü ərəfəsində şəhər əhalisinin xeyli hissəsi yaxınlaşan rus və ermənilərdən qorunmaq üçün qərb istiqamətində köç etməyə başlamışlar [5, iş 64, sən.15]. Köçün geniş miqyası rus və erməni zülmünün dəhşətindən xəbər verməkdədir. Belə ki, aparılan statistik hesablamalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, həmin ərəfədə Ərzurum şəhəri də daxil olmaqla köçənlərin ümumi sayı 448.607 nəfər olmuşdur [6, s.38]. İşğal ərəfəsində bölgədə toplam 673.297 nəfər müsəlmanın olduğunu [7, s.226] nəzərə alsaq, bu da Ərzurumdakı ümumi müsəlman əhalisinin yarısından çoxu demək idi.

İşğaldan dərhal sonra bütün əhali arasında axtarış fəaliyyətini həyata keçirən rus hərbi birləşmələri demək olar ki, şəhərdəki bütün evləri gəzərək bütün silah, döyüş sursatları, qəmə və bənzər materialların hamısını topladı. Axtarış aparılarkən küçəyə çıxmaq qadağan edildi. Rus əsgərlərinə bələdçilik vəzifəsini şəhərdə yaşayan ermənilər öz üzərinə götürmüşdü. Ermənilər axtarışlara şəhərin xüsusilə tanınmış simalarının evlərindən başladılar, bir qisim şəxslərin həbs olunmalarına səbəb oldular [8, s.188-189]. Bu axtarışlar zamanı Ərzurum əhalisindən demək olar ki, bütün kişiləri toplayaraq mərkəzdəki məscidlərə

dolduran rus əsgərləri silah tuta bilən və fiziki cəhətdən iş qabiliyyəti olanları əsir götürdülər. Ruslar buna qarşı çıxanlara və xalqa gözdağı vermək üçün qala içərisində 7 nəfəri edam etdilər. Bu məhbusların bir hissəsi işğalın ilk günlərindən başlayaraq yol tikintisi, qazıntı işləri kimi müxtəlif işlərə cəlb edildi, əksəriyyəti isə hərbi əsir kimi Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə göndərildi [9, s.259-287]. Məlumdur ki, həmin əsirlərin bir qismi də Bakı yaxınlığındakı Nargin adasına göndərilmişdi. Bu haqda aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Rus silahları ilə təchiz olunmuş erməni dəstələri, Rusiya ordusu sıralarında türk ordusuna qarşı döyüşdü və işğal altındakı bölgələrdə günahsız türk xalqına qarşı qırğınlara başladı [9, s.259-287]. Göründüyü kimi, şəhərdə qalan 250 minə yaxın insanın əksəriyyətini yaşlı, qadın, uşaq və xəstələr təşkil edirdi. Onları hansı fəlakətin gözlədiyini isə təsəvvür etmək heç də çətin deyildi.

İnsanlıq faciəsinin yaşandığı Ərzurumdakı hadisələr haqqında məlumatlar qısa zamanda Azərbaycanda geniş əks-səda doğurdu. Anadoluda müsəlman-türk xalqının yaşadığı bu fəlakətlər qısa müddətdə Rusiyada yaşayan bütün müsəlman-türklərdə, xüsusən də Azərbaycan türklərində həyəcan və ağır təsirə səbəb oldu [1, s.78]. B.Aslan yazır ki, bu ağırlı və qaranlıq günlərdə Azərbaycan türkləri Ərzurum türklərinin köməyinə çatmış, “Bakı müsəlmanları xeyriyyə cəmiyyəti” vasitəsilə Ərzurum xalqına kömək əlini uzatmışdır [1, s.269]. Onu da qeyd edək ki, Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra işğal altına düşən ərazilərdə fəlakətə düşərək olan insanlara göstərilən yardımlar artaraq daha sistemli şəkildə gəlmişdi. Azərbaycan xalqı öz qardaşlarına kömək etmək üçün bir fədakarlığa hazır idilər.

Ümumiyyətlə, 1916-cı il hücumlarında ruslar tərəfindən çox sayda əsir götürüldü. Türk əsirlərinin bir qismi Bakı şəhəri ilə üzbuüz Nargin adasındakı düşərgəyə aparıldı, bir hissəsi isə Rusiyanın daxili şəhərlərinə köçürüldü. Bakıda əsasən əsgər və aşağı rütbəli saxlanıldı [5, sən.1038, v.79-80]. Həmin ildə Qafqaz cəbhəsində türk ordusunun məğlubiyyətləri, Anadoludan gələn acı xəbərlər, əsir türk əsgərlərinin Nargin adasına aparılması kimi hadisələr Azərbaycan türklərini son dərəcə kədərləndirmiş, onları dərindən yaralamışdı. Osmanlı dövlətinin Qafqaz döyüşlərində Rusiyaya məğlub olması Azərbaycan türklərinin istiqlal arzularını sarsıtmış və onların bu məsələdəki ümidlərinin azalmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan türkləri əsas diqqətini rus işğalına məruz qalan yerlərdəki müsəlman hərbiçilərə, döyüşdə əsir düşən türk əsirlərinə və Rusiya ordusunda xidmət edən müsəlman əsgərlərin problemlərinə yönəldilər [1, s.73].

Qafqaz cəbhəsində türk-rus müharibəsinin başlamasından dərhal sonra “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” işğala məruz qalan və müharibədən əziyyət çəkən yerli əhaliyə yardım etməyə başladı. “Cəmiyyət” Qars, Ərdəhan, Kagızman, Batum və İğdir bölgələrində minlərlə insanı səfalət və fəlakətlərdən xilas edildi. B.Aslan qeyd edir ki, Ərzurumun işğalı xəbəri gələn kimi Bakı müsəlman cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Rəsmi icazənin alınmasında cəmiyyətə bir sıra

maneələr törədildi və icazənin verilməməsinə səy göstərildi. Halbuki bu yerlərdə erməni xalqının yardımını ilə bağlı heç bir problemi olmamışdı. Lakin Bakı müsəlman cəmiyyətinin Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəsi Xosrov Paşa Bəy Sultanovun göstərdiyi səylər nəticəsində bu icazəni almaq mümkün oldu [2, s.161-178].

1916-cı ilin iyun ayında xeyriyyə cəmiyyəti general-mayor Talişinski və İlyasovu Ərzuruma göndərdi. İctimai vəziyyət və ehtiyacları öyrənmək baxımından bu nümayəndələr təxminən 16 min ilkin araşdırma apardı. Müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanları müəyyənləşdirərək onların siyahılarını tərtib etdilər. Ərzurumda araşdırma aparən nümayəndələr tərəfindən vurğulanan digər bir məqam da şəhərdəki tibbi avadanlıqlara və xəstəxanalara ehtiyacın olması idi. Geri qayıdan nümayəndələr xəstəxanaların və müsəlman yaralıların acınacaqlı vəziyyəti haqqında da cəmiyyətin mərkəzinə məlumat verdilər [2, s.161-178]. Rus işğalı dövründə xüsusilə Rusiya ordusunda xidmət edən erməni əsgərləri girdikləri kənd və qəsəbələrdə müsəlmanları qıraraq evlərini yandırır, əşyalarını dağıdır və ərzaqlarını götürdükləri üçün müsəlman xalqı hər şeydən məhrum olmuş və qidaya böyük ehtiyac yaranmışdı [3, s.85-103]. Cəmiyyət bu ehtiyacı ödəmək üçün öz nümayəndələri İlyasov, Abdullah Sultanov və İsmayıl Nəzərəliyev vasitəsi ilə Qarsdan əvvəl 400, sonra isə, 5000 pud un gətirərək xalqa paylamışdılar. Bununla bərabər Hınıs və Tortum əhalisinə də un göndərilmişdi. Ancaq bunlar çatmadıqda daha 5000 pud arpa göndərilmişdi. Seyidov tərəfindən Ərzuruma 62.000 nəfərə paylanması üçün un, arpa, buğda, qarğıdalı, mərci və 13.252 nəfərlik isə uşaq və böyüklər üçün paltar və ayaqqabı gətirilmişdi [3, s.85-103]. Həqiqətən də on minlərlə insanı ərzaq və geyimlə təmin etmək çox təqdirəlayiq bir hadisədir. Heç də təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin bu fəaliyyəti yerli əhali tərəfindən minnətdarlıq hissi ilə qarşılanırdı.

Yardımla birlikdə “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin sədri tərəfindən Ərzurum bələdiyyəsinə göndərilən məktubda deyilirdi: “Əsrlər boyu sizdən ayrı qaldığımızı baxmayaraq baba-nənələrimizin dediklərindən, köhnə xəritələrdən başa düşürük ki, biz sizinlə olan ümumi xəritədən çıxarılmışıq. Vaxt gələcək bu xəritə yenidən birləşəcək və sizinlə bir xəritədə görünəcəyik. Əlli yüz il əvvəl başımıza gələn fəlakət bu gün sizin başınıza gəlməkdədir. Cəmiyyətimiz tərəfindən Türkünstan, Qafqaz və Azərbaycandan qardaşlarımıza kömək etmək üçün toplanan bu hədiyyələri qəbul edin və ehtiyacı olanlara paylayın. Düşmənləriniz sizi incitsələr, dərhal nümayəndəmiz Seyidova məlumat verin” [3, s.85-103]. Göründüyü kimi Seyidov və onun rəhbərlik etdiyi heyət Ərzurum əhalisi üçün əllərindən gələni etmiş, bütün çətinliklərdə onları darda qoymamışlar.

Rus işğalı dövründə Ərzurumdakı bir məscidlərdə imamlıq edən “Kantarcizade Hacı Mustafanın Hatıratı” adlı əsəri həmin dövrdə baş verən hadisələr və “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin Ərzurumdakı fəaliyyətini dəyərləndirmək baxımından çox qiymətlidir. Müəllif qeyd edir ki, vəkil Seyidov

gənc, çalışqan, cəsur bir türk oğlu idi. Gətirdiyi kitab və jurnalları əhaliyə paylayırdı. Rusların Ərzurumda olduğu dövrdə, rus və erməni əsgərlərinin kiçik bir müdaxiləsi zamanı onların komandirinə şikayət edər və müdaxilə edənləri cəzalandırmağa nail olardı. Hər gün dəfələrlə məhəlləni gəzər, bazara baş çəkərdi. İnsanlar təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çalışırdı. Seyidovun bu hərəkəti, erməniləri heç razı salmazdı, imkanları olsa onu öldürməyə hazır idilər. Ancaq qorxu hissi onları bu fikirdən daşındırırdı. Savaşçı Azərbaycan türklərinin Ərzurumdakı səylərini belə ifadə edir: “... hamısı ziyalı olan Azərbaycan gəncləri fanatizmə və xurafata inanmır. İnsanları xəbərdar etməyə çalışırdılar ki, bir kənara çəkilmək əvəzinə çarə axtarmaq və işləmək lazımdır” [2, s.161-178; 3, s.85-103]. Onu da qeyd edək ki, adı çəkilən müəllifin xatirələrini əldə etmək mümkün olmadığından B.Aslanın adı çəkilən kitabına və Y.Arslanın məqalələrinə müraciət edilmişdir.

Xeyriyyə cəmiyyətinin ilk növbədə diqqət mərkəzində olduğu məsələlərdən biri də digər bölgələrdə olduğu kimi tərک edilmiş müsəlman uşaq və qadınları toplayaraq, onları sığınacaqlara yerləşdirmək idi. Cəmiyyət nümayəndələrinin səyi nəticəsində Ərzurumda və onun ətrafında yüzlərlə uşaq küçələrdən toplandı və rus əsgərlərinin əlindən alındı və Bakı, Tiflis və digər şəhərlərdə yerləşən sığınacaqlara göndərildi. Gərgin zəhmət sayəsində ilk ayda 250 nəfər sahipsiz uşaq və 150 nəfər qayğıya ehtiyacı olan qadını fəlakətdən qurtarıldı [2, s.161-178]. Müharibə bölgələrindəki nəzarətsiz müsəlman uşaqlarının toplanmasında daha səmərəli nəticələr əldə etmək üçün “Cəmiyyət” rəsmi qurumlarla və digər millətlərin xeyriyyə cəmiyyətləri, eləcə də “Rusiya qırmızı xaç cəmiyyəti” ilə əlaqə quraraq onlardan təcrübəsindən istifadə etməyə çalışırdı [1, s.139].

Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərinə yalnız uşaqların toplanmasında deyil, həm də göndərilmələrində maneələr törədilirdi. Belə ki, Qars, Ardahan, Ərzurum, Oltu, Kağızman, İğdır və s. yerlərdən toplanan müsəlman yetimlər Üçmüəzzin və Gümrü üzərindən qatarla Tbilisiyə yola salınırdı [1, s.139]. Bütün maneələrə baxmayaraq “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” üzərinə götürdüyü çətin vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir.

Çox keçmədən, insanlara dayaq olmaq və xeyriyyə cəmiyyətinin yerli şöbəsini açmaq üçün Seyidovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti Ərzuruma göndərildi. Artıq xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndələri uzun müddət Ərzurumda qalaraq xalqın təşkilatlanmasına, ayıq-sayıq olmasına və müxtəlif ehtiyaclarını ödənməsinə səy göstərəcəkdir. Bununla bağlı B.Aslan yazır: “Budur, Anadolu xalqının bu çətin günlərində ona qardaş əlini uzadan Azərbaycan türkləri və cəmiyyəti xeyriyyə nümayəndələri. Kömək məqsədi ilə buraya göndərilənlər türk qardaşlarına kömək etmək üçün əllərindən gələni etdilər. Əslində, Seyidov kimi bir çox şəxslər bu yolda canlarını fəda etmişlər [2, s.161-178]. Rus ordusunun Ərzuruma girməsindən sonra xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən Türküstan və Qafqaz türklərindən toplanan yardımlar Seyidov soyadlı millət vəkili vasitəsilə Ərzurum

bölgəsinə göndərilirdi [63 s.85-103].

1917-ci ilin sonunda Şərqi Anadoludan geri çəkilməyə başlayan rus ordusu əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan qoşunlarla əvəz olundu. Ermənilər açıq şəkildə əhaliyə hücum etməyə başladılar. Türkləri gördükləri yerdə öldürür, dükən və evlərinə girib talan edirdilər [2, s.161-178]. Bu sonsuz hücumlar qarşısında xeyriyyə cəmiyyəti nümayəndələri Ərzurum əhalisini silahla təmin etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə cəmiyyətin nümayəndəsi Seyidov, Ərzurumun bələdiyyə sədri Hakkı Paşanın daxil olduğu on iki nəfərlik heyət Ərzurumdakı rus qoşunlarının komandirinə müraciət etdilər. Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri Rusiya təbəələri olduğu üçün yalnız 50 silah almaq mümkün oldu [1, s.140]. Rusların erməni hücumlarına qarşı heç bir tədbir görməyəcəyi və türklərə silah vermək niyyətində olmadığı başa düşüldükdə, Seyidov və nümayəndə heyətində olan Ərzurumlu nümayəndələr öz başlarına çarə qılmaq qərarına gəldilər. Bu hərəkət üçün əvvəlcə şəhərdəki müsəlman xalqının əlindəki silahların miqdarını təyin etmək lazım idi. Zakir bəy bütün evləri gəzərək cəmiyyətin verdiyi qida və geyimləri payladı, evlərində silah olub-olmadığını öyrəndi. Ərzurumda təxminən 600 silahın olduğu müəyyən edildi [2, s.161-178].

Andranikin gəlişindən sonra vəziyyət daha da pisləşdi, ermənilər şəhərin bir çox yerində həbsxanalar qurdular və şəhərdə ələ keçirdikləri türkləri bura doldurdular [2, s.161-178]. Xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndəsi Seyidovun da birlikdə olduğu bələdiyyə heyəti ermənilər tərəfindən həbs edilərək o dövrdə rus kilsəsi ilə üzbuüz bir binaya aparıldı. Türk ordusunun yaxınlaşdığını anlayan ermənilər xəstəxana və digər binalara doldurduqları türkləri yandıрмаğa başladılar. Bu qırğından kimsə xilas ola bilmədi [2, s.161-178]. Kantarçızadənin xatirələrində Seyidovun ölümü haqqında qeyd edilir ki, rus ordusunun geri çəkilməsi zamanı Azərbaycana qayıtmayan, ancaq Ərzurumdakı türk qardaşlarına kömək etmək üçün burada qalan və bunun üçün hər cür fədakarlığa hazır olan xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndəsi Seyidov və dostları ermənilər tərəfindən faciəli şəkildə qətl edildilər [2, s.161-178]. Cəmiyyət üzvü Seyidov son nəfəsinədək çarpışaraq öz qardaşlarına kömək etməkdən geri çəkilmədi və hətta bu yolda canını da qurban verdi.

Göründüyü kimi, Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlində çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən Ərzurum əhalisi ağır fəlakətə düşər olmuş, yerli əhalinin yoxolma təhlükəsi mövcud olmuşdu. Belə bir zamanda Azərbaycan xalqı öz qardaşlarını darda qoymamış, onlara yardım əlini uzatmışdır. Tarixçi Betül Aslan Ərzurumun işğal zamanı erməni və rusların ağır zülmünə məruz qalan yerli əhaliyə "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" tərəfindən göstərilən yardımları yüksək qiymətləndirmişdir. Minlərlə yetim, sahibsiz və rusların əlində olan uşaq, qadın cəmiyyətin səyi nəticəsində toplanaraq Azərbaycanda təşkil edilən sığınacaqlara sövq olunmuşdu. Məlumdur ki, "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" tərəfindən altı belə sığınacaq təşkil olunmuşdu.

Ərzurum bölgəsində həyata keçirilən yardım tədbirlərində cəmiyyətin üzvü Seyidov başda olmaqla bir sıra şəxs yaxından iştirak etmişlər. Müəllif B.Aslan onun fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün hadisə və faktları qələmə alaraq türk oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Onu da qeyd edək ki, işğal zamanı Ərzurumluların yanından ayrılmayan Seyidov Andranikin başçılıq etdiyi dəstə tərəfindən şəhid edilmişdir. Yerli əhali cəmiyyətin fəaliyyətini razılıqla qarşılamaş, onlara öz minnətdarlıqlarını bildirmişlər. Müəllif bunu öz əsərində dönə-dönə ifadə etməkdədir. “Cəmiyyət”in Ərzurumda əvəzolunmaz fəaliyyətinin aşkar edilərək işıq üzünə çıxarılmasında müəllif Betul Aslanın xüsusi rolu qeyd olunmalıdır. Azərbaycan tarixçiləri və tarixşünaslığı üçün mühüm mənbə rolunu oynayan “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri”nin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” əsəri, həm də Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının bir nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aslan B. I.* “Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara: Atatürk Kültü Merkezi Yayınları, 2000, 412 s.
2. *Aslan B.I.* Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı "Kardaş Kömeği (Yardımları)" // Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , 2010, cilt 0, sayı 6, s.161-178
3. *Arslan Y.* Erzurumda Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcı Zade Hacı Mustafanın hatıraları // Ankara. Atatürk Dergisi, 2010, cild 1 sayı 6, s.85-103
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F. 498, siy. I
5. Başbakanlıq Osmanlı Arşivleri (BAO), fond Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH ŞFR)
6. *Öğün T.* Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923). Ankara: Ebabil Yayınevi, 2004, 289 s.
7. *Karpat K.H.* Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, 338 s.
8. *Tipi Ş.* Pışibba (1860–1926). (Haz: Canerhan Tipi). İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, 248 s.
9. *Yüksel M.I.* Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri // Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2008, sayı 37, s.259-287

Redaksiyaya daxil olub 19.02.2021

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37

C.M.Cəfərov, İ.İ.İsgəndərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
isgandarov.israyil@adpk.edu.az

TƏHSİLDƏ NƏ DƏYİŞMƏLİDİR

Açar sözlər: təhsilverənlər, təhsilalanlar, dəyişiklik, bilik, öyrənmə, çevik qərar

Məqalədə bu gün təhsil sistemində nəyin, nə üçün və necə dəyişməsi barədə müxtəlif ekspertlərin rəylərinin təhlili, texnoloji inkişafın təhsilə transformasiyası barədə beynəlxalq ekspertlərin və müəlliflərin düşüncələri verilmiş, təhsil yanaşmasının və məzmununun dəyişməsinə zəruri edən əsas amillər göstərilmişdir. Məqalədə həmçinin təhsildə yüksək standartları və qarşılıqlı münasibətləri saxlamaq, tələbələrə xidmət spektrini genişləndirməklə təhsil xərclərini artırmadan milli-mənəvi dəyərlərə malik vətəndaş yetişdirilməsi, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrların hazırlanması üçün təhsilverənlərin və təhsilalanların davranış dəyişikliyinə, bu dəyişikliyə nail olmaq üçün işə tədris-təhsil mühitinin və təhsilin məzmununun dəyişməsinin vacibliyi vurğulanmışdır.

Дж.М.Джафаров, И.И.Искандеров

ЧТО ДОЛЖНО ИЗМЕНИТЬСЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Ключевые слова: педагоги, обучающиеся, изменение, знание, обучение, гибкое решение

В статье анализируются мнения различных экспертов о том, что, почему и как меняется сегодня в системе образования, даются взгляды международных экспертов и авторов о трансформации технологического развития в образовании, а также показаны основные факторы, вызывающие необходимость изменения образовательного подхода и содержания. В статье также подчеркнута важность поддержания высоких стандартов и взаимоотношений в образовании, воспитания граждан, обладающих национальными и моральными ценностями, расширяя спектр услуг для студентов без увеличения затрат на образование, изменения поведения педагогов и учащихся для подготовки современно мыслящих и конкурентоспособных профессиональных кадров, а для достижения этих целей изменения учебно-образовательной среды и содержания образования.

J.M.Jafarov, I.I.Iskanderov

WHAT SHOULD CHANGE IN EDUCATION

Keywords: *educators, students, change, knowledge, learning, flexible solution*

In the article, it has been given the analysis of the reviews of various experts on what, why and how the education system is changing today, opinions of international experts and authors on transformation of technological development into education and it has been indicated the factors necessitating alters in the approach and content of education. The article also emphasizes the importance of maintaining high standards and relationships in education, bringing up a citizen with national and moral values without increasing the cost of education by expanding the range of services to students, altering of behaviour of educators and educated people (students) for the training of modern-minded and competitive specialists-staff, in order to achieve this change varying the teaching and learning environment and the content of education.

Təhsil müəssisələrində ənənəvi (üz-üzə) təhsil formasının məhdudlaşdırılması dünya təhsil sistemində ciddi təsir göstərdi. 2020-ci ilin aprel məlumatlarına əsasən təhsil müəssisələrinin bağlanması Azərbaycanda 1.9 milyon (1.7 milyon orta məktəb, 200 min ali təhsil, doktorantura) olmaqla dünyada 1.7 milyarddan çox təhsilalanı ənənəvi təhsildən kənar saxladı. UNESCO-nun məlumatına görə, 191 ölkə bütün, 5 ölkə isə qismən təhsil müəssisələrində məhdudiyət tətbiq etdi ki, bu da ümumi təhsilalanların 98.4%-ni əhatə edir [2]. Müxtəlif təhsil səviyyələrində bəzi beynəlxalq proqramlar və layihələr dayandırıldı [3]. Əksər ölkələr gözlənilmədən qarşıya çıxan bu problemə çevik reaksiya verdilər və təhsil mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edilməklə davam etdirildi. Fəxrəddici haldır ki, Azərbaycan təhsil sistemi problemə daha çevik reaksiya verən təhsil sistemləri arasında idi. Təhsil müəssisələrinin bağlanması təkcə təhsilalanlara və təhsilverənlərə deyil, həmçinin iqtisadi və sosial münasibətlərə də uzun müddət davam edəcək təsir göstərəcəkdir. COVID-19 cəmiyyətdə bütün münasibətlərə (sosial-iqtisadi, lokal və global), o cümlədən də təhsil münasibətlərinə ciddi təsir göstərdi və gündəmə yeni yanaşmaların vacibliyi, ənənəvi təhsil çatışmazlıqları, rəqəmsal öyrənmənin əhəmiyyəti və s. çağırışlar gətirdi [4; 5].

COVID-19 pandemiyasının təhsilə təsiri müxtəlif təhsil institutları, ekspertləri və mərkəzləri tərəfindən araşdırılır, hesabatlar yazılır və təhlil edilir. Bu araşdırmalardan biri də dünyaca məşhur tədris şirkəti olan “Pearson”-un sifarişi ilə 2020-ci ilin iyun ayında “The Harris Poll” tərəfindən aparılan sorğudur. Bu sorğunun nəticələri əsasında hazırlanmış hesabatda göstərilir ki, COVID-19 təhsilin modernləşməsinin “katalizatorudur” [15]. Təbii ki, bu araşdırmalar hələ uzun müddət davam edəcək və müxtəlif tədqiqat və hesabatlar yazılacaq.

Lakin bu gün ən azı demək olar ki, koronavirus pandemiyası nəticəsində

təhsil sistemində uzunmüddətli strategiya və qaydaların yenidən işlənilməsinə ciddi ehtiyac var. Belə ki, bəzi təhsilalanların təhsil müddəti uzandı, təhsil müəssisələrinin işi məhdudlaşdırıldı, təhsilin təsir imkanları məhdudlaşdı və bunların ümumi nəticəsi təhsilə olan marağı dəyişdi. Araşdırmalar və təhlillər onu göstərir ki, təhsilə marağ ənənəvi formadan çıxdı, bəzi ekspertlər koronavirus pandemiyasının təhsilə marağın azalmasına səbəb olduğunu iddia edirsə [8], bəzi hesabatlarda isə təhsilin imkanlar yaratdığını və ona inamın artdığı qeyd olunur [15]. Bizim araşdırmamız onu göstərir ki, təhsilə marağ azalmayıb, sadəcə olaraq təhsilə marağın forması dəyişib. Təhsil sisteminin sənayenin tələblərinə uyğunlaşması, cəmiyyətin tələblərinə çevik cavab mexanizminin qurulmasının vacibliyi koronavirus pandemiyasından çox-çox əvvəllərdə əsas müzakirə mövzularından biri idi. Təhsil sistemində dəyişikliklər hər zaman mövcud olmuş və olacaqdır. Koronavirus pandemiyası sadəcə olaraq bunu sürətləndirdi və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ənənəvi təhsil çatışmazlıqları, rəqəmsal öyrənmənin əhəmiyyətini, çevik qərar vermə qabiliyyətinin vacibliyini üzə çıxartdı. Hələ keçən əsrin sonlarından 21-ci əsrin təhsil sistemi, təhsil paradiqması, çağırışları barədə çoxlu tədqiqatlar aparılmış [7: 9], müxtəlif yanaşmalar və strategiyalar təklif olunmuşdur. Bütün bu tədqiqatlar və ekspert rəyləri 21-ci əsrdə də təhsilin vacibliyini, xüsusilə də orta təhsildən sonrakı təhsilin daha da vacib olacağını söyləmişlər. Orta təhsildən sonrakı təhsil imkanlarının artırılması və həyat (yaşayış) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadi mobilliyin təmin olunması, analitik düşünmə və düşüncələrinin effektiv idarə olunması, məqsədə çatmağa və həyatda müvəffəqiyyət qazanmağa vasitə kimi xarakterizə olunur [10; 15].

Bu gün təhsil sistemində nə necə dəyişməlidir? Nə üçün dəyişməlidir? Texnoloji inkişafın təhsilə transformasiyası necə olmalıdır? Məsafədən (distant) təhsil necə təşkil olunmalıdır? Bu yazıda beynəlxalq ekspertlərin, dünyanın aparıcı təhsil institutlarının bu suallar ətrafında düşüncələrinin təhlili və müəlliflərin fikirləri öz əksini tapmışdır. Məsələn, davamlı inkişaf üzrə BMT-nin 2020-ci il hesabatında da COVID-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə davamlı inkişaf məqsədlərində ola biləcək dəyişikliklər sırasında təhsil üzrə məqsəd (keyfiyyətli təhsil) ön sıradadır, bundan əlavə həmin hesabatda davamlı inkişaf üçün rəqəmsal inqilabın nəticələrindən istifadənin də ön sıralara çıxacağı qeyd edilmişdir [11].

Təhsil yanaşmasının və məzmununun dəyişməsinə zəruri edən çoxlu amillər sadalamaq olar. İlk olaraq aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır [7; 17]:

- **Bu günün təhsilalanları dəyişmişdir.** Bu günün tələbələri dünənin təhsilalanlarından çox fərqlidir. Onlar oxumaqla bərabər işləmək niyyətindədirlər, çoxlu informasiya mənbələrinə malikdirlər, ailədə uşaq sayı az olduğundan ailənin ilk təhsil alanıdırlar, qeyri-bərabər təhsilin şahidi olurlar və s.;

- **Tələbələrin və valideynlərin prioritetləri dəyişmişdir.** Tələbələrin əksəriyyəti nəyi öyrənsəm daha tez işə qəbul edərlər kimi bir düşüncə ilə yaşayır.

Tələbələr və valideynlər tez bir zamanda qoyduqları investisiyanı geri qaytarmaq istəyir. Bu gün çox az sayda tələbə öz dünyagörüşünü artırmaq, savadlı olmaq, həyat fəlsəfəsini anlamaq və s. barədə düşünür;

- **Cəmiyyətin təhsildən gözləntiləri dəyişmişdir.** Təhsilin qiymətləndirilməsində məsul şəxslər, qanunvericilərin hazırladığı normativ-hüquqi aktlar, vəkillər və valideynlərin təhsildən tələbləri, tələbələrə göstərilən xidmətlərin sayını və keyfiyyətini artırmışlar. Tələbələr təhsil müəssisəsi seçimi zamanı təkcə təhsilin keyfiyyətini deyil, həmçinin onun xidmətlərinin spektrini, tələbələrin sosiallaşması imkanlarını da nəzərə alırlar;

- **Təhsil paradiqması qocalıb və çevik deyil,** sürətlə dəyişən dünyaya çevik inteqrasiya oluna bilmir, universaldır və hər şəxsin şəxsi istəklərinə adaptasiya oluna bilmir;

- **Təhsil müəssisələri özlərinin klassik məqsədlərini dəyişir.** Daha çox sahibkarlıq, biznes qaydalarına meyillidirlər, daha çox gəlir əldə etmək üçün müxtəlif modelləri sınaqdan çıxarırlar;

- **Sənaye ilə münasibətlər dəyişir.** Təhsil müəssisələrinin “əmək bazarına çıxış imkanı veririk” kimi illüziyaları boşa çıxır, sənayenin və cəmiyyətin tələblərinə uyğun, əmək bazarında dayanıqlı fəaliyyət göstərən, daxili rəqabətdə qalib çıxan kadrlar yetişmir. Əksər müəssisələr kadrları özləri yetişdirir, təlimlər və müxtəlif metodlarla bacarıqları artırır. Sənaye ilə təhsil müəssisələrinin münasibətləri çox zəifdir.

Beləliklə, təhsil müəssisəsi yüksək standartlarını və qarşılıqlı münasibətləri saxlamaqla daha effektiv yanaşma tətbiq etməlidir. Bütün bunlar isə tələbələrə xidmət spektrini genişləndirməklə və təhsil xərclərini artırmadan edilməlidir. Dəyişikliyi zəruri edən sonuncu – üçüncü amilə nəzər yetirsək, görürük ki, təhsilin klassik məqsədinin dəyişməsi və innovasiyalara qeyri-çevik reaksiya bu günün təhsilində əsas problem olaraq qalır. Dəyişikliklərə qeyri-çevik reaksiya əvəzinə təhsil idarəçiləri və təhsil müəssisələri müxtəlif uzunmüddətli strategiyalar hazırlayır, davamlı innovativ yanaşmalar təqdim edirlər. Bunlar yaxşıdır, lakin bunları hazırlayan zaman nəzərə almaq lazımdır ki, təhsilin klassik məqsədləri qorunsun, bir sözlə, bu innovasiyalar və uzunmüddətli planlar təhsilin klassik məqsədini dəyişməyə yönəlsə, əksər hallarda ona dağıdıcı təsir göstərər.

Qeyd olunduğu kimi, “dünən də”, “bu gün də” hər kəs qəbul edir ki, təhsilin məzmunu və təhsilə yanaşma dəyişməlidir. Bəs bu dəyişiklik necə olmalıdır? Nəyi dəyişməliyik? Bu suallara düzgün cavab vermək üçün ilk növbədə təhsilin əsl məqsədinin nə olduğunu, onun fəlsəfəsini düzgün təsvir etmək lazımdır.

Təhsil nədir? Məqsədi nədir? kimi suallara müxtəlif ekspertlər müxtəlif cavablar verirlər. Hər bir ölkənin təhsil sistemi onun milli-mənəvi dəyərlərinə, milli maraqlarına cavab verməklə bərabər həm də global çağırışlara cavab verməli, dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunmalıdır. Bu günün təhsili həmçinin klassik təhsildən onunla fərqlənir ki, bu gün insanlar təhsil alıb ömürlərinin sonuna qədər

onu istifadə edə bilmirlər, təhsil bu günün insanların heç vaxt tamamlaya bilməyəcəyi bir prosesdir, bu prosesdə daim yeniliklər və dəyişikliklər baş verir, bu dəyişikliklər bizi məcbur edir ki, biz təhsilimizi daimi yeniləyək və dəyişikliklərə çevik cavab verə bilək.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, təhsil sisteminin əsas məqsədi gələcəyin rəqabətə davamlı işçi qüvvəsinin hazırlanması və insanları əmək bölgüsündə iştiraka hazırlamaq olsa da, təhsil həm də şəxsiyyətin bilik, bacarıq, vərdislər və səriştələrini və həmçinin mənəvi, sosial və yaradıcılıq potensialını formalaşdırır [13].

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nda [12] təhsilin məqsədi üç maddədə göstərilmişdir. Bunları qısaca olaraq milli-mənəvi dəyərlərə malik vətəndaş yetişdirmək, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaq, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq kimi ümumiləşdirmək olar. Təhsil fəlsəfəsi isə bir qrupun (təhsilverənlər) bilik və dəyərlərinin digər qrupa (təhsilalanlara) ötürülməsi prosesidir. Bu proses zamanı isə hər iki tərəf qarşılıqlı olaraq bir-birinin dəyişməsinə təsir göstərir. Təşkilati baxımdan isə buna davranış dəyişikliyi deyilir. Başqa sözlə, təhsilin məqsədi – **təhsilalanların davranışının dəyişməsidir**. Davranışda dəyişiklik baş verməsi üçün isə tədris-təhsil mühiti və təhsilin məzmunu dəyişməlidir [14].

• **Təhsilverənlərin rolunun dəyişməsi.** Məqalənin əvvəlində də qeyd olunduğu kimi, təhsilalanlar dəyişib, sosial şəbəkələrdən istifadə bu günün tələbələrini daha çox məlumatlı edib, onların təhsilverənlərdən asılılığı azalıb, demək olar ki, təhsilalanlar və təhsilverənlərin məlumata əlçatanlığı eyni səviyyədədir. Deməli, təhsilverənlərin rolunun yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə isə professor Ş.Əsgərovun sözü ilə desək, təhsilə yanaşma və ümumi halda təhsil fenomeninə baxış, xüsusi halda təhsilverənə və təhsilalanına münasibət dəyişməlidir. Artıq klassik “dərs deyən” anlayışı yoxa çıxır, təhsilverən daha çox istiqamət verir, mentor rolunda çıxış edir, təhsilalanı yönəldir, individual yaşayır, daha çox nəyi öyrənməli olduğu, necə öyrənməli olduğu barədə istiqamətləndirir;

• **Təhsildə məsuliyyət bölgüsü yenidən formalaşır.** Təhsil prosesi çoxtərəfli bir prosesdir. Bu prosesin bir tərəfində təhsilverənlər, təhsil idarəçiləri durursa, digər tərəfində cəmiyyət, icma və valideynlər durur. Təhsilin məsuliyyəti isə bu tərəflər arasında bölünməlidir. Təhsildə məsuliyyət ancaq təhsil sisteminin və təhsilverənlərin deyil, həmçinin valideynlər və cəmiyyətin arasında bölünməsi məqsədəuyğundur [16];

• **Təhsilverənlər və təhsil strukturunun daha sürətlə dəyişməsi:** Kütləvi informasiya vasitələrindən məlumat axını indiyə qədər olmamış dərəcədə əlçatandır. Bu isə yaradıcılıq məşğələləri üçün sonsuz imkanlar yaradır. Bu imkanlara malik təhsilalanlar isə uzun illər dəyişməz qalan təhsilə, norma standartlarına uyğunlaşmış dərslərlə, mühazirələrlə vaxt itirmək niyyətində

deyillər. Bu ziddiyyət isə özlüyündə innovasiyaları və “qocalmış” (və ya köhnəlmiş) normaları, ənənələri pozmağı digər bütün məsələlərdən üstün edir. Yeni rəqəmsal informasiya imkanları istənilən biznesdə və müəssisədə idarəetmə sisteminin, strukturunun dözülməzliyini və bununla da dəyişməyə və ya məhvinə zəmin yaradır. Deməli, təhsilalanlar daha sürətlə, daha yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. Bu isə özlüyündə təhsilverənlərin və təhsil strukturunun da eyni sürətlə dəyişməli olduğu tələbini gündəmə çıxarır.

• **Kommunikativ bacarıqların verilməsinin daha önə çıxarılması:** İnsan sosial varlıqdır, sosial şəbəkələrin yaratdığı imkanlar təhsilalanların kommunikasiya imkanlarını məhdudlaşdırır, insanlar daha çox displeylə vaxt sərf edir, müzakirələr, yaradıcılıq görüşləri kimi kommunikasiyaya ayrılan vaxt azalır. Bu isə özlüyündə təhsilverənlərin kommunikasiya bacarıqlarını və imkanlarının artırılmasını, müxtəlif platformalar üzərindən yaradıcılıq və müzakirələr üçün mühitin formalaşdırılmasına ehtiyacı müəyyənləşdirir;

• **Kritik və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının və bunun üçün müvafiq tədris mühitinin formalaşdırılması.** Məlumat əlçatanlığı asan və ucuz olanda onların təhlili və düzgün qərar verilməsinin əhəmiyyəti artır. Təhsilverənlərin məlumatların alınması və təhlili texnologiyalarını, doğru qərarın verilməsi yollarını öyrədən tədrisə daha çox önəm verilməsi məqsədəuyğundur;

• **Təhsilin mövcud tələblərə uyğun transformasiyası.** Təhsil qlobal tələblər əsasında məzmun və məqsədi formalaşdırır. Təhsil həmçinin hər bir ölkənin strateji sahəsidir və milli maraqlara, dövlətçiliyə xidmət etməlidir. Qloballıq və milli maraqlar bəzi hallarda ziddiyyət təşkil edir, təhsil sisteminin milli maraqları, ənənələri qorumaqla bərabər qlobal çağırışlara daha çevik reaksiya verən bir sistem kimi formalaşması məqsədəuyğundur.

Qeyd etdiklərimiz dünya təhsil sistemində günün tələblərinə cavab vermək üçün tələb olunan əsas çağırışlardır. Dövlət olaraq biz də öz təhsil sistemimizi bu tələblərə uyğun qurmalı, bu çağırışlara cavab verən vətəndaş yetişdirməliyik. Hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan da öz təhsil sistemini beynəlxalq çağırışlara cavab verən və ölkənin prioritetlərinə uyğun qurmalıdır. Belə olan halda Azərbaycan təhsilinin, Azərbaycan müəlliminin qarşısında hansı xüsusi vəzifələr durur? Azərbaycan təhsili hansı tələblər əsasında vətəndaş yetişdiməlidir?

2021-ci ildə 100 yaşını qeyd edəcək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti “ADPU-2021 Strateji İnkişaf Planı”nda öz missiyasını pedaqoji sahədə təhsil və tədqiqatın əsas mərkəzi olmaq kimi ifadə etmişdir. XXI əsrdə dünyada elm və təhsilin sürətlə dəyişdiyi cari inkişaf şəraitində Azərbaycan müəlliminin vəzifələrini düzgün müəyyən etmək baxımından bu missiyaya doğru istiqamətlənmiş yolda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur [1]:

• **Təhsilalanlara Azərbaycan, dövlət, tarix sevgisi aşılanmalı.** Azərbaycan Respublikasının gələcək fəal vətəndaşları kimi milli kökə, milli tarixə bağlılığı ilə,

buraxılmış səhvlərə görə dərs çıxarmış, uğurlarla arxayınlaşmamış insanlar kimi formalaşdırılmalıdırlar;

• **Təhsilalanların milli mənlük süzgəcindən keçməsi.** Təhsilalanların gələcək dünya üçün bilməli olduğu məzmunu müəyyən edərkən Azərbaycançılıq süzgəcindən keçirməli, millətində sevgisi valideynlərinə sevgidən, torpağa sevgisi böyüdüyü məhəlləyə sevgidən başlamalı və bütün milli-mənəvi sərhədlərimizədək uzanmalıdır;

• **Təhsilalanlar öz ölkəsinin quruculuğuna xidmət etməli.** Təhsilalanlar dünyanın nailiyyətlərini bilməli, istifadə etməli, amma ona aludə olmamalı, onun yaradıcılarına çevrilmək eşqi ilə yaşamalı, qabaqcıl cəmiyyət və dövlətlərə düşkün olmamalı, o reallıqları öz ölkəsində yaratmağın yollarını axtarmağa sövq edilməlidirlər;

• **Vətən sevgisi və müstəqil öyrənmə bacarıqlarının formalaşdırılması.** Bizim hər şeyi öyrətməyə zamanımız olmayacaq. Biz onlara 2 şeyi mütləq öyrətməliyik: Vətən, torpaq və dövlət sevgisini və müstəqil öyrənmə bacarığını;

• **Rəqəmsal biliklər və xarici dil bacarıqlarının verilməsi.** Mütləq iki bacarığı da yeni nəsələ aşılamalıyıq. Bunlardan birincisi tələb olunan minimum digital biliklər, ikincisi isə gözəl və zəngin ana dilindən sonra ikinci xarici dili – dünyanın elm dili, texnologiya dili olduğu üçün ingilis dilini mütləq öyrətməliyik.

Mənəvi-millət kök üzərində rəqəmsal bilik, bacarıqlar və dünyaya çıxış üçün ingiliscə maraqlanacağı məzmunu əldə etməsi üçün dünyagörüşü, maraq dairəsi – bax, bu, bizim milli təhsilin profilini formalaşdırmağa kömək edəcək yönlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Müəllim hazırlığında yeni trendlər / Azərbaycan müəllimlərinin XV qurultayının materialları, Bakı, 2018, 28 noyabr
2. Reddy V., Soudien C., Winnar Desiree L. (6 May 2020). Impact of school closures on education outcomes in South Africa / www.theconversation.com. Retrieved 25 May 2020
3. May 2020 examinations will no longer be held. International Baccalaureate, 23 March 2020, Retrieved 28 March 2020
4. Ngumbi Esther. Coronavirus closings: Are colleges helping their foreign, homeless and poor students?. USA TODAY. Retrieved 2020-03-23
5. Distance learning solutions. UNESCO. 2020-03-05. Retrieved 2020-03-23.
6. Ranbir Singh Malik. Education Challenges in 21ST Century and sustainable development // Journal of Sustainable Development Education and Research / JSDER, 2018, v. 2, No1, pp. 9-20
7. Steve Mintz. Innovation in higher education is not an option. It is essential. October 3, 2019 / <https://www.insidehighered.com/blogs/higher-ed-gamma/why-higher-education-will-change>
8. https://www.researchgate.net/publication/341787426_Impact_of_Coronavirus_Pandemic_on_Education

9. <https://www.internationalschoolparent.com/articles/seven-global-education-challenges/>
10. <https://www.vistacollege.edu/blog/resources/higher-education-in-the-21st-century/>
11. <https://aztehsil.com/news/13677-professor-sahlar-esgerovun-tehsile-yeni-baxisi.html>
12. https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2020/2020_sustainable_development_report.pdf
13. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/18/c_f_18343.htm
14. <https://criticaledges.com/2020/05/05/what-is-education-a-critical-essay/amp/>
15. <https://blog.kamiapp.com/characteristics-of-21st-century-learners/>
16. https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/news/gls/Pearson_Global-Learners-Survey_2020_FINAL.pdf
17. https://www.researchgate.net/publication/344831395_Thsil_yeni_baxis_-_Sahlar_sgrovun_mqalsi

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2020

UOT 811.111:37

S.R.İmanova

*Azərbaycan Dillər Universiteti
sevda.imanova11@gmail.com*

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR TƏLİM METODLARI

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası səriştə, ali məktəb, ingilis dilinin tədrisi, rollu oyunlar, problemlı situasiyalar

Məqalədə ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması üçün Avropa ölkələrində geniş istifadə olunan müasir interaktiv texnologiyalardan bəhs olunur. Bu metodlar real həyatda baş verən problemlı situasiyaların yaradılmasına imkan verir. Tələbələrin hamısının müxtəlif mübadilə proqramlarında iştirak edə bilmədiyini nəzərə alsaq, bu yanaşmalar nəzəri biliklərin tətbiq olunmasında və təcrübənin əldə edilməsində çox qiymətli və əvəzolunmazdır. Təsvir olunan metodlar Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisində uğurla tətbiq oluna bilər.

С.Р.Иманова

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: межкультурная компетенция, высшая школа, преподавание английского языка, ролевые игры, проблемные ситуации

В статье описываются современные интерактивные технологии, которые широко употребляются в Европе для формирования межкультурной компетенции в высших учебных заведениях в процессе обучения английского языка. Эти методы дают возможность создать проблемные межкультурные ситуации из реальной жизни. Учитывая тот факт, что не все студенты имеют возможность пройти стажировку по программе обмена студентами, данные методы ценны и эффективны для приобретения опыта и теоретических знаний. Описываемые методы могут быть успешно применены в обучении иностранным языкам в вузах Азербайджана.

S.R.Imanova

MODERN METHODS OF INTERCULTURAL COMPETENCE FORMING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (ELT) IN TERTIARY EDUCATION

Keywords: intercultural competence, high schools, teaching English, role-playing, problematic situations

The paper deals with the description of applied interactive modern technologies widespread in Europe for forming intercultural competence in tertiary education. These methods give an opportunity to create problematic intercultural situations taken from real life. Taking into account the fact that not all the students can take part in different students exchange programs, these approaches are very valuable and effective for gaining an experience and applying theoretical knowledge. Described methods can be successfully adopted in foreign languages teaching Azerbaijani tertiary education.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq müstəqil Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən insanların ünsiyyət dairəsinin genişlənməsinə, mədəniyyətlərərası dialoqlarda fəal iştirakına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, müasir dünyada baş verən inteqrasiya prosesləri, dünya birliyinin siyasi, dini, etnik müxtəlifliyinə baxmayaraq mədəniyyətlərərası ünsiyyət xalqlar və cəmiyyətin inteqrasiyasının ən vacib amilinə çevrilmişdir. Bu şəraitdə gənc nəslin millətlərərası və dövlətlərərası əməkdaşlığın ən vacib mexanizmi olaraq mədəniyyətlərərası ünsiyyətə hazırlanması vəzifəsi aktuallaşır.

Gənclər münasibət normalarını, ünsiyyət tərzini sosial təcrübədə mənimsəyirlər. Münasibət davranışda reallaşır. Davranış əvvəlki nəsillərdən əxz olunmuş stereotiplərlə tənzimlənir, lakin müasir gənclərin ünsiyyət, münasibət, əməkdaşlıq sahəsində sosial təcrübəsi daha yeni və zəngindir. Çünki müasir gənclik qloballaşma şəraitində formalaşır. Bu isə öz növbəsində gənclərə yalnız milli mədəniyyətə deyil, həm də bəşər insanına xas olan yeni rollar icra etmək imkanları yaradır, lakin bu yeni rolda çıxış etmək üçün onlar ünsiyyət tərzinə, münasibətlərə və mühitlə kommunikativ əlaqələrə daha diqqətlə yanaşmalı olur.

Heç şübhəsiz ki, müasir gənclərdə istər “sosial təcrübənin genişlənməsi”ndə, istərsə də “sosial təsəvvürün zənginləşməsi”ndə təhsilin rolu əvəzsizdir. Dövrümüzün qloballaşma prosesi məhz bu gün müxtəlif dilli xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır, onların bir-birinə təsirini daha da gücləndirir. Bu yalnız dilin lüğət tərkibində deyil, həm də digər sahələrdə özünü kəskin şəkildə göstərir. Müxtəlif mədəniyyətə sahib olan xalqların xarici dilləri öyrənərkən seçdikləri mövzu sahələri demək olar ki, eynidir. Mədəniyyətlərərası kommunikasiya müxtəlif millətlərin bir-birilə ünsiyyəti zamanı baş verir. Bu ünsiyyət zamanı müxtəlif situasiyalarda, xüsusilə miqrasiya prosesində insanların qarşısında bir çox

məsələlər meydana çıxır ki, buraya sözlərin mənası, xalqın milli-mənəvi dəyərləri, hansı vəziyyətdə sual vermək, yaranan kommunikasiyanı necə başlamaq və necə qurtarmaq və s. daxildir.

Dünya birliyinə inteqrasiya və açıq demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesi Azərbaycan təhsil sistemi üçün yeni bir hədəf – müasir gəncin özünü yalnız müəyyən bir ölkədə yaşayan milli mədəniyyətin nümayəndəsi kimi deyil, həm də dünya vətəndaşı kimi qəbul etməsi ilə xarakterizə olunan müasir düşüncəli, özünün qlobal proseslərdəki rolunu və məsuliyyətini dərk edən, öz doğma mədəniyyətini, tarixini xarici dillərdə layiqincə təmsil edən və özünü mədəniyyətlərarası dialoqun subyektinə kimi qəbul edən bir nəslin yetişdirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəfə yetişmək üçün isə əsas vasitə qlobal ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tədrisidir.

Öyrənilən dildə mədəniyyətin dərk olunması dil öyrənmədə kommunikativ metodun əsas prinsiplərindən biridir. Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dil öyrənənlər dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir.

Avropa Şurasının müasir əmək bazarı şəraitində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün vacib olan səriştələr arasına daxil etdiyi mədəniyyətlərarası səriştənin ali məktəb tələbələrində formalaşdırılması məsələsi əsasən xarici dillərin tədrisi prosesində həyata keçir.

Digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət qurarkən təkəb tələbələrini deyil, eyni zamanda xarici dillərin tədrisi sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin də çətinliklərlə üzləşməsi xarici dillərin tədrisi prosesi ilə əlaqədar olaraq tədqiqatın nə dərəcədə mühüm olduğunu əks etdirir.

Rus alimləri Y.M.Vereşaqin, V.Q.Kastomarov qeyd edir: “Hətta eyni bir dildə danışan insanlar hər zaman bir-birini düzgün anlamır, bunun səbəbi çox zaman mədəniyyətlər arasındakı fərkdir” [2].

Digər mədəniyyət nümayəndələrinin davranışı əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olduğuna görə müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri ünsiyyət zamanı bir-birini anlamaqda çox böyük çətinliklərlə rastlaşırlar.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət iştirakçıları bir mədəniyyətin digərinə qarşı çıxmasına deyil, mədəniyyətlərarası anlaşma və dialoqa diqqət yetirirlər. “Mədəniyyətlərarası ünsiyyət”in mahiyyətinə belə yanaşılsa, tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması məqsədi ilə xarici dillərin tədrisi üçün hazırlıq prosesi bir tərəfdən bəşəri mədəniyyət və mədəni irs istiqamətində, sosial cəhətdən vacib submədəniyyətlərə məhəl qoymadan, etnikdən milli, milli səviyyədə qitə mədəniyyətlərinə qədər genişlənərək, digər tərəfdən isə mədəniyyətlər və sivilizasiyaların dialoqu kontekstində dilləri və mədəniyyətləri didaktik cəhətdən birgə öyrənərək həyata keçirilməlidir.

Durham Universitetinin professoru M.Bayramın mədəniyyətlərərası səriştəyə verdiyi tərifə nəzər salaq: “Mədəniyyətlərərası səriştə deyərkən eyni dərəcədə həm digər mədəniyyətlərin nümayəndələri, həm də öz doğma mədəniyyətinin nümayəndələri ilə uğurla ünsiyyət qurmaq bacarığı başa düşülür” [6].

Qərb alimləri mədəniyyətlərərası səriştəyə praqmatik və eksperimental nöqtəyi-nəzərdən, Rusiya və postsovet məkanının alimləri isə daha çox nəzəri və elmi cəhətdən yanaşırlar. Bunun nəticəsi olaraq Avropa ali məktəblərində nəzəri biliklərlə bərabər, mədəniyyətlərərası səriştənin praktik komponentləri də daxil olmaqla “mədəniyyətlərərası kommunikasiyanın nəzəriyyə və praktikası” fənni tədris olunur. Rusiyada bu fənn bəzi dil ixtisaslı universitetlərin tədris planlarına daxil edilsə də, məqsəd yalnız nəzəri əsasların tədrisidir.

Mədəniyyətlərərası təlimlər (Intercultural trainings) metodu ilk dəfə ABŞ-da keçən əsrin 60-cı illərində mühacirlər üçün nəzərə tutularaq yaranmışdır [10, s.159]. Avropada çox geniş yayılmış bu metodu alman tədqiqatçısı A.Tomas mədəniyyətlərərası səriştəni formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək sahəsində olan bütün vasitələrin məcmusu adlandırır [10, s.160].

Tədrisin məzmunundan, məqsədindən asılı olaraq bu təlimləri mədəniyyətlərərası səriştənin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyalarının təcrübə baxımından tətbiq olunan müxtəlif növ çalışmaları toplusu, seminarlar, məşqlər kimi təyin etmək olar. Bu təlimlərin realistik, konkret həyati situasiyalara yönəlmiş, tələbələrin fəal iştirakı ilə kompleks (yəni səriştənin bütün aspektlərini əhatə edərək) və sistemli şəkildə təşkil olunması nəzərdə tutulmalıdır.

Mədəniyyətlərərası təlimləri *ümummədəni və xüsusi mədəni* növlərə bölmək olar [5, s.13]. Ümummədəni təlimlər konkret bir mədəniyyət deyil, ümumilikdə mədəniyyət anlayışını əhatə edir, mədəni fərqlərə gətirib çıxaran davranış və hərəkətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Xüsusi mədəni təlimlərdə isə konkret mədəniyyəti nəzərdə tutaraq onun haqqında geniş məlumatları, gələcəkdə bu mədəniyyətin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı baş verə biləcək konfliktli situasiyaların qarşısını almaq üçün doğma mədəniyyət standartları ilə müqayisəli təhlil aparılır.

Təlimlərin hər iki növü öz növbəsində *informativ və interaktiv* yönümlü ola bilər [5, s.13]. İnformativ mədəniyyətlərərası təlimlərdə sözügedən səriştənin əsasən koqnitiv aspekti əhəmiyyət kəsb edir: məlumatlar mübadiləsi edilir və öyrənilir. Bu tip təlimlər əsasən seminar və ya vöqşop (workshop) formatında aparılır. İkinci növ təlimlərdə təkcə məlumat əldə edilmir, həm də qarşılıqlı münasibət və əlaqələrə yer verilir. Bu zaman nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək üçün interaktiv tapşırıqlar qrup şəklində yerinə yetirilir.

Ali məktəblərdə mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşdırılması zamanı istifadə olunan metodlardan ən geniş yayılanı mədəniyyətlərərası səriştəyə dair tapşırıqların qrup şəklində tədris olunan xarici dildə yerinə yetirilməsi, rollu

oyunlar, imitasiya oyunları, mədəniyyətlərarası simulyasiya, mədəni assimilyator metodu, mədəni ziddiyyətlər metodu, Keys metodu, kritik insident (hadisələrin analizi) metodu, projektlər metodu və nəhayət, bu gün üçün aktual olan distant təhsil texnologiyalarının istifadəsidir.

Tədris zamanı mədəniyyətlərarası təlimlər çərçivəsində tətbiq olunan metod və yanaşmalar belə təsnif olunur:

- **İnteraktiv metodun** məğzi tələbələrin bu və ya digər fəaliyyətləri yerinə yetirməsi zərurətidir. Bu metod tələbələrə mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı mümkün ola biləcək situasiyaların gedişatına təsir edən doğma və digər mədəniyyətin davranış nümunələri ilə tanış olmaq və anlamağa imkan yaradır. Bu zaman gözlənilən problem və anlaşılmazlıqlar analiz edilir və onların qarşısını almaq üçün strategiyalar işlənilib hazırlanır [5, s.57-76].

- **Distrubutiv və ya instruktiv** yanaşmada əsas aparıcı rolu məruzəçi (müəllim və ya tələbə) yerinə yetirir və biliklərə yiyələnmə prosesinin “vasitəçisi” rolunda çıxış edir [5, s.132].

- **Konstrastiv** metodda doğma mədəniyyət əsas faktor olaraq siyasi və sosial davranış normaları və ya mədəni standartların əsasında dili tədris olunan digər, xarici mədəniyyətlərlə müqayisə olunur [5, s.66].

- **Kolloborativ** yanaşma açıq, proyekt yönümlü tədris ssenariləri əsasında aparılır. Bura birgə mədəniyyətlərarası görüş və projektlər çərçivəsində əməkdaşlıq daxildir [5, s.132-133].

Yuxarıda sadaladığımız hər bir metod özü mədəniyyətlərarası təlimlərin konkret növünə uyğun gələn bir neçə tapşırıqlar toplusundan ibarətdir. Məsələn, ümummədəni informativ təlimlərə daha çox ümummədəni assimilyatorların analizi metodu, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və psixologiya nəzəriyyəsi üzrə seminarlar, tədrislə bağlı videolar, onların təhlili və ünsiyyət zamanı baş verə biləcək gözlənilməyən hadisələrin öyrənilməsi məqsədə uyğundur[5, s.14].

“Mədəniyyətlərarası səriştə və ya kommunikasiya” fənninin nəzəri əsaslarına yiyələndikdən sonra Avropa universitetlərində xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrin gələcək əmək fəaliyyətlərində digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət qurarkən qarşılaşa biləcəkləri situasiyalara hazırlıq məqsədi ilə qrup şəklində aparılan bəzi rollu oyun metodlarını təqdim edirik:

1. Rollu oyunlar (ing.role-playing) və ya mənaca ona yaxın olan “təqlid” və imitasiya oyunları mədəniyyətlərarası kommunikativ tədris sahəsində mövcud klassik metodlara aiddir. Ali məktəblərdə çox geniş yayılmış bu yanaşmada kontekstə uyğun aktual, spesifik mövzu və ya problem seçilməlidir. Fikirlərini ifadə etmək üçün şifahi nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək imkanları əldə etmiş tələbələr həmçinin real həyatda baş verə biləcək situasiyalarda zəruri olan bütün keyfiyyətlər, vərdiş və bacarıqları inkişaf etdirirlər. Bu metoddan istifadə zamanı müəllim müşahidəçi qismində iştirak edərək tələbələrin formalaşan mədəniyyətlərarası səriştələrinin səviyyəsini qiymətləndirmək imkanı da əldə edir.

Tələbələr başqa bir millətin nümayəndəsi roluna girərək maksimum nüfuz etmək, o mədəniyyətin və dilin xüsusiyyətlərini bacarıqla çatdırmaq üçün ciddi hazırlaşmalı, kitablarda və mediada müstəqil olaraq materiallar axtarmalıdırlar. Rollu oyunda iştirak edərkən tələbə hər hansı bir obrazı canlandırır, öz təəssüratlarını üzə çıxarır, olduqca real hissələr və təcrübələr yaşayır. Tərəfdaşlar ilə birgə oyun zamanı onlara ünsiyyət qurmağı, başqalarının istək və fəaliyyətlərini nəzərə almağı, fikirlərini müdafiə etməyi, həmçinin birgə planlar hazırlamağı, başqasının fikrini qəbul etməyi öyrənirlər [9].

Rollu oyunların mənfi cəhətlərindən ən əsası adətən qurulmuş süni situasiyalarda tələbənin özünü təqdim olunan rola uyğunlaşdırma bilməməsi, tələbələrin hər biri üçün eyni şəraitin yaradılmaması, tədris zamanı təşkilində bəzi mövcud çətinliklər, qiymətləndirmənin etibarlı olmaması və başqalarıdır. Buna baxmayaraq rollu oyunlar xarici dil müəllimlərinin ən çox müraciət etdikləri metodlardandır. Rollu oyunlardan istifadə edərkən mədəniyyətlərərsə səriştənin mürəkkəb tərkibli məfhum olmasını nəzərə alaraq bütün aspektləri daxil etməyi tövsiyə etmirik. Burada təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, özünü daha çox bürüzə verən bir-iki komponent – empatiya və davranışın uyuşqanlıığı ilə kifayətlənmək olar.

Rollu oyunlara bənzər digər metod mədəniyyətlərərsə qarşılıqlı münasibətlərdə kritik situasiyaların təqlidi olan **“İmitasiya oyunları”** (ing. imitative role play) iştirakçılara real həyatda dəfələrlə rastlaşdıqları tipik hadisələr, yaxud da gələcək fəaliyyətlərinə uyğun uydurulmuş rollar verilir. Rola daxilolma prosesində hər bir iştirakçı rolun formal olmasına baxmayaraq qoyulan problemə öz şəxsi münasibətini bildirir və onun həlli yolunu təklif edir. Oyun iştirakçısının problemlə situasiyanı qavraması, nümayiş etdirdiyi davranış onun özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. İştirakçılar mədəniyyətlərərsə ünsiyyət situasiyaları modelləşdirir. Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri rolunda, onların dəyərlərinə, mədəniyyət normalarına, riayət edərək müəllim tərəfindən qarşıya qoyulan müəyyən tapşırıqları yerinə yetirirlər.

Bütün dünyada “Bafa Bafa” (ing. Bafa Bafa) və “Albatros” (Albatros) adlı mədəniyyətlərərsə imitasiya oyunları çox geniş istifadə olunur [7, s.375].

İmitasiya oyunlarından fərqli olaraq rollu oyunlarda hər bir iştirakçının davranışı artıq əvvəlcədən üzərinə düşdüyü rolla müəyyən edilir. Problemə münasibət, ümumi istiqamət artıq rolun xarakteri ilə müəyyən edilir. Mədəniyyətlərərsə kommunikasiya tədrisi metodikasında rollu oyunları iki tipə bölürlər: sadə rollu oyunlar: burada tələbələrdən bəziləri iştirak edir, digərləri isə situasiyanın gedişatını müşahidə edir; qrupun bütün üzvlərinin iştirak etdiyi oyunlar isə kompleks oyunlardır. Adətən rollu oyunlarda iki, tamamilə əks, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinin qarşılaşdığı situasiyalar nümayiş olunur. Ünsiyyət zamanı rollu oyunun məqsədlərinə uyğun olaraq iştirakçı öhdəsindən gəlməli olduğu problemlə, gözlənilməyən situasiya partnyoruyla qarşılaşır [3,

s.215].

Simulyasiya oyunu (ing.simulation role play) tələbələrdə yaradıcı təfəkkürü və qabiliyyətləri, nitq vərdişlərini inkişaf etdirən və real həyata maksimum dərəcədə uyğunlaşdırılan kontekstdə nəzəri bilikləri tətbiq etməyə imkan verir. Fransis Debizer simulyasiya oyunları yanaşmasına belə tərif vermişdir: “Simulyasiya oyun metodunun dillərin tədrisində tətbiqi hər hansı bir hadisənin, problemin analiz edilməsi, həlli yolunun araşdırılması və qərar qəbul edilməsi kimi problemlə situasiyaların təşkili və müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri arasında ünsiyyətin təqlid edilməsidir” [8]. Bu oyunlarda əvvəlcədən mümkün olan problemlə məqamlarda kommunikantın reaksiyası və ümumiyyətlə, ünsiyyətin nəticəsini proqnozlaşdırmaqla suni şəkildə konkret situasiyalar yaradılır [1]. Simulyasiya oyunları daha mürəkkəb və geniş anlayışdır və onların tərkibinə hər zaman rollu oyun elementi daxildir. Bu texnologiyada real həyatı situasiyalar təqlid edilirsə, rollu oyunlarda tələbələr müəyyən bir personajın rolunu ifa edirlər. Mədəniyyətlərə ünsiyyət sadəcə məna ötürülməsi deyil, bu, əməkdaşlıq, birgə yaradıcılıq, birgə inkişaf tələb edən bir yaradıcılıqdır [4, s.18].

Azərbaycanda mövcud ədəbiyyat, tədris materiallarının ali məktəblərin iş təcrübəsini təhlil edərək tələbələrdə cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verəcək mədəniyyətlərə ünsiyyətin formalaşdırılması prosesini uğurla aparmaq üçün məqalədə aydınlıq gətirdiyimiz metod və yanaşmaları ali məktəblərdə ingilis dilinin və ümumiyyətlə xarici dillərin tədrisində tətbiq etməyi tövsiyə edirik.

Fikrimizcə, təklif etdiyimiz təlim prinsipləri ingilis dilinin tədrisi prosesində mədəniyyətlərə ünsiyyətin formalaşması üçün didaktik və metodoloji baxımdan geniş imkanlar yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Валеев А.А., Кондратьева И.Г.* Методические проблемы обучения иностранному языку в контексте межкультурной коммуникации // Иностранные языки в современном мире: инфокоммуникационные технологии в контексте непрерывного языкового образования. Сб. материалов VII Международной научно-практической конференции, 2014, с.536-543
2. *Верецагин Е.М., Костомаров В.Г.* Язык и культура. М., 1990, 51 с.
3. *Полат Е.С.* Педагогические технологии дистанционного обучения: Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. М: Издательский центр «Академия», 2008, 400 с.
4. *Сафонова В.В.* Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. Воронеж: ИСТОКИ, 1996, 237 с.
5. *Bolten J.* Interkultureller Trainingsbedarf aus der Perspektive der Problemler fahrungen entsandter Führungskräfte / J. Bolten // Interkulturelles Lernen. Interkulturelles Training. Mering, 2006

6. *Byram M.* Teaching and learning Language and culture / Byram M., Morgan C. Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 1994, 219 p.
7. *Pruegger V.J.* Cross cultural sensitivity training methods and assessment// International Journal of Intercultural Relations, 1994. №3, pp.369-387
8. *Raptanova I.N.* Simulation technology as an effective method of learning a foreign language. *Novoe slovo v nauke i praktike: gipotezy i aprobaciya rezul'tatov issledovaniy*, No. 9, 2014, pp.31-36
9. <http://www.tipii.edu.az/az/article/336-oyunlarin-talimda-rolu>
10. <https://library.oapen.org/bitstream/id/b4cc2a3d-3fa5-4529-a2d0-424d0c46f6ae/1000245.pdf>

Redaksiyaya daxil olub 10.02.2021

UOT 37

M.Ə.Məmmədzadə
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
mujkan@mail.ru

TƏLƏBƏLƏRİN İDARƏETMƏ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ-PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idarəetmə vərdişləri, təlimin təşkili, pedaqoji təhsil, təlimdə idarəetmə, karyera bacarığı

Məqalədə tələbələr arasında idarəetmə bacarıqlarının sistemli inkişaf etməsində pedaqoji prosesin düzgün təşkili prinsipləri, müəllim və tələbələrin təlimin idarə olunmasında rolu və balanslı şəkildə iştirakı araşdırılır. Beynəlxalq təhsil sistemlərində baş verən yeniliklərin pedaqoji prosesə inteqrasiya etməsi tədrisin yeni pedaqoji xüsusiyyətlərə malik olmasını zəruri edir. Bu məqsədlə məqalədə hazırkı təhsil üzrə idarəetmə strukturlarında problemlərin olduğu iddia edilir və pedaqoji təhsil sistemlərinə kömək etmək üçün bu cür strukturların tamamilə yenidən düşünülməsi və yenidən qurulması əsas götürülür.

M.A.Мамедзаде

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: управленческие навыки, организация обучения, педагогическое образование, управление обучением, карьерные навыки

В статье исследуются принципы правильной организации педагогического процесса, роль и сбалансированное участие преподавателей и студентов в управлении обучением в систематическом развитии управленческих навыков у студентов. Интеграция инноваций в международных системах образования в педагогический процесс требует, чтобы обучение имело новые педагогические особенности. С этой целью в статье утверждается, что существуют проблемы в существующих структурах управления образованием, и рассматривается необходимость полностью переосмыслить и реструктурировать такие структуры, чтобы помочь системам педагогического образования.

M.A.Mammadzade

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF FORMATION OF MANAGEMENT SKILLS OF STUDENTS

Keywords: *management skills, training organization, pedagogical education, training management, career skills*

The article examines the principles of the correct organization of the pedagogical process, the role and balanced participation of teachers and students in learning management in the systematic development of management skills among students. The integration of innovations in international education systems into the pedagogical process requires that teaching have new pedagogical features. To this end, the article argues that there are problems in existing educational governance structures and considers the need to completely rethink and restructure such structures to help teacher education systems.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Son onilliklərin yeni təhsil paradıqmalarında əldə olunan irəliləyişlər, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ali təhsil müəssisələrində təlim və tədrisin düzgün təşkilinə səbəb oldu. Təlimin xarakterində dəyişilən mühit universitet auditoriyalarının fiziki, ekoloji, texnoloji və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratdı.

Pedaqoji sahədə yeni fikirlər irəlilədikcə bu sahədə ciddi, ayrılmaz problemlərlə üzləşən universal bir təsəvvür mövcud olmağa başladı. Buna əlavə olaraq pedaqoji təhsil sahəsində tələbələrin peşə inkişafı vəzifələri ilə yanaşı, yeni biliklərə yiyələnmək və praktikada istifadə qaydalarını öyrənmək üçün vacib problemi həll etmək zərurəti yarandı [1; 5].

Buna əlavə olaraq auditoriya təhsil pedaqogikasını simvolizə edən ənənəvi fiziki çərçivə modeli olaraq qalmaqda davam edir. Bu məqsədlə universitet auditoriyaları sosial və mədəni bir məkan olaraq tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşmalı, onlarda idarəetmə bacarıqlarını formalaşdıran təlim mühiti, auditoriya dizaynı, uyğun əyanilik, texnoloji vasitələrlə təminat və davamlı bir paradıqma olaraq tələbələr qarşısında keyfiyyətə irəliləyiş tələb edir [5].

Loughran (2010) pedaqogikanın "tədris və öyrənmə arasındakı əlaqə" olduğunu iddia edir və təlimdə idarəetmənin öyrədilməsi strategiyalarını təhsil fəlsəfəsinin bir təzahürü olduğuna inanır, tələblərin idarəetmə mədəniyyətinin fəal iştirakçıları olmasını təşviq etməyi məsləhət görür. Buna uyğun pedaqoji prosesdə auditoriyanın səmərəli fəaliyyətə qoşulmasını bir məsuliyyət kimi dəyərləndirir.

Universitet təhsili sosial, siyasi və iqtisadi mühitlərlə əlaqəli olmalı və bu

səbəbdən şagirdin hərtərəfli inkişafına yönəlməlidir (Harris, 2001; Johnson et al., 2000). Pedaqoq alimlər H.H.Əhmədov, A.S.Abdullayev, Ə.Ə.Ağayev pedaqoji sahədə əks olunmağa başlayan idarəetmənin əsas pedaqoji məqsədini araşdırmış və bu sahədə müəllimlərin idarəetmə anlayışını yeniləmək üçün uyğun təlim mühiti yaratmaq və metodiki səriştəyə malik olmaq kimi qeyd edərək təlimin təşkili prinsiplərini müəyyən etdilər [1; 6].

Digər məqsəd tələbələrin akademik mühitdə zaman idarəçiliyinin pedaqoji mahiyyətini anlamaq və təlimdə öz məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün vaxtlarını səmərəli planlaşdırmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədlər üzrə tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasının psixoloji-pedaqoji cəhətdən araşdırılması problemin aktuallığına əsas verdi. Pedaqoji prosesdə müəllim və tələbələr üçün uyğun akademik motivasiya, rifah və sosial münasibətlərə təsir göstərən yanaşmalara müraciət edilməlidir [5].

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki yeniliyi

Aparılan tədqiqat pedaqoji yönümlü təhsil alan universitet tələbələrinin əmək bazarı tələblərinə və karyera inkişafı dayanıqlığına təsir edəcək idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasını araşdırır. Bu məqsədlə pedaqoji təhsildə tələbələrin idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmə ehtiyacı, onları gələcək fəaliyyətə hazırlamaq üçün yeni bir pedaqoji mərhələnin əsasını qoyulur. Pedaqoji tədrisdə tələbələr arasında ünsiyyət, sərbəst düşüncə və keyfiyyətli təlimə cəlb olunması üçün irəli sürülən yeni pedaqoji fikir və mülahizələr onun bir neçə müasir idarəetmə xüsusiyyətlərini aşkar edir.

Z.A.Veyisova, M.İ.İlyasov, H.H.Əhmədov, A.V.Həsənov, H.B.Bayramov idarəetmənin pedaqogika və psixologiyasını araşdırarkən tədris prosesində idarəetmə vərdislərinin formalaşmasının pedaqoji sahənin mövcud iş dünyası ilə əlaqəsi kimi davamlı olaraq dəyişikliklərlə xarakterizə edirlər. Tələbələr arasında idarəetmə bacarıqlarının pedaqoji xüsusiyyətləri yeni təlim forması, interaktiv üsulların tətbiqi, inteqrasiyaya əsaslanan tapşırıq və fəaliyyətlər, dərslərdə tənqidi fikirlərin çoxluğu, gələcək karyera məsləhətləri və uğurlu tədqiqatlar üçün yol açır. Əldə olunan nəticələr bütün bacarıqlarda nisbətən yüksək ballar uğrunda deyil, onlar arasında güclü pozitiv münasibətlər və yüksək davranışlarda əldə olunan balların əhəmiyyətli fərqi nümayiş etdirir [6].

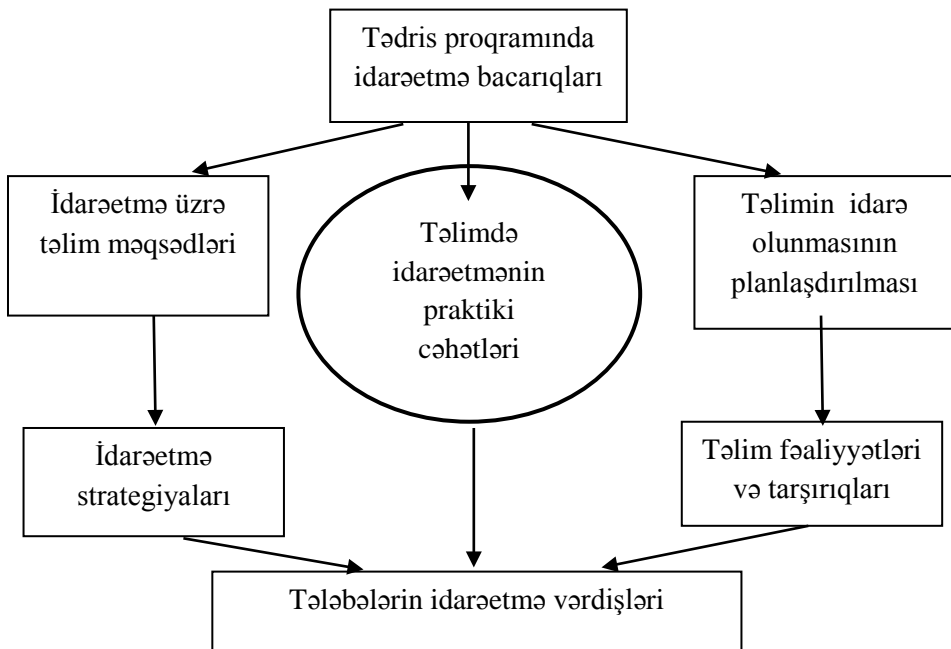
Təhsilverənlər təlimdə akademik bacarıq və ya idarəetmə bacarığı baxımından tələbələrə yeni məlumat verdikdə, özləri kifayət qədər məlumat və biliklərə sahib olmalıdırlar. Bu məqsədlə pedaqoji prosesdə təlimin prinsiplərini əvvəlcədən bilmək tövsiyə olunur.

1.1. Təlimin təşkili prinsipləri

- Təlimdə səriştə əsaslı tədris proqramının tərtib edilməsi;
- Müəllimin təlimdə yalnız məzmun bilikləri deyil, eyni zamanda praktiki təcrübəsinin olması vacibdir;

- Peşəkar müəllimlər təlimin effektiv olması üçün şagirdləri həvəsləndirərək onların maraq və ehtiyaclarını nəzərə almalıdır;
- Təlimdə fərqli olaraq bacarıqları tədris etmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməlidirlər;
- Təlimdə qrup işləri, cütlərin fəaliyyəti, təqdimat və çıxışlara daha çox yer verməlidir;
- Auditoriyadankənar layihə – əsaslı təlimlərə, çevik təlim metodunun tətbiqini təşkil etməli və tələbə mərkəzli tədrisi təmin etməlidir;
- Tələbələrin ilkin bilikləri təkrar düşüncələrdən uzaqlaşmalarına kömək etməlidir;
- Tədris prosesində tələbələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan strategiya və yanaşmalar tətbiq edilmədir;
- Tədrisin tələbə mərkəzli olması üçün müasir texnologiyalara üstünlük verilməli və fəaliyyətin qiymətləndirilməsində bu texnologiyalardan istifadə edilməlidir;
- Tələbələr arasında fərqli qabiliyyətləri aşkar etmək üçün obyektiv və uyğun qiymətləndirmə üsulları tətbiq edilməlidir.

1.2. Təlimdə idarəetmənin pedaqoji komponentləri

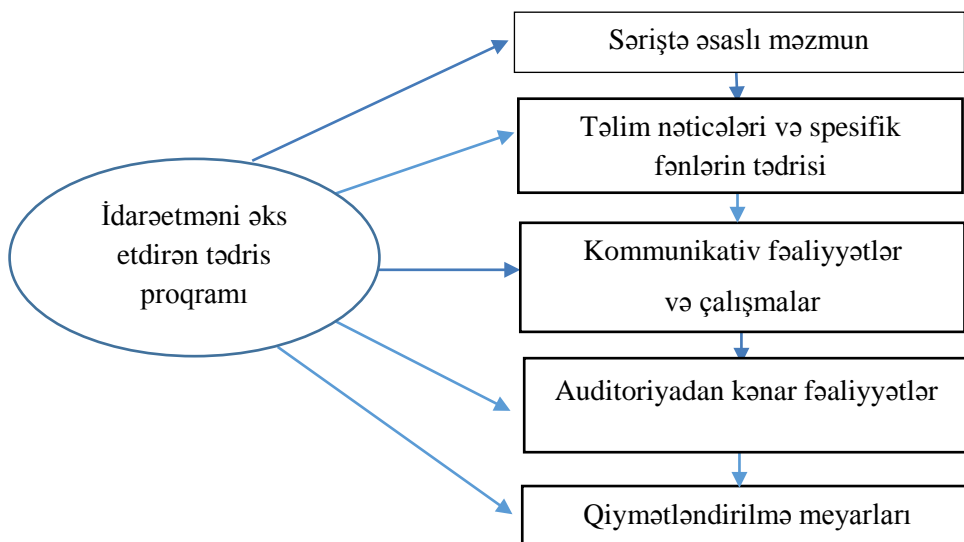

Sxem 1. Pedaqoji prosesdə idarəetmənin təşkili prinsipləri

1.3. Tədris proqramının yeni məzmunu

Tədris proqramı təlim prosesinin idarə olunmasını bir yol xəritəsi kimi izah edir, tələbələrin müstəqil fəaliyyətini və özünüidarə bacarıqlarını bu problemlərin ayrılmaz bir hissəsi kimi qarşıya qoyur. Tədris proqramının məzmunca səriştə əsaslı xarakterdə olması təhsilənlərin öz potensiallarına çatmalarına kömək edir, ənənəvi idarəetmə strukturlarının tamamilə yenidən düşünülməsinə və qurulmasına çağırır (sxem 1).

Pedaqoji yönümlü fənlərin tədris proqramının integrativ təbiəti tələbələrin universal bilik və bacarıq əldə etməsinə zəmanət verir. Fənlərin konseptual məzmununun praktiki integrativliyi, pedaqoji prosesin tək cə humanitar sahə kimi yox, eyni zamanda elmi fənlərlə əlaqəsinin yaranmasına, texniki bacarıqların formalaşmasına, hesablama, riyazi məntiqi gücləndirən fəaliyyətlərin tətbiq edilməsinə əsaslanır. Pedaqoji biliklər əsasında tələbənin liderlik bacarığı qazanması onu təhsildə siyasi, sosial, iqtisadi, texnoloji və ətraf mühit problemlərinin həllinə daha tez cəlb edir. Bu məqsədlə tədris proqramının integrativ məzmunu təlimi idarə edənlərin sistemli fəaliyyətini reallaşdırmağa əsaslanır. Elmi məqalənin digər məqsədlərindən biri tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasında təhsil proqramlarının təsirlərini qiymətləndirməkdir.

Sxem 2. Təlimdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətləri

Bundan əlavə tədqiqat mövzusu tələbələrdə idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasında spesifik fənlərin müəyyən edilməsi, özünüidarə və özünüinkışaf üzrə kommunikativ fəaliyyətlər və çalışmaların tətbiqi, eyni zamanda

auditoriyadan kənar fəaliyyətlərin tətbiqi və sonda tələblərdə idarəetmə bacarıqlarının qiymətləndirilməsi meyarlarının tərtib edilməsinin gələcək pedaqoji kadrların hazırlığında faydasını və perspektivlərini də təşviq edir (sxem 2).

1.4. Təlim prosesinin planlaşdırılması

Planlaşdırma təhsildə tələb olunan məqsəd və vəzifələrə çatmaqda idarəetmənin vacib bir atributudur. Bu addım eyni dərəcədə tələb olunan plan siyasət hazırlanmasına kömək edir. Tədrisin tələbə ehtiyaclarına uyğun planlaşdırılması onların gələcək nailiyyətlərinin başlanğıcını müəyyənləşdirən bir müddətdir.

Planlaşma üzrə yeni strategiya və yanaşmalar tələbə maraqları üzərində qurulur, onların imkanlarını təmin edir, zəif və üstün qabiliyyətlərini təyin edir və interaktiv metodlar vasitəsilə onların sərbəst fəaliyyətə qoşulmasına imkan yaradır. Bu məqsədlə ev tapşırıqlarının sərbəst düşüncələrlə yerinə yetirilməsi üçün onlara kifayət qədər bir müddət verilməli və lazım olan bacarıqların qazanılmasına çalışmaq lazımdır. Tapşırıqlar və testlər tələbələrin müstəqil fəaliyyətini, tənqidi və yaradıcı düşüncələrini qiymətləndirmək üçün effektiv metod kimi qəbul edilir.

Təlimdə özünüidarə fəaliyyətlərinin plan üzrə həyata keçirilməsi, müəyyən səviyyələr üzrə verilməsi qazanılan qabiliyyətlərin dayanıqlılığını təmin edir. Plan əsasında gözlənilən mənimsəmə, təhlil və konseptual şəkildə əldə olunacaq məsələləri əhatə edir. İdarəetmə məqsədlərinə və hədəflərinə çatmaq üçün sanki bir mediadır.

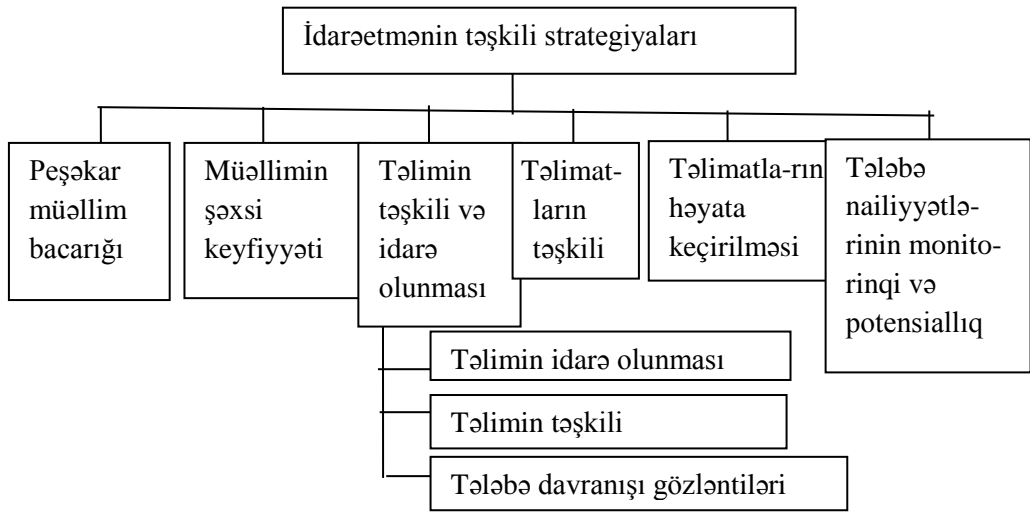
1.5. Təlim strategiyalarını müəyyən edilməsi

Təlimdə müəllimlərin müasir təlim strategiyaları tətbiq etməsi akademik hədəflərə çatmaqda əvəzolunmaz vasitə olmalıdır. Təlim strategiyaları onun idarə olunmasının təşkili prinsipləri, təlimdə yüksək motivasiyanın olması, tələbə davranışlarının nizama salınması, qrup işlərinin təşkili, səmərəli təlimatlandırma, planlaşma, innovativ təlim texnologiyalarının istifadəsi və qiymətləndirmə kimi elementlərin idarə edilən bir mühitdə həyata keçirməsinə imkan yaradır. İdarəetmə bacarıqları tələbə mərkəzli təlimin təşkili və onun komponentlərinə əsaslanan sistematik proseduru tələb edir (Doyle, 1986).

Tələbələrin müstəqil fəaliyyəti və yaradıcılığını onların özünüidarə, özünüinkışaf və tənzimləmə əsasında təşkil etmək və sonda akademik idarəetmə bacarıqlarını əldə etməkdə keyfiyyətli idarə olunma müəllim faktoru ilə xarakterizə olunur.

a. İlk olaraq peşəkar müəllim faktoru idarəetmənin mərkəzində duran ən vacib elementdir. Öz işində effektivlik yaradan müəllimlər tələbələrin təlimə fəal cəlb olunmalarını təşkil etmək üçün əvvəlcə öz təcrübəsini nəzər salaraq ən unikal strategiyalardan istifadə edir. Burada birinci komponent sxemdən göründüyü kimi, müəllimin peşəkar inkişafda, öz təcrübəsində dayanıqlı mövqedə olması vacib şərtidir.

Sxem 3. Təlimdə idarəetmənin təşkili və həyata keçirilməsi

b. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri idarəetmə prosesində daha tez hiss olunur. Müəllimin ünsiyyət qurma, birgə işləmə, tələbə işinə dəyər vermə və etik qaydalara riayət etməsi önəmlidir (sxem 3).

c. Üçüncü əsas komponent, təlimin təşkili və idarə olunmasıdır. Buna uyğun olaraq müəllimlər tələbələrə faydalı fəaliyyətə cəlb etmək bacarığını təmin etmək üçün qaydalar, prosedurlar və rutinlərdən də istifadə edirlər (Marzano, Marzano, & Pickering, 2003). Əslində bu qaydalardan tələbələrin davranışlarına nəzarət etmək yox, təlimata uyğun mühit yaratmaq, konstruktiv bir şəkildə təsir etmək və tələbələrə yönləndirmək üçün istifadə edirlər (McLeod, Fisher, & Hoover, 2003).

d. Təlimin idarə olunmasında uyğun təlimatların hazırlanması tələbələrə təlimə motivə edən vasitələrdəndir. Təlimatların məzmununda tələbələrə lazım olacaq bütün metakognitiv bacarıqları formalaşdırın biliklər və praktiki göstərişlər verilir. Təlimat müasirliyi, yeniliyi, real həyat problemlərinə yaxınlığı və gələcək fəaliyyətin başlanğıcını əks etdirməlidir.

e. Təlimatların həyata keçirilməsi pedaqoji prosesdə effektiv tapşırıqlar və fəaliyyətlərin tətbiqinə əsaslanır. Tapşırıqların yerinə yetirilməsində müdaxilə və təzyiq göstərilməməsi tələbələrin gözlənilən menecerial davranışlar və performanslarında nümayiş olunur. Yeni nəzəri nümunələr sübut edir ki, keyfiyyət amili kimi təlimatların ardıcıl və sistemli yerinə yetirilməsi tələbələrdə planlı idarəetmə və proqnozlaşdırma, bir-birini dinləmə və tənqidi fikir yürütmə vərdişləri yaradır.

f. Tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasında nailiyyətlərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi keyfiyyətin əsas göstəricisidir. Tələbələrin

bacarıqlarını qiymətləndirərkən Katz (1974) tərəfindən üç əsas bacarıq növünün – texniki, fərdlərarası ünsiyyət və konseptual bilikləri əldə etmə bacarıqlarının təsvirini istifadə etməyi tövsiyə edir.

g. Tələbələrin təlimə fəal cəlbi əsas tədqiqat işində vacib gözləntilərdəndir və bu gözləntilərin təyin edilməsi idarəetmədə davranış mədəniyyətinin formalaşmasında vacib elementdir. Çox vaxt müəllimlər tələbə davranışının təkcə qaydalarla əlaqəli olmadığını bilir və buna uyğun təlim mühitini qəbul etməsinə və davranışlarına təsir edən bir müsbət iqliminin yaranmasını vacib sayırlar (Woolfolk-Hoy & Hoy, 2003). Beləliklə, təlimin təsirli olması davranışları normalara salan bir şəraitin yaranmasına xidmət etməli və tələbə cəlbini gücləndirməlidir.

Tədqiqatçı alimlər A.O.Mehrabov və Ə.Ə.Ağayev ali təhsildə tələbələrin idarəetmə mədəniyyətinə sahib olmasında menecmentlik peşəsinin prinsiplərini təklif edirlər. Araşdırmalar pedaqoji prosesin idarə edilməsini uyğun strategiyalar, metodlar, təlimin təşkili formaları və texnoloji üsulları, fəaliyyətlərin inkişafını yaxşılaşdırmağa yönəlir.

Bu proses bir sıra idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsini tələb edir. Ümumi idarəetmə funksiyalarına əsasən rus pedaqoqu P.İ.Tretyakov təhsil prosesi menecerinin funksiyalarını aşağıdakı formada təqdim edir:

- tələbələr haqqında məlumat və analitik bacarıq;
- şəxsi idarəetmənin təhlilinin aparılması;
- fəal iştirak, fəaliyyətlər, təhsil prosesini təşkil etmək;
- irəliləyişlər barədə məlumatları təhlil etmək;
- tələbələrin savadlılıq səviyyəsini ölçmək;
- motivasion fəaliyyətin məqsədini müəyyənləşdirmək;
- strateji və taktiki hədəfləri seçmək;
- fəaliyyəti planlaşdırmaq və proqnozlaşdırmaq;
- təlim məqsədinə çatmaq üçün planı hazırlamaq.

Təlimdə idarəetmə funksiyalarını araşdıran pedaqoq alimlər V.V.Afanasyev, V.Ordonez, J.D.Klein, R.C.Riçli, M. Letoko, J.S.Yun (Afanasyev, V.V., Ordonez V., Klein, J. D., & Richey, R. C., Lethoko, M., Yoon, J.S) öz mülahizələrində şərh edirlər ki, bu funksiyalar müəllimlə tələbələrin şəxsi və kollektiv düşüncələrini asanlıqla təyin etməsinə imkan verir. Buradan aydın olur ki, tələbələrdə idarəetmə qabiliyyətlərinin tez aşkara çıxarılmasında təyin edilmiş funksiyalar onlara problemin həllində, düzgün ünsiyyətin qurulmasında, qərarların qəbul edilməsində, gələcək risklərin idarə olunmasında düzgün strategiyaları müəyyən etməyə imkan verir [9].

1.6. Tələbə məsuliyyətinin təşkili

Təlimdə fəal iştirak idarəetmədə ilk növbədə məsuliyyətin nümayişini reallaşdırır. Hər bir öyrənəndən dərs planında nəzərdə tutulan fəaliyyətlər üzrə əldə edəcəkləri bacarıqlar haqqında səmərəli bir anlayış əldə etdikdən sonra

onları mütəşəkkil şəkildə praktikada tətbiq etmələri tələb olunur.

Tədris prosesində səmərəli təlim metodlarının tətbiqi çərçivəsində ünsiyyət qurmaq və effektiv tədris materiallarından istifadə etmək problem və çətinliklərin həllində çalışqanlıq, məsuliyyətlik və vicdanlılıq kimi xarakterləri də özündə realizə edir. Vud, Vudland (Wood, 2003; Woolard, 2003) tələbələrin idarəetmə bacarıqları üzrə hazırlıqsızlığı problemini pedaqoji prosesdə təlimdə davranış etikasının olmaması, vaxtı səmərəli idarəetmə, müstəqil fəaliyyət göstərmək və hərəkətlər üçün fərdi məsuliyyət daşımaqda qeyd edir. Bəzən müəllimin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirərkən problemlər üzrə tədqiqat apara bilməmək, zəif tənqidi düşünmə bacarıqları və sonda aşağı səviyyədə savadlılıq göstəricisinə malik olmaqla nəticələnir.

Öyrənənlərin idarəetmə bacarıqlarının pedaqoji xarakterini tədqiq edən İllina (1973) və Tsebuseva (1972) göstərir ki, idarəetmə məsuliyyətini inkişaf etdirmək üçün tələbə dörd pillədən keçməlidir: bacarıq haqqında yeni bilik əldə etmək; bacarıqların formalaşdırılması vəzifələrini anlamaq; bilikləri bacarıq kimi tətbiq etmək və bacarıqları formalaşdırmaq üçün tapşırıqları yerinə yetirmək və bacarıqların nə qədər formalaşdığını qiymətləndirmək.

Tələbə məsuliyyətini gücləndirən digər bir vasitə kimi müstəqil işin təşkili və özünəgüvənin olması, sərbəst fikir söyləmə, sərbəst şəkildə qərar qəbul edən şəxs kimi yetişməsi üçün təlim prosesi onların müstəqil fəaliyyət nümunələrinin tətbiqinə istiqamətlənməlidir. Bu fəaliyyət metodlarına simulyasiyalar, rollu oyunlar, debatlar, müzakirələr və s. daxil olmaqla təlimin peşəkar bacarıqlarının qazanılmasının əldə olunması planlaşdırılır.

İdarəetmə məsuliyyətləri tələbələrdə öyrənmə və praktik təcrübə yolu ilə inkişaf etdirilə bilər. Bu bacarıqlar gələcək menecerlər kimi onların iş yoldaşları ilə əlaqə qurmağa və yaxşı davranmağı bilməyə kömək edir ki, bu da istənilən təşkilatda asan fəaliyyət axınına imkan verir.

1.7. İdarəetmənin qiymətləndirilməsi

Səmərəli idarə olunan auditoriyada iştirak edən hər bir tələbə üçün həyəcanverici və dinamik bir öyrənmə təcrübəsini təmin edə bilər. Bu nəticənin əldə olunmasına əmin olmaq üçün qiymətləndirmə ən obyektiv ölçü mexanizmidir. Təlimdə tələbələrin idraki fəaliyyəti, tənqidi yanaşmalarını və özünüidarə, özünütəşkil bacarıqlarının qiymətləndirilməsi onların yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşmasına istiqamətlənir. Bu məqsədlə idarəetmə bacarıqlarının hansı keyfiyyət qrupuna daxil olmasını müəyyən etmək olur.

Bundan əlavə təlim məzmununun, təşkilinin və prosesinin qiymətləndirilməsi tələbələrə sərbəst düşüncəyə motivə edir və müstəqil fəaliyyətə həvəsləndirir.

Təlim məzmununun qiymətləndirilməsi iki növ məlumatın – məzmun və tədris dilində akademik qabiliyyətlərin qiymətləndirilməsi prinsipinə əsaslanır (Gottlieb, 2006; O'Malley & Pierce, 1998). Bu ikili qiymətləndirmə rejimi öyrənənlərin məzmununa əsaslanan problemlərinin həllində daha yüksək səviyyəli

düşünmə bacarıqlarından istifadə etmə qabiliyyətlərini aşağıdakı qabiliyyətlər üzrə araşdırır:

- Kommunikasiyanın yaradılması;
- Müəllimlə əməkdaşlıq;
- Auditoriyanın hazırlığı;
- İKT vasitələri ilə tanışlıq;
- Tələbələrə təlimatlandırmaq;
- Qiymətləndirmə vasitələrinin seçilməsi;
- Müzakirələrdə fəal iştirak;
- Komanda işinin təşkili.

Professor M.K.Triqvel, J.Layan, P.Skidmor (M.Prosser and K.Trigwell,, J.Lian, Skidmore, P.) tələbələrdə idarəetmə bacarıqlarının qiymətləndirilməsi nəticələrinin hansı keyfiyyətdə əldə olunmasına zəmanət verir. Qiymətləndirmə prosesi zamanı müəyyən tapşırıqlarda yaxşı nəticə göstərə bilməyən tələbələr öz bilik və bacarıqlarını başqalarında nümayiş etdirmək imkanını qazanırlar.

Nəticə

Özünüidarə və özünüinkışaf bacarıqlarının qiymətləndirilməsi əsasən idraki, emosional və kontekstual baxımdan bir-biri ilə fərqlənir. Koqnitiv bacarıqların ilkin anlama və ilkin təşəbbüs kimi qiymətləndirilməsi əslində çox vacib faktordur. Bütün araşdırmalar qiymətləndirmədə idraki qavramanı əsas mərhələ kimi dəyərləndirir və digər bacarıqların da zehni fəaliyyətin məhsulu olduğunu qeyd edir. Bu cür müxtəlif qiymətləndirmələr eyni zamanda tələbələrin ünsiyyətdə bir-birini anlamasına, fəaliyyəti yaradıcı yerinə yetirməsi və təlim nəticələrinə uyğun müxtəlif səriştələrin qiymətləndirilməsidir.

Tələbələr arasında idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasının qiymətləndirilməsi prosesi tələbələrə problemlərin həlli, risklərin dəyərləndirilməsi, qərar vermə proseslərinə qoşulmağa stimullaşdırır və kadr hazırlığı təcrübələri daxil olmaqla təlimin məzmununda dəyişikliklər edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev A.* Təhsil sahəsində islahat Proqramının tələbləri baxımından Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda kadrların ixtisasının artırılması, yenidən hazırlanması və təkmilləşdirilməsi işinin təşkili. Bakı: Müəllim, 2004, 238 s.
2. *Белова Г.Б.* Педагогическая система обучения по принятию управленческого решения в вузе [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.neuch.ru/referat/62491.html> (Дата обращения: 08. 01. 2012).
3. *Голованова И.И.* Практики интерактивного обучения: Методическое пособие / И.И.Голованова, Е.В.Асафова, Н.В.Телегина. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014, 288 с.

4. Əmək bazarı və kadr hazırlığı problemləri. Bakı: Xəzər universiteti, 2002, 103 s.
5. Əhmədov N. İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası. Bakı, 2000, 582 s.
6. Əhmədov H. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, 2001, 320 s.
7. Зелева В.П. Преподаватель высшей школы как творческая личность в представлениях аспирантов КФУ / Андреевские чтения: современные концепции и технологии творческого саморазвития личности / Сб. статей участников Всерос. науч.-практ. конф. с межд. участием, 25 марта 2016 г. Казань: Центр инновационных технологий, 2016, с.120-124
8. Коржуев А.В., Попков В.А., Рязанова Е.Л. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования // Педагогика, 2002, № 1, с.112-115
9. Lindhard N. & Dhlamini N. (1990). Lifeskills in the classroom. Cape Town: Maskew Miller Longman. Mashuri. Penelitian verifikatif. Yogyakarta: Penerbit Andi? 2009, pp.17-26
10. Mescon M.H., Albert M., Khedouri F. Management. New York: Harper and ROW, Publishers, 1981, pp.552-557
11. Михалкова О.А., Марченко К.С. Формирование умений и навыков управленческой деятельности в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей // Международный журнал экспериментального образования, 2014, №5, с.70-73 / URL: <http://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=5629> (дата обращения: 01.01.2021)
12. Nosyreva İ.G . Kadr hazırlığının müasir formaları və metodları. Personal inkişafın idarə edilməsi, B., 2010, 420 s.
13. Сергеева Н.И. Деловая игра как профессиональный модуль в подготовке товароведов непродовольственных товаров // Среднее профессиональное образование, 2009, № 4, с.13-16
14. Wood L.A. & Olivier M.A. A self-efficacy approach to holistic student development. South African Journal of Education, 2004, 24(4), pp.289-294

Redaksiyaya daxil olub 29.01.2021

UOT 37

E.Ə.Mollayeva
Bakı Dövlət Universiteti
elzamollayeva@rambler.ru

ÜMUMİ ORTA TƏHSİL VƏ TAM ORTA TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN GENDER MƏNZƏRƏSİ

Açar sözlər: təhsil sistemi, idarəetmə, gender təhsili, gender indeksi, gender bərabərsizliyi

Müasir elmlər sisteminə gender elminin daxil olması bir çox sahələrə gender yanaşmasını zəruri edir. Uzun müddət pedaqogika ənənəvi patriarxal yanaşmaya əsaslanmışdır. İnsanın cinsinin onun həyatında və fəaliyyətində oynadığı əsaslı rolu bu vaxta qədər pedaqogikada elmi şəkildə az tədqiq edilmişdir. Bu gün pedaqogikada gender yanaşmasının pedaqoji fəaliyyətin bütün sahələrində nəzərə alınması yeni elmi istiqamətin formalaşmasını aktual edir. Azərbaycanda gender problemi hələ tam tədqiq edilməmiş sahə sayıla bilər. Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı, təhsilin idarə edilməsi, məktəbsünaslıq sahəsində gender yanaşması hələ kifayət qədər öyrənilməmiş və tədqiq edilməmiş sahə sayıla bilər. Məktəbin idarə edilməsində gender baxımından müəyyən təzadlar bu sahədə fəaliyyətə öz mənfəətini göstərir.

Э.А.Моллаева

ГЕНДЕРНАЯ КАРТИНА УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО И ПОЛНОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова: система образования, менеджмент, гендерное образование, гендерный индекс, гендерное неравенство

Включение гендерной науки в современную научную систему требует гендерного подхода во многих областях. Долгое время педагогика строилась на традиционном патриархальном подходе. Фундаментальная роль человеческого пола в жизни и деятельности до сих пор мало изучена в педагогике. Сегодня, учитывая гендерный подход в педагогике по всем направлениям педагогической деятельности, важно сформировать новое научное направление. Гендерный вопрос в Азербайджане можно рассматривать как область, которая еще не полностью исследована. В Азербайджане подготовка педагогических кадров, управление образованием, гендерный подход в сфере школьного обучения можно рассматривать как область, которая еще недостаточно изучена и исследована. Определенные гендерные противоречия в управлении школой негативно сказываются на деятельности в этой сфере.

GENDER PICTURE OF EDUCATION MANAGEMENT IN GENERAL SECONDARY AND FULL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Keywords: *education system, management, gender education, gender index, gender inequality*

The inclusion of gender science in the modern science system necessitates a gender approach in many areas. For a long time, pedagogy was based on the traditional patriarchal approach. The fundamental role of the human sex in life and activity has so far been little studied in pedagogy. Today, taking into account the gender approach in pedagogy in all areas of pedagogical activity, it is important to form a new scientific direction. The gender issue in Azerbaijan can be considered an area that has not yet been fully explored. In Azerbaijan, the training of pedagogical staff, education management, gender approach in the field of school studies can be considered as a field that has not yet been sufficiently studied and researched. Certain gender contradictions in school management have a negative impact on activities in this area.

Azərbaycanda dövlət vəzifələrinə təyin olunmada gender balansının pozulması qadınları cəmiyyətin idarə edilməsindən uzaqlaşdırmaqla onların cəmiyyət daxilində özünəreallaşdırma və özünü təsdiqləməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Dövlətin idarə edilməsi və hakimiyyət strukturlarında kişilərin dominantlığı uzun illərdən bəri mövcudluğunu saxlayan gender stereotiplərinin hələ də aradan qaldırılmaması ilə izah oluna bilər. Azərbaycanda ailə tərbiyəsinin kişilərin qərar vermədə, sosial münasibətlərdə avtoritarlığını nəzərdə tutan “patriarxal” səciyyəsinin müəyyən qədər güclü olması qadınların sosial-ictimai fəallığına ciddi təsir göstərir. «Görünür, burada müəyyən rolunu davranış normalarının və stereotiplərin ətalətə çevrilməsi, bir də qadınların sosial rolunu məhdudlaşdıran dini adət-ənənə və təsəvvürlərin yaşaması oynayır» [4, s.51].

Azərbaycanda qadının idarəetmənin bütün səviyyələrində lazımı dərəcədə iştirak edə bilməməsi müəyyən amillərlə şərtlənir. Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da qadınların bir çoxu hakimiyyətdə və idarəetmədə dominant cins kimi kişiləri qəbul edirlər, “qadınların vəzifə pillələrində irəliləmələri də kişilərə nisbətən çox aşağıdır. ...ölkənin səhiyyə və təhsil sistemində işləyənlərin 70-80%-ni qadınlar təşkil etdikləri halda, onların rəhbər vəzifələrdə təmsil olunması 20-35% təşkil edir” [6]. Qadının funksiyalarını ailə ocağının qorunmasında, ailənin qayğıları ilə məşğul olmaqda və reproduktivlikdə görə Şərqi təsəvvürü Azərbaycanda da cinslərin sosial, hüquqi və siyasi bərabərliyinə öz subyektiv təsirini göstərir. Bu, həm də «əsas səbəb kimi maddi iqtisadi durumun ən çox qadınların çiyinə düşməsi (ailə başçısı rolunu həm ata, həm ana olması), sosial təhlükəsizliyin zəifliyi, milli mentalitet baxımı prizmasından hələ də «siyasətçi

qadın» obrazının özünə həyatda tam status qazanmaması, ağır ev işləri və s. kimi çoxsaylı təzadların təzahürüdür» [1, s.54].

Cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan təhsil özünərealaşdırmada həm qadın, həm də kişilərə geniş imkanlar açır və buna görə də təhsil sistemindəki mövcud problemlər digər sahələrə də sirayət edir. Bu gün Azərbaycan təhsilində gender aspektindən müəyyən təzadlar özünü göstərməkdədir və bunu pedaqoji fəaliyyət prosesində qadın və kişi müəllimlərin iştirakında olan cəmiyyət fərqi göstərmək o qədər də çətin deyil. Təhsildə cinslər arasındakı fərqi son illərin nəticəsini əks etdirən “Təhsildə gender bərabərliyi indeksi” cədvəlindən də aydın görmək olar (Cədvəl 1):

Cədvəl 1

Təhsildə gender bərabərliyi indeksi

İllər	Məktəbəqədər təhsildə	Ümumi təhsildə	Orta ixtisas təhsilində	Ali təhsildə
2010	0,846	0,862	1,958	0,867
2011	0,856	0,862	1,924	0,868
2012	0,869	0,850	1,967	0,921
2013	0,880	0,855	2,041	0,937
2014	0,865	0,848	2,066	0,941
2015	0,862	0,849	2,002	0,953
2016	0,860	0,869	1,972	0,935
2017	0,865	0,853	1,881	0,931
2018	0,873	0,883	1,921	0,922
2019	0,878	0,876	1,783	0,949

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Orta məktəb müəllimləri arasında qadın müəllimlərin sayca kişi müəllimlərdən çox olması gələcək nəsillərin gender tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir və bu amil orta məktəblərdə feminləşmənin artmasına münbit şərait yaradır. Belə ki, orta məktəbdə qadın müəllimlərin pedaqoji kollektivdə üstün sayə malik olması burada təhsil alan oğlanlarda feminliyin artmasına təsir göstərir. Qızlarda kişi etalonu, kişi keyfiyyətləri haqqında məlumatın zəif olmasında da bu faktor müəyyən rola malikdir. Əgər nəzərə alsaq ki, bu gün cəmiyyətin əsas bələlərindən biri olan boşanmalar Azərbaycan ailələrindən də yan keçmir və belə ailələrdə ananın güclü tərbiyəvi təsirinə məruz qalan qızlarda kişilik kriteriyalarının dərk edilməsində məhz orta və ali məktəbdə dərs deyən kişi müəllimlərin rolu danılmazdır.

Pedaqoji fəaliyyətdə qadınların çoxluğu təhsilin idarə edilməsində müəyyən təzadlarla müşayiət olunur. 2018-ci ildə orta təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi ilə bağlı verilən məlumatda cinslərin sayındakı qeyri-bərabərlik təhsilə yeni

aspektədən yanaşmanı aktual edir. Həmin məlumatda qeyd edilir: “Azərbaycanda qadın orta məktəb direktorlarının sayı artıb. 2017-ci ildə əyani tam orta təhsil müəssisələrində direktor vəzifəsində çalışan qadınların xüsusi çəkisi ötən tədris ili ilə müqayisədə 33,8 faizdən 35,2 faizə qədər artıb. Ümumilikdə əyani ümumi təhsil müəssisələrində qadınların ümumi sayında direktorların və onların müavinlərinin sayı 1,3 faiz çoxalıb.

Ümumi orta təhsil müəssisələrində direktorların 23,8 faizi qadın, 76,2 faizi kişi, tam orta təhsil müəssisələrində direktorların 35,2 faizi qadın, 64,8 faizi kişidir. Orta məktəblərdə direktor müavinlərinin 38,4 faizi, tam orta təhsil müəssisələrində 55 faizi qadınlardır” [7].

Ancaq 2019-2020-ci illərin əvvəlinə aid cədvəldən məlum olur ki, son illərdə də ümumi təhsil və tam orta təhsil müəssisələrinə rəhbərlikdə yenə də kişi direktorların sayı üstünlük təşkil edir (ümumi orta təhsil müəssisəsi: kişi direktorlar - 75”%, qadın direktorlar - 24,8%, tam orta təhsil müəssisələrində kişi direktorlar - 61,9, qadın direktorlar - 38,1%). Paradoks isə ondan ibarətdir ki, bu məktəblərdə pedaqoji kollektivin qadın kontingenti ümumi sayın 80%-ni təşkil edir.

Cədvəl 2

2019/2020-ci tədris ilinin əvvəlinə əyani ümumi təhsil müəssisələrində rəhbər işçilər
(Yekuna görə, cins bölgüsü: nəfər, faizlə)

	Yekuna görə faizlə		Cins bölgüsü	
	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər
Direktorlar:				
ümumi orta təhsil müəssisələrində	3,2	9,3	24,8	75,2
tam orta təhsil müəssisələrində	21,5	33,4	38,1	61,9
Direktor müavinləri:				
ümumi orta təhsil müəssisələrində	4,3	6,1	40,0	60,0
tam orta təhsil müəssisələrində	71,0	51,2	57,0	43,0
Direktorlar və onların müavinlərinin sayı - cəmi,				
faizlə	100	100	48,8	51,2
nəfər	5401	5656	x	x

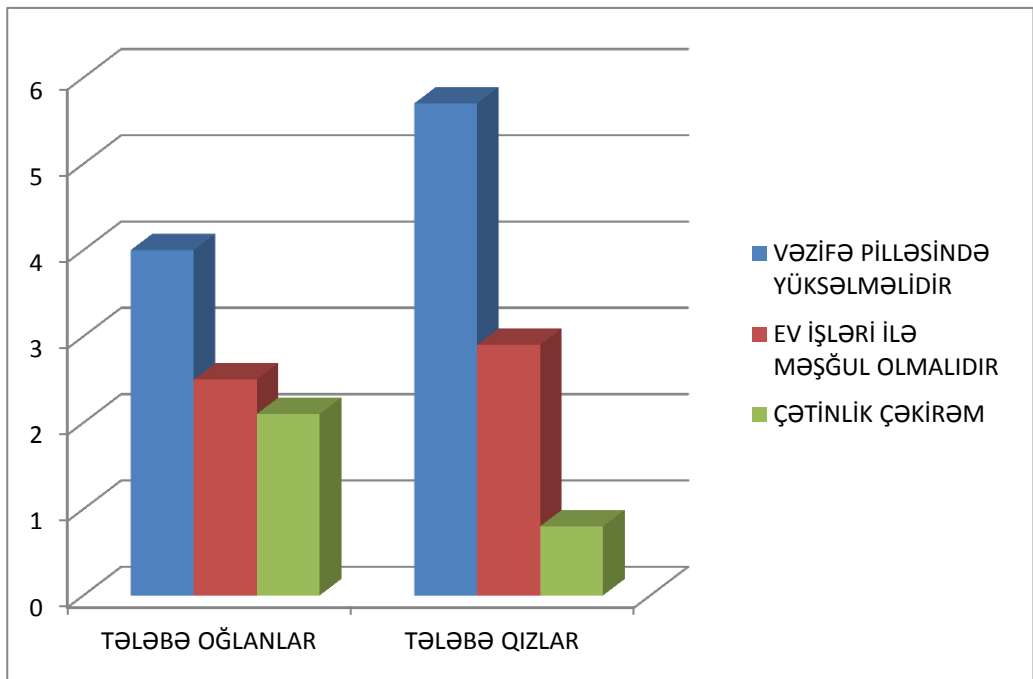
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

“2019-cu ildə əyani tam orta təhsil müəssisələrində direktor vəzifəsində çalışan qadınların xüsusi çəkisi ötən tədris ili ilə müqayisədə 36,5 faizdən 38,1

faizə qədər artmışdır. Ümumilikdə əyani ümumtəhsil müəssisəsində qadınların ümumi sayında direktorların və onların müavinlərinin sayı 2,2 faiz artmışdır” [8].

Bakı Dövlət Universitetinin coğrafiya və biologiya fakültələrində III kurs tələbələrinin qadınların təhsilin idarə edilməsində iştirakı ilə bağlı verilən suallara cavabları bu sahədə hələ də stereotiplərin güclü olmasını göstərir: «Sizin qadınların təhsilin idarə edilməsində iştirakına (rəhbər vəzifədə olmasına) münasibətiniz necədir?»

Respondentlərdən oğlan tələbələrin 42%-i və qızların 58%-i qadınların idarəetmədə fəal iştirakını cəmiyyətin inkişafına təkan verəcək amil kimi qiymətləndirmişlər. Amma tələbələr arasında qadınların ancaq ev və ailə ilə bağlı fəaliyyətini dominant hesab edənlər də oldu, belə ki, respondentlərdən 27% qız və 20% oğlan qadınların daha çox öz diqqətlərini ailəyə, uşaqların tərbiyəsinə və ev təsərrüfatına yönəltmələrini vacib saymışlar. Qızlardan 5% və oğlanlardan isə 18% bu məsələ ilə bağlı fikir söyləməkdə çətinlik çəkmişlər:

Tədqiqatın nəticəsinə görə qadınların təhsil sistemində rəhbər vəzifədə olmasını məqbul hesab edən tələbələrin sayında oğlanların sayının az olması ailə tərbiyəsinə gender stereotiplərinin müəyyən qədər güclü olması ilə bağlıdır. Qadınların vəzifə pilləsində yüksəlişini təqdir edən və gələcəyin müəllimləri olan tələbələr, Azərbaycan qadınının hakimiyyət qurumlarına, idarəetməyə daxil olmasını ölkəmiz üçün zəruri inkişaf amili hesab edirlər. Onlar bunun həm də ümumilikdə bütün qadınların sosial statusunun yüksəlməsinə təsirini anlaşırlar.

«Bu cəhətdən qadınların siyasi həyatdakı mövqeyi və fəaliyyəti də diqqət çəkir. Belə ki, cəmiyyətdə uzun illərdən bəri formalaşmış stereotipləri real zəmində baş verən proseslər alt-üst edir. Adətən qadınların siyasi fəaliyyətini lazımi səviyyədə anlayıb qiymətləndirə bilməyən sosial qruplar siyasətin «kişi işi» olduğunu iddia edirlər» [2, s.47]. Bu yanaşmanı təhsilin idarə edilməsinə də aid etmək olar.

Təhsilin idarə edilməsində cinslərin iştirakının gender aspektindən təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu sahədə bütün insanlar cinsindən asılı olmayaraq peşəkar, öz peşəsini sevən, insanlarla münasibətdə demokratik üsluba əsaslanan şəxs olmalıdır.

Azərbaycan təhsil sisteminin idarə edilməsində mövcud gender problemlərinin təhsilin aşağı səviyyələri üzrə təhlili onu deməyə əsas verir ki, inzibati fəaliyyətdə cinslər arasında gender balansının, bərabər hüquqlu tərəf müqabilliyinin saxlanması təhsilə çox şey verə bilər. Bu sahədə həm pedaqoji fəaliyyətdə iştirak, həm də təhsilin idarə edilməsində bölgü “50%-50%” prinsipinə uyğun apılmalıdır. Qadın və kişilər arasındakı kəmiyyət bərabərliyinin pedaqoji prosesə ümumilikdə müsbət təsir göstərməsi ilə bərabər, cinslərin hər birinin spesifik xüsusiyyətlərinin vəhdətinin ahəngdar inkişafa stimulu da nəzərə almaq lazımdır. Çünki inzibati idarəetmədə qadınların iştirakı onlarda analıq instinktinin təsiri ilə kişilərin aqressiv davranışlarını yumşaldır və ya əksinə, kişilərin iştirakı qadın rəhbərin davranışına soyuq məntiq, müdriklik çalarları verir. Kişi və qadın təbiətindəki emosional-hissi fərqləri nəzərə almaqla onların hər birindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə cəmiyyətimizə çox şey verə bilər.

Təhsilin idarə edilməsində cinslərin iştirakında liderliyin gender aspektindən nəzərə alınması vacib şərt kimi ortaya çıxır və bu sahədə də müəyyən maneələrə rast gəlinir. Bu maneələrdən biri odur ki, cəmiyyətimiz qadının əsas fəaliyyətini ancaq ailə daxilində, ailə qayğıları ilə assosiasiya olunmuş şəkildə təsəvvür edir və bu müasir Azərbaycan qadınının durmadan artan sosial-siyasi fəallığı ilə müəyyən qədər tərs mütənəsblik təşkil edir. Ancaq idarəetmədə cinslərin təmsil olunmasını gender aspektindən təhlil edən zaman bir sıra sosial-psixoloji və pedaqoji amillər üzə çıxır. Çünki «XIX əsrdə ənənəvi kişi və qadın peşə stereotipləri və etalonları vardı. Güman edirdilər ki, qadınlardan mühəndis, kosmonavt, rejissor olmaz: XX əsrdə bu stereotip və etalonlar öz-özünə sadəcə köhnəldi. Qadın nəinki özünü sadəcə olaraq mühəndis və ya rejissor rolunda təsdiq etdi, həm də lider kimi cəmiyyət həyatında önəmli rol oynamağa başladı» [3, s.222]. Qadınların təhsilin idarə edilməsində, ümumiyyətlə hakimiyyətin bütün strukturlarında iştirakının qənaətbəxş olmaması həm cəmiyyətdəki gender tarazlığını pozur, həm də özündə qadına qarşı sosial ədalətsizliyi əks etdirir.

Təhsilin idarə edilməsində hər iki cinsin ahəngdar iştirakında liderlik keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasında cinsi fərqlər arxa plana keçir. Mahiyyətindən asılı olmayaraq hakimiyyətin bütün səviyyələrində (təhsil, səhiyyə, iqtisadi və s.) fəaliyyət göstərən hər bir rəhbər, eləcə də təhsil müəssisələrinə rəhbərlik edən

direktorların liderlik xüsusiyyətlərinə malik olması vacib şərtidir. «Lider xüsusi qabiliyyət, əzmkarlıq, möhkəmlik, ölkə əhəmiyyətli müəyyən məsələlərdə radikalıq, nüfuzluluq, cəsarət, müstəqil fikrini ümuminin rəyi ilə uzlaşdırmaq bacarığı kimi keyfiyyətlər daşıyıcısı olan, üstəgəl savad, səviyyə, siyasi mədəniyyətlə hadisələrin gedişatına təsir edən şəxsdir» [5, s.400]. Ümumiyyətlə, rəhbərlik sahəsində qadın, kişi liderliyinə münasibətdə daha çox sosial-psixoloji yanaşmaya üstünlük verilir və bunu bir çox Qərb alimlərinin əsərlərində də görmək olar (E.Aronson, T.Uilson, R.Eyger). F.Fidlerin liderliyin situasiya nəzəriyyəsinə əsaslanan müəlliflər isə cəmiyyətdə kişi və qadın liderlik üslubu stereotiplərinin geniş yayılmasını əsas amillərdən biri kimi qeyd edirlər və «bu stereotiplərə görə kişi liderlər insan münasibətlərinə nisbətən daha çox işin keyfiyyətli olmasına qayğı göstərirlər, qadın liderlər isə daha çox iş prosesində insan münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər» [3, s.223].

Əxlaqi dəyərlər üzərində köklənmiş liderliyin keyfiyyətlərinin mayasında yüksək təlim, təhsil və tərbiyə durmalıdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, pedaqogikanın əsas sahələrindən biri olan məktəbşünaslıqda hələ ki, təhsilin idarə edilməsində gender yanaşmaları demək olar ki, tədqiq edilməmiş və ya digər pedaqoji proseslər fonunda öləri tədqiq edilmiş məsələ kimi qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abasov Ə.S., Mirzəzadə R.S.* Genderə giriş. Bakı, 2004, 120 s.
2. *Ağayeva K.C.* Azərbaycan cəmiyyətində sosial-əxlaqi davranışın etik-gender təhlili. Fəlsəfə üz. fəls. dok. ... dis. Bakı, 2009, 150 s.
3. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2006, 620 s.
4. Ekologiyada gender problematikası / Dərs vəsaiti. Bakı: Qərb Universiteti, 2005, 227 s.
5. *Mirzəzadə R.* Gender: cəmiyyət, insan hüququ, siyasət (tarixi, fəlsəfi və siyasi-hüquqi istiqamətlər). Bakı: Adiloğlu, 2003, 419 s.
6. <http://ulfet-az.com/news/gender-kisi-ve-qadin>
7. <http://www.xezerxeber.az/C%99miyy%C99t/221042.html>
8. <https://www.stat.gov.az/source/gender/>

Redaksiyaya daxil olub 08.01.2021

UOT 781:378,02: 37:016

F.İ.Rzayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
firangiz-rzayeva@mail.ru

PEDAQOJİ REPERTUARDA FİKRƏT ƏMİROVUN KİÇİK FORMALI ƏSƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: fortepiano ifaçılığı, pedaqoji repertuar, kiçik formalı əsərlər, eksprompt, prelyudiya

Fikrət Əmirovun yaradıcılığı ölkəmizin hüdudlarından geniş, xeyli uzaqlara çoxdan addımlamış, milli sərvətimizə çevrilmiş ifaçıların və musiqişünasların daim diqqətinə, marağına səbəb olmuşdur. Melodiyanın üstünlüyü, dərin milli zəmin bəstəkar yaradıcılığının ən cazibədar, cəlbedici keyfiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlər kiçik formalı əsərlərdə də öz əksini tapır. Məqalədə qeyd olunur ki, bəstəkarın iki prelyudiya və iki eksprompt əsərləri təzadlı qarşıdurma prinsipinə əsaslanan kiçik silsilələrdir.

Ф.И.Рзаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАЛЫХ ФОРМ ФИКРЕТА АМИРОВА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ РЕПЕРТУАРЕ

Ключевые слова: фортепианное исполнительство, педагогический репертуар, произведения малых форм, экспромт, прелюдия

Произведения Фикрета Амирова давно и широко перешагнули границы нашей страны. Его творчество является великим национальным достоянием и всегда вызывает пристальный интерес исполнителей и музыковедов. Превалирующая роль мелодии, глубокая национальная почвенность самые привлекательные качества всего творчества композитора. Эти качества обнаруживаются и в произведениях малых форм. В статье отмечается, что прелюдии и экспромты композитора – это небольшие циклы, основу которых составляет принцип контрастного сопоставления.

F.I.Rzayeva

THE USING A MUSICAL COMPOSITIONS OF SMALL FORMS OF FIKRET AMIROV IN THE PEDAGOGICAL REPERTIORE

Keywords: piano performance, pedagogical repertoire, musical compositions of small forms, improvisations prelude

The musical compositions of Fikret Amirov have long and widely crossed the borders of our country. His compositions is a great national treasure and

musicologists. The prevailing role of the melody, deep national soli, these are the most attractive qualities of all the composer s works. These qualities are also found in musical compositions of small forms. The article notes that the preludes and improvisations of Fikret Amirov are small cycles, the basis of which is the principle of contrast matching.

Azərbaycanda XX əsrin 50-ci illərində fortepiano yaradıcılığında olan maraqlı xüsusiyyətlərdən birini gənc ifaçıların ifasına və qavramalarına aid olan çoxsaylı əsərlərlə yanaşı (Q.Qarayev, F.Əmirov, C.Hacıyev və s.), konsert ifası üçün nəzərdə tutulan pyeslərin yaranmasıdır. Bunlardan Cövdət Hacıyevin ballada və skertso, Fikrət Əmirovun iki prelyudiya, iki eksprompt və digər əsərlərini qeyd edə bilərik.

Bu janrda olan əsərləri yaratmaq və ifa etmək üçün böyük yaradıcılıq təcrübəsi və bədii təəssürlərə malik olmaq tələb olunur. Təəssürlər həyatdan, təbiətdən, insanlar arasında olan münasibətdən fərdi olaraq bəstəkar yaradıcılığına keçir, təsir göstərir və onun üslubunu təşkil edir.

Fikrət Məşədi Cəmil oğlu Əmirov bu qəbildən olan bəstəkarlardandır. Fikrət Əmirov ölkəmizin mədəniyyət tarixinə nəhəng, fərdi düşüncə tərzinə, ətraf mühiti, dünyanı qeyri-adi, bədii görmə, duyma qabiliyyətinə malik, mürəkkəb, lakin maraqlı insani keyfiyyətlərə məxsus olan şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur. Hələ sağlığında musiqi sənətində olan görkəmli nailiyyətlərinə görə sözün əsl mənasında xalq artisti olan Fikrət Əmirov dəfələrlə ən yüksək adlarla təltif olunmuşdur. Zənnimizcə, bu adları yenidən sadalamağa ehtiyac yoxdur. Ölkəmizin hüdudlarından geniş, xeyli uzaqlara çoxdan addımlamış bəstəkar yaradıcılığı milli sərvətimizə çevrilmiş, ifaçıların və musiqiçilərin daim diqqətinə, marağına səbəb olmuşdur. Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq vurğulayaq ki, bəstəkarın özü və onun parlaq, fərdi istedadını əks etdirən yaradıcılığı haqqında çox sayda tədqiqatlar, araşdırmalar aparılıb, məlumatlar toplanıb.

Bəstəkar özünün yaradıcı düşüncələrini, ideyalarını musiqili səhnə əsərləri və geniş simfonik lövhələrində, kamera-instrumental janrlarda, vokal və kiçik formalı əsərlərdə, uşaq pyeslərində canlandırırdı. Fikrət Əmirov əsərlərində təbiətən Azərbaycan milli musiqisini təşkil edən melodiyaüstünlük verərək onları gün işığı, azad axan sel kimi işıqlandıra bilmiş və bununla yanaşı, özünün müəllif dəst-xəttini təkrarolunmaz, unikal etməyi bacarmışdır. Fikrət Əmirov yaradıcılığının tədqiqatçısı olan A.Zamanovanın fikrinə görə, "...xüsusi, təkrarolunmaz intonasiyalardan irəli gələrək bəstəkarın musiqisi asan tanınandır" (6). Bu fikirlə razılaşmamaq olmur.

Dahi Qara Qarayevin sözləri ilə desək, Fikrət Əmirovun əsərlərində dəyişməz olaraq "xalqa aydın və anlaşılıq dildə danışmağa istiqamətlənmək" nəzərə çarpır. Bu da öz növbəsində yaradıcılığının geniş auditoriyaya estetik

təsirinin yüksək dərəcədə olmasını izah edir. Bəstəkarın yaradıcılığı xalq tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilib. Səbəbi Fikrət Əmirovun əsərlərində Azərbaycan dinləyicisinin daxili aləminə yaxın olan, süni olmayan, canlı musiqi obrazları ensiklopediyasına müraciət etməsidir.

Melodiyanın üstünlüyü, dərin milli zəmin və eyni zamanda bədii adilik Fikrət Əmirov yaradıcılığının ən cəlbedici, cazibədar keyfiyyətləridir. Həmçinin vurğulamaq istərdik ki, bəstəkarın yaradıcılıq simasının digər cəlbedici tərəfi onun melodiya cəhətdən zənginliyidir. Bəstəkar əsərlərinin bu xüsusiyyəti haqqında görkəmli sovet bəstəkarı D.D.Şostakoviçin fikrini təqdim etmək istərdik: “...F.Əmirov zəngin melodik istedadla malikdir. Melodiya onun yaradıcılığının canıdır. Bəstəkar əsərlərində folklor ənənələrindən geniş istifadə edir” (8).

Fikrət Əmirovun gənclik illərində yaratdığı ilk fortepiano əsəri e moll variyasiyalarıdır. Həmçinin məşhur iki uşaq fortepiano silsiləsi – “Uşaq lövhələri” və “12 miniatür” əsərləri də bəstəkarın yaradıcılığına aiddir.

Milli musiqi təfəkkürü prinsiplərinə istinad edən bəstəkarın əsərləri respublikanın musiqi kadrlarının tərbiyə olunması istiqamətində əhəmiyyətli, mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə Fikrət Əmirov Üz.Hacıbəyli, A.Zeynallı və Azərbaycanın digər görkəmli nümayəndələrinin musiqi-estetik tərbiyə sahəsində olan yollarını davam etdirir.

Məlumdur ki, uşaq və gənclər üçün yaranan əsərlərdə məzmunu təşkil edən hər bir komponent vacibdir – məzmunu təşkil edən tərkib hissədən tam bədii obrazın düzgün əks olunmasına qədər.

Fikrət Əmirovun fortepiano pyesləri həm bədii, həm də pedaqoji nöqteyi-nəzərdən çox dəyərli və qiymətlidirlər. Onların üzərində olan tədris fəaliyyəti gənc ifaçılarda pianoçular üçün mühüm olan musiqinin məzmununa emosional qavramanı inkişaf etdirir, artikulyasiyanın dəqiq, obraz cəhətdən düşünülmüş vərdişlərini möhkəmləndirir. Bəstəkar gənc ifaçı qarşısında musiqililiyin inkişaf olunması, estetik zövqün tərbiyə olunması məsələlərini qoyur. Sadəcə fortepianoda ifaçılığa yiyələnməyi deyil, sözün əsl mənasında musiqiyə yiyələnmək vəzifəsini qarşıya qoyur.

Milli musiqi mədəniyyətinin əsaslarına olan yaxınlıq və klassik formalarda folklor elementlərinin üzvi şəkildə istifadəsi bəstəkar yaradıcılığının bir çox tədqiqatçılarına onun yaradıcılığını dahi Üzeyir bəyin üslubu ilə müqayisə etməyə əsas vermişdir. Fikrət Əmirov öz müəllimi haqqında xatirələrində qeyd edir: “...Bir çoxları mənə Hacıbəyov musiqisinin yetişdirdiyi bəstəkar hesab edirlər. Mən özüm bununla fəxr edirəm. Müəllimimdən xalq musiqisinin təmiz, saf mənbəyinə həssas, ehtiramla yanaşmağı öyrənmişəm” (2).

Bəstəkarın fortepiano üçün iki prelyudiya və iki ekspromt əsərləri obraz məzmununun dəqiqliyi və fakturanın incəliyi ilə fərqlənir. Bu əsərlər bütün musiqi ifaçılığı ixtisaslı şöbələrin fortepiano siniflərinin pedaqoji repertuarında geniş istifadə olunur.

Prelyudiya janrı haqqında müəyyən tarixi məlumatın verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Musiqi tarixi haqqında olan mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinə fortepiano alətinin özü və onda ifaçılıq sənəti xaricdən daxil edilmişdir. Bir əsrdən çox tarixə malik olan ifaçılıq və yaradıcılıq sərhədləri o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, artıq XX əsrdə respublikada elə bir ailə yox idi ki, evlərində fortepiano aləti səslənməsin. Azərbaycan professional musiqisinin flaqmanları olan Üz.Hacıbəyli, M.Maqomayev, A.Zeynallı dərk edirdilər ki, bəstəkarlıq yaradıcılığı ifaçılıqla bərabər addımlamalı və musiqi sənəti sahəsində milli maraqlara uyğun olmalıdır. Azərbaycanda bütün Avropa musiqi janrlarının mənimsənilməsi baş verdi – irihəcmli formalardan (opera, operetta, balet, kantata, oratoriya, simfoniya və s.) məhz təhsil prosesində daha çox ehtiyac duyulan kiçik formalı janrlara qədər.

Prelyudiyalar kiçik formalı janrlardan olaraq fortepiano musiqisi repertuarında əhəmiyyətli yer tutur. Forteplano musiqisinin bir çox digər janrları ilə prelyudiyalar obraz-tematik məzmunu və faktura-texniki imkanları baxımından bağlılığı mövcuddur. Bunlardan mimolyotnost, eskiz, sarkazm, etüd, noktyurn və s. qeyd edə bilərik. Prelyudiya bütün digər janrlardan fərqli olaraq fikrin qısa ifadə olunması və obraz başlanğıcının parlaq əks olunması ilə fərqlənir. Bu janr obrazların yaranma mənbəyi xəzinəsidir. Demək olar ki, bütün bəstəkarlar yaradıcılıqlarında öz ustalıqlarının gücünü, musiqi yazılışı texnikasını və fərdi üslublarının yaranmasını hiss edərək prelyudiya janrlı əsərlərdən keçirlər. Prelyudiyada iri forma janrlı əsərlər üçün tematik material formalaşır.

Azərbaycanda prelyudiya ən geniş yayılmış kiçik formalı instrumental musiqi janrıdır. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, prelyudiyanın yaranması ilk dövrlərdə heç də musiqi fikrinin bədii təqdim olunması çərçivəsindən ibarət deyildi. Daha çox bu kiçik həcmli pyesin ifası müəyyən musiqi-yaradıcı mühitin yaranmasına xidmət edirdi. Əvvəllər prelyudiya orkestr alətləri üçün müəyyən səslənmə, tonal əhval-ruhiyyənin yaranmasında, daha sonralar isə musiqi əsərlərində preambula rolunu daşıyırdı. Orkestrin bu növ səslənməsini klavişli orqan alətləri, simlilərdən isə lyutnya üzərlərinə götürürdülər. Prelyudiya bir çox hallarda özünün azad və improvizasiyalı başlanğıcından irəli gələrək forma kimi müəyyən olunmurdu. Fiqurasiyalar, melizmlər, imitasion dönmələrlə zəngin olaraq adını təsdiq edirdi. Yəni “qabaqcadan ifa edirəm, girişi yaradırəm”.

Məlumdur ki, janr müxtəlif dövrlərin təsirinə məruz qalmışdır. Tədqiqatçı Y.Xolopovanın qeyd etdiyi kimi, “...qədim prelyudiya bəzi digər janrlar kimi, instrumental fantaziyanın növüdür”.

Bu notsuz ifa idi. Yəni mənası “ifadan əvvəldir”. İfaçı eyni vaxtda həm yaradır, həm də yaratdığını alətdə ifa edirdi. Müasir zamanda musiqi ifaçıları, demək olar ki, improvizasiya sənətinə malik deyildilər.

Musiqi tarixindən bilirik ki, ilk dəfə dahi İ.S.Bax fuqalarına giriş kimi prelyudiyalar yaradır. Prelyudiyalar əhval-ruhiyyənin və improvizasiya azadlığının

ümumiliyi ilə fərqlənirdilər. Romantizmin görkəmli nümayəndəsi F.Şopen “24 prelyudiya” əsərinin yaranması o dövr üçün gözlənilməz, yeni və cəsarətli idi. Prelyudiyalar tamamilə sərbəst janr kimi istifadə olunmuşdu. Daha sonrakı dövrlərdə S.Raxmaninov, A.Skryabin, K.Debüssi, sovet dövrü bəstəkarlarından D.Şostakoviç, Qliyer, D.Kabalevski, Azərbaycan bəstəkarlarından, qeyd etdiyimiz kimi, Q.Qarayev, F.Əmirov, T.Quliyev və başqaları bu janra müraciət etmiş və dəyərli əsərlərini yaratmışlar. Əgər F.Şopen prelyudiyalarında gördüklərini sanki əlyazmada öz təəssüratlarını əks etdirirdisə, ondan fərqli olaraq S.Raxmaninov bu janrlı əsərlərdə rus təbiətini, mənzərənin gözəlliyini təsvir edirdi. D.Kabalevskinin prelyudiyaları canlı hərəkət səhnəcikləri idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda bu janra müraciət edən ilklərdən biri Fikrət Əmirov idi. Onun dəyərli əsərləri milli fortepiano musiqisinin inkişafında mütərəqqi rol oynamışdır.

Bəstəkarın prelyudiyaları həm romantizmin keçmiş ənənələrinə istinad edir və şübhəsiz, onlarda dinamik üsullarda lad-intonasion elementlərə əsaslanan ekspressionizmin tendensiyaları da öz əksini tapmışdır. Pianoçudan temp və ritmin tez-tez dəyişikliyə uğramasını, səsin dinamikasını alətdə ifa etmək bacarığı, vərdişləri tələb olunur. Fikrət Əmirovun prelyudiyaları üç dəfə çap olunmuşdur. Birinci – 1948-ci ildə, ikinci – 1961-ci ildə və nəhayət, üçüncü – professor Zöhrab Adıgözəlzadənin redaktəsi ilə “Сочинения для фортепиано” toplusunda 1979-cu ildə nəşr olunmuşdur. Sonuncu redaksiya daha mükəmməl işlənmişdir.

Fikrət Əmirovun iki prelyudiya və iki eksprompt əsərləri əsasını təzadlı qarşıdurma prinsipi təşkil edən kiçik silsilələrdir. Burada obraz-temp qarşıdurmasıdır. Eyni zamanda pyeslər milli intonasiyalı koloritliliyi ilə seçilir.

Birinci prelyudiya a-moll tonallığındadır. Əsərin başlanğıcı xarakterinə görə ehtirashı, şiddətli, təmkinli nəqletmə tonundadır. Prelyudiya təzadlı orta hissəsi olan üç hissəli formada yazılıb. Əsər Andante sostenuto tempindədir. Kəskin ekspressiv kulminasiyaya gətirib çıxardan kənar hissələr, gözlənilməz irəli və geri axın ilə tamamlanırlar (moderato con passione). Prelyudiyanın ifa xarakterində daxili hərəkət, mənəvi dolğunluq hiss olunmalıdır. Temp və janr bir-birilə sıx əlaqədədir və əsərin traktovkasının əsas istiqamətini müəyyən edir. İfaçı notlarda əsas tempdən irəli gələn çoxsaylı göstərişlərə rast gələcək – ritardando, piu mosso, allargando və s. Bu göstərişlər ilhamlı improvizə təsəvvürünü yaradır. Bəstəkar prelyudiyalarının interpretasiyası haqqında onların ilk ifaçısı professor Zöhrab Adıgözəlzadəyə yazırdı: “...Mənim tərəfimdən başlanğıc tempdən kənara çıxmaq mütləq tapşırıq kimi interpretasiya olunmamalıdır. Bu, ancaq yaradıcı fantaziyaya kömək edən vasitə kimi qəbul olunmalıdır” (1).

Prelyudiyanın frazirovkası üzərində iş prosesində bəstəkarın musiqi cümlələrinin quruluşunda əksini tapmış ifadəli ifanın spesifik üsulunu yadda

saxlamaq lazımdır. Preljudiya bədii cəhətdən də çox maraqlıdır. Harmoniya musiqi obrazının yaranmasında əhəmiyyətli ifadəli elementi təşkil edir. Hər iki bölümdə mövzunun aydın verilməməsi, preljudiyanın xarakterinə daxili gərginlik, narahatlıq bəxş edir.

İkinci preljudiya – f-moll birinci ilə müsbət uyğunlaşır. Onlar obraz cəhətdən təzadlıdırlar. Birinci preljudiyanın şiddətli və tutqun obrazı yumşaq, lirik, ifadəliliyi ilə əvəz olunur. İkinci preljudiya – zərif vals növüdür. Bəstəkarın yaradıcılığında hər bir vals Avropa janrının metroritmik ifadə imkanlarından istifadə edən lirik rəqsdir.

Preljudiyada musiqinin emosional parlaqlığı dinamik və tem təzadlılığının çoxluğunda öz əksini tapmışdır. Preljudiyanı əzəmətli, poetik monoloq kimi qəbul etmək olar. F-moll preljudiyası d üç hissəli formada yazılıb. A-moll preljudiyasından fərqli olaraq kənar və orta hissələr, variantlarla dəyişilmiş eyni materiala əsaslanır. Bəstəkar musiqi materialının tədricən inkişafında əsas mövzu variantlarının qarşı-qarşıya qoyulması üsuluna üstünlük verir. Dinamika traktovkasının əsas prinsipini musiqi ifadələrinin təzadlı qarşıdurması təşkil edir. Bu isə dinamik işarələrin (f və p) təzadlığını tələb edir.

Preljudiyaların ifası zamanı pedaldan istifadəyə diqqətli yanaşma tələb olunur. İfaçı lad – intonasion prinsipə əsaslanan orijinal harmoniya ilə qarşılaşır.

Sonrakı iki pyes iki eksprompt silsiləsini təşkil edir. Pyeslərdə musiqinin milli janr xarakteri daha parlaq əks olunmuşdur.

Birinci eksprompt C dur tonallığında yazılıb və mahnıvari xarakterlidir. Çox ifadəli, sakit, metro–ritmik cəhətdən balanslıdır. Geniş melodik mahnıvarilik milli mahnı intonasiyaları sferası ilə sıx əlaqəlidir. Bəstəkar tərəfindən bu bağlılıq, əlaqə hələ uşaqlıq illərindən mənimsənilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, eksprompt təzadlı orta hissəsi olan üç hissəli formada yazılıb. Əsərdə pedal harmonik rəngarəngliyi əlavə edən mühüm koloristik vasitə funksiyasını daşıyır. Bəstəkarın harmonizasiyası Azərbaycan xalq musiqisinin lad-intonasion prinsiplərinə əsaslandığından ifaçı pedaldan daha məsuliyyətlə istifadə etməli və eşitmə qavrayışı ilə özünü nəzarətdə saxlamalıdır.

İkinci eksprompt – H dur milli janr xarakterlidir. Temp təzadlığı janr və ritmik təzadlıqla təsdiq olunur. Birinci ekspromptun sakit xarakterli mövzusu ikinci ekspromptun kəskin sinkopaları ilə aradan götürülür. Bu sinkopalar aşırı xalq aləti olan sazın effektiv səsənməsini yaradır. İfaçı pyesdə aparıcı yeri ritm üzərində işə ayırmalıdır. Ritm pyesin musiqi inkişafının müəyyən edici başlanğıcıdır. Eksprompt üç hissəli formada yazılıb. Birinci ekspromptdan fərqli olaraq kənar və orta hissələr variantlı dəyişikliyə uğramayan eyni musiqi materialına əsaslanır. Eksprompt həm bədii, həm də texniki cəhətdən maraqlıdır. Müəllim tələbəsinə sazda ifa edən xalq sənətkarı olan aşığın obrazını yaratmaqda kömək etməlidir. Pyesin alətdə ifası kəskin, dəqiq və təmiz səsənmə tələb edir.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, Fikrət Əmirovun iki prelyudiya və iki eksprompt əsərləri pedaqoji repertuarda geniş istifadə olunan əsərlərdir. Musiqi müəllimliyi ixtisasına yiyələnən tələbələrin professional hazırlığında bədii cəhətdən dəyərli, zəngin materialdır. Bəstəkarın bu əsərləri üzərində olan tədris prosesi tələbələrdə musiqi zövqü, yaradıcılıq təşəbbüskarlığını daim inkişaf etdirəcək, xalq musiqisinin əsaslarına yiyələnməkdə yardım edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Rzayeva F.İ.* Fortepiano ifaçılığının tarixi. Bakı, ADPU, 2015, 119 s.
2. *Адигәзал-заде З.А.* Фортепианные миниатюры Ф.Амирова. Баку: Ишыг, 1979, 31с.
3. *Амиров Ф.* Школа Узеира // в сб. Памяти композитора. Баку, 1976, 23-26 с.
4. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. Л., 1971, кн.1 и 2, 376 с.
5. Багиров Ш.З. Фортепианные миниатюры Ф.Амирова // Учёные записки АГК им.У.Гаджибекова, 1972, 72-97 с.
6. *Баренбойм Л.А.* Музыкальная педагогика и исполнительство. М., Музыка, 1974, 337 с.
7. *Заманова А.* Детские фортепианные циклы Фикрета Амирова. Баку, 2015, 83 с.
8. *Сеидов Т.А.* Азербайджанская фортепианная культура XX века. Баку: Аз. гос. изд., 2006, 271 с.
9. *Шостакович Д.* Отличная композиторская школа // Дружба народов, №11,1957, 242-245 с.

Redaksiyaya daxil olub 29.01.2021

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 29.03.2021
Kağız formatı $70 \times 100^{1/16}$, 13,6 ç.v.
Sifariş 81. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68